

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 1 • 2009

З М І С Т

CONTENTS

ТОЛОЧКО П.П. К 80-летию академика РАН
Валентина Лаврентьевича Янина 3

TOLOCHKO P.P. To the 80th Anniversary of Academician RAS of Valentyn Lavrentiyovych Yanin

Статті

Articles

МОЦЯ О.П. «Руська» термінологія в Київському та Галицько-Волинському літописних зводах 7

MOTSYA O.P. «Ruthenian» Question in Kyiv and Halych-Volyn Annalistic Codes

РУДИЧ Т.О. Про антропологічний склад населення Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя 16

RUDYCH T.O. About the Anthropological Structure of Population of the Middle Dnipro River Region in the Late Mediaeval Epoch (on the materials from the excavation in Vyshhorod).

Публікації археологічного матеріалу

Publications of Archaeological Materials

КРАВЧЕНКО Е.А. Матеріали ранньогальштатського часу поселення Уч-Баш 26

KRAVCHENKO E.A. The Materials of the Early Hallstatt Period from the Uch-Bash Settlement

БОЛТРИК Ю.В., ТРЕЙСТЕР М. Ю., ФІАЛКО О.Є. Імпортний бронзовий посуд із Східної могили Бердянського кургану 40

BOLTRYK Yu.V., TREISTER M.Yu., FIALKO O.Ye. Imported Bronze Vessels from the Eastern Grave of Berdyansk Mound

БАБЕНКО Л.І. Скіфське поховання V ст. до н. е. поблизу смт Коротич на Харківщині 52

BABENKO L.I. A Barrow with the 5th c. BC Scythian Burial near Korotych Urban Type Settlement in Kharkiv Region

НОВИЧЕНКОВА Н.Г., НОВИЧЕНКОВА-ЛУКИЧЕВА Х.В. Будівельна кераміка з клеймами римської фортеці Харакс 61

NOVYCHENKOVA N.H., NOVYCHENKOVA-LUKICHEVA Hk.V. Building Pottery with the Stamps from the Roman Fortress Charax in the Yalta Historical-Literary Museum Collection

Публікації архівного матеріалу

ДІАНОВА Т.В., КРАСОВСЬКА Н.В. Херсонський музей очима відвідувачів

72

Publications of Arhiv Materials

DIANOVA T.V., KRASOVSKA N.V. Chersonesan Museum in the Eyes of Visitors

До історії стародавнього виробництва

ГОТУН І.А., КОВАЛЬ О.А., ПЕТРАУС-КАС А.В. Експериментальне вивчення бортництва у Північній експедиції. Сучасний промисел та його дослідне відтворення

87

To the History of Ancient Craft

HOTUN I.A., KOVAL O.A., PETRAUSKAS A.V. Experimental Study of Apiculture in the Northern Expedition. Modern Beekeeping and its Experimental Reconstruction

Дискусії

ВІД РЕДКОЛЕГІЇ. З приводу «чорної археології», приватних колекціонерів та Кодексу етики (продовження дискусії)

100

Discussions

FROM EDITORIAL STAFF. Concerning the Illegal Archaeology, Private Collectors, and the Code of Ethics (continuation of a discussion)

КЛЕЙН Л.С. Кодекс етики археолога як справа честі країни

100

KLEIN L.S. The Code of Ethics of an Archaeologist as a Point of Honour of a Country

МИХАЙЛЕНКО Є.М. Проблема професійної етики у світовій та українській археології

102

MYKHAYLENKO Ye.M. The Problem of Professional Ethics in the World and Ukrainian Archaeology.

Рецензії

КЛЕЙН Л.С. Українське освоєння трипілля: енциклопедія-довідник чи пам'ятник?

109

Book Review

KLEIN L.S. Ukrainian Opening up of Trypillya: Encyclopaedia-directory or a Monument?

Хроніка

Вручення премії ім. П.П. Толочка молодим археологам України

117

News Review

Presentation of P.P. Tolochko Premium to the Young Ukrainian Archaeologists

КУКОВАЛЬСЬКА Н.М. Судацька міжнародна наукова конференція «Причорномор'я, Крим, Русь в історії та культурі»

118

KUKOVALSKA N.M. Sudak International Scientific Conference «North Coast of the Black Sea, Crimea and Rus in History and Culture»

Світлої пам'яті Ніни Олександрівни Лейпунської

120

Of Blessed Memory of Nina Olexandrivna Leypunska

Пам'яті Володимира Кузьмича Міхеєва

121

To the Memory of Volodymyr Kuzmych Mikheyev

Пам'яті Віталія Михайловича Зубаря

123

To the Memory of Vitaliy Myhaylovych Zubar

Наші автори

126

Our Authors

Список скорочень

127

Abbreviations

Пам'ятка автора

128

List of Instructions for Authors

К 80-летию АКАДЕМИКА РАН ВАЛЕНТИНА ЛАВРЕНТЬЕВИЧА ЯНИНА

Академик В.Я. Янин

С именем В.Л. Янина связаны крупные достижения в исследовании Древней Руси во второй половине XX — начале XXI вв. Его усилиями обновлена источниковая база для изучения русского средневековья, разработаны новые научные методы, приближающие к решению тех проблем истории древнерусского общества, культуры и государственности, которые еще недавно считались недоступными для исследования. В.Л. Янин — автор блестящих археологических открытий в Новгороде, человек, который впервые провел нас по его средневековым улицам, раскрыл перед нами удивительный мир берестяных грамот, оживил голоса новгородских бояр и простолюдинов.

Научное наследие В.Л. Янина воистину огромно и многогранно. Список его трудов, изданных на 10 языках, насчитывает более 1000 наименований, в числе которых более 20 книг. В сферу его профессиональных интересов вошли нумизматика и сфрагистика, археология и источниковедение, генеалогия и метрология, эпиграфика и лингвистика, историческая топография и топонимика, монументальное и прикладное искусство, библиография и музыковедение. Однако центральное место в его научной деятельности, безусловно, заняли

© П.П. ТОЛОЧКО, 2009

проблемы социально-политической истории Новгорода и Новгородской земли.

С Новгородом и новгородской археологией В.Л. Янин познакомился в далеком 1947 г. и с тех пор неразлучен с ними уже более 60 лет. В июле 1951 г. он стал свидетелем находки первой берестяной грамоты. На его глазах и при его участии происходило становление Новгородской экспедиции как крупного творческого коллектива, руководимого А.В. Арциховским. Работа в Новгородской экспедиции во многом определила общее направление исследовательских интересов молодого ученого. Под руководством А.В. Арциховского им была написана и в 1954 г. защищена кандидатская диссертация «Денежно-весовые системы домонгольской Руси». В 1954 г. В.Л. Янин был зачислен на работу в должности младшего научного сотрудника на кафедру археологии исторического факультета МГУ, и с тех пор вся его жизнь неразрывно связана с крупнейшим университетом России. С 1958 по 1964 г. он — старший научный сотрудник, с 1964 по 1978 г. — профессор, а с 1978 г. и по настоящее время — заведующий кафедрой археологии.

Вышедшая в свет в 1956 г. монография В.Л. Янина «Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период» стала событием в изучении Древней Руси. Проанализировав состав кладов дирхемов и денариев, найденных в Восточной Европе, ученый пришел к выводу, что привозные монеты использовались в древнерусском денежном обращении. В этой работе впервые реконструирована денежно-весовая система Древней Руси, прослежено ее развитие и разделение на две региональные системы. Спустя почти 50 лет после выхода в свет она остается единственным исследованием, представляющим целостную картину монетного обращения в Восточной Европе в IX—XI вв.

В дальнейшем темой исследований Валентина Лаврентьевича стала социально-полити-

Академик НАН Украины П.П. Толочко приветствует академика РАН В.Л. Янина

ческая история Новгорода, история его государственных институтов на основании комплексного изучения летописных текстов, берестяных грамот, сфрагистических коллекций, историко-топографических и археологических материалов, характеризующих усадьбную и кончанскую структуру средневекового города. Анализ и сопоставление этих разнородных категорий источников стали основой для реконструкции истории посадничества — одного из центральных институтов государственной власти средневекового Новгорода — выполнены в монографии «Новгородские посадники» (1962). В этом фундаментальном исследовании, защищенном в качестве докторской диссертации (1963), В.Л. Янин впервые раскрыл социальную природу новгородской кончанской организации и принципы формирования посадничества на основе представительства от боярских патронимий из различных концов города. Второе, дополненное издание книги вышло в 2003 г.

Со студенческих лет Валентин Лаврентьевич интересовался древнерусской сфрагистикой. Статья «Печати новгородских тиунов как исторический источник» (1953) — одна из первых в списке его печатных работ. Это важное направление в начале XX в. успешно разрабатывал Н.П. Лихачев — крупнейший российский знаток нетрадиционных исторических источников, но затем, в связи с его смертью, надолго прервалось. Огромный и ценнейший для истории материал печатей средневековой Руси почти не затрагивался историками. В.Л. Янин по сути дела возродил изучение указанной дисциплины.

В более позднее время он продолжил работу по фиксации и систематизации печатей, поставив перед собой грандиозную цель создания общего корпуса древнерусских булл. Этот

труд завершился изданием в 1970 г. двухтомного исследования «Актовые печати Древней Руси X—XV вв.». Выход в свет монографии, поражающей объемом вводимого в научный оборот исторического материала, — яркое научное событие в отечественной историографии. Признание булл важнейшим источником для изучения истории, состава и развития органов власти в древней Руси стало для В.Л. Янина определяющим фактором в подходе к материалу исследования.

В последующие годы В.Л. Янин не терял интереса к проблемам древнерусской сфрагистики и не оставлял без внимания новые находки печатей. Тщательная регистрация новых булл позволила дополнить в 1998 г. эту работу третьим томом, подготовленным в соавторстве с П.Г. Гайдуковым. В нем опубликованы 1130 булл, находки которых были зарегистрированы в 1970—1996 гг. Позже в ежегодных обзорах новых находок вислых печатей, зарегистрированных в 1997—2002 гг., было издано еще около 600 булл.

Многолетние занятия вспомогательными историческими дисциплинами привели В.Л. Янина к мысли о том, что успешное развитие нумизматики, сфрагистики, генеалогии, эпиграфики не только открывает совершенно новые направления исторических исследований, но и порождает опасность превращения этих дисциплин в замкнутую область знания. В 1973 г. в статье «К проблеме интеграции в изучении вещественных и письменных источников по истории русского средневековья» ученый сформулировал свои взгляды на взаимоотношения вспомогательных исторических дисциплин с историческим источниковедением в целом. В учебном пособии «Очерки комплексного источниковедения: Средневековый Новгород» (1977) В.Л. Янин продемонстрировал методическую проблему комплексного исследования разнообразных источников и использования достижений специальных исторических дисциплин на конкретных примерах истории средневекового Новгорода.

В историко-генеалогическом исследовании «Новгородская феодальная вотчина» (1981) В.Л. Янин рассмотрел экономический базис новгородского боярства — становление и развитие крупного землевладения в Новгородской земле XII—XV вв. Впервые в широком масштабе было осуществлено сопоставление данных новгородских писцовых книг конца XV в. с актовыми материалами XII—XV вв., позволившее провести реконструкцию землевладельче-

ских родословий и восстановить историю вотчинных владений.

Книга «Некрополь Новгородского Софийского собора» (1988) посвящена истории формирования и топографии усыпальницы главной новгородской святыни. На протяжении 700 лет Софийский собор был местом погребения наиболее авторитетных деятелей новгородской истории: князей, посадников, архиепископов. В книге сделана убедительная попытка восстановления документальной исторической топографии софийского пантеона.

В книге «Планы Новгорода Великого XVII—XVIII вв.» (1999) детально изучены городские чертежи Новгорода, раскрывающие историю формирования его планировочной структуры. Новгород вплоть до реформы 1778 г., когда была введена регулярная планировка, сохранял стихийно сложившуюся градостроительную систему и сетку улиц, названия которых известны по письменным источникам. Регулярная планировка стерла картину многовековой стабильности городского плана и лишила исследователей важнейшего источника правильных представлений о нем. Знание же этого источника, сохраненного в старинных чертежах, позволяет не только правильно организовать археологические исследования, но и проектировать новую городскую застройку без ущерба для находящихся под толщей культурного слоя древностей.

Научный путь В.Л. Янина неотделим от многолетней напряженной работы Новгородской экспедиции. Все успехи и открытия новгородской полевой археологии стали фактами его личной биографии. Как руководитель экспедиции в течение многих десятилетий он определяет общую программу полевых изысканий, им же осмыслены их главные результаты. Выдающиеся события в истории новгородских раскопок 1970—2000-х годов — открытие усадьбы священника и иконописца Олисея Гречина, обнаружение комплекса берестяных грамот, связанных с посадником Мирошкой Нездиничем, находка печати Ярослава Владимировича Мудрого, выявление усадебного комплекса, связанного с совершением судебных тяжб на Троицком раскопе, открытие комплекса деревянных цилиндров с двумя сквозными отверстиями (замков от мешков для сбора дани), наконец, находка знаменитого «Новгородского кодекса» начала XI в. — определили тематику многих исследований В.Л. Янина.

Среди них две монографии (1981, 2001), базирующиеся на археологических материалах,

На базе Новгородской экспедиции

полученных на Троицком раскопе: «Усадьба новгородского художника XII в.» (в соавторстве с Б.А. Колчиным и А.С. Хорошевым) и «У истоков новгородской государственности». Первая книга рассказывает об открытой усадьбе Олисея Гречина — художника, жившего в XII в. Установить имя хозяина усадьбы, род его занятий стало возможным на основании анализа археологических комплексов усадеб, включая берестяные грамоты, а также письменных источников. Во второй книге по находкам на другой усадьбе Троицкого раскопа автор проследил формирование в Новгороде вечевого строя в его динамике, показал процесс постепенного ограничения княжеских институтов новгородским боярством и превращения его в главную экономическую и политическую силу Новгородского государства.

Дарование В.Л. Янина особенно полно раскрылось при изучении новгородских берестяных грамот. Цикл его работ об этом новом виде письменных источников — большой, разноплановый и постоянно пополняемый. Заслуга исследователя не ограничивается введением в научный оборот более половины всего массива документов на бересте, точным прочтением сотен документов, тексты которых были плохо читаемы, а содержание — малопонятным, персональной идентификацией авторов и адресатов многих писем. В.Л. Янин предложил наиболее продуктивный подход к изучению берестяных грамот, предполагающий изучение их как части всего комплекса находок из новгородских усадеб, внимательный анализ топографического и стратиграфического контекста находок. По словам ученого, берестяные грамоты «стали прочными мостиками, ведущими из глубины раскопа в летописный рассказ. Они сомкнули специфические цели археологии с задачами общеисторического и кон-

кретноисторического характера, считавшимися до сих пор уделом исследователей, работающих исключительно над изучением письменных источников». В 10-томной серии «Новгородские грамоты на бересте» (1953—2000) перу В.Л. Янина принадлежат четыре книги: из раскопок 1962—1976 гг. (совместно с А.В. Арциховским, 1978), из раскопок 1977—1983, 1984—1989 и 1990—1996 гг. (совместно с А.А. Зализняком, 1986, 1993 и 2000 гг.).

* * *

С именем В.Л. Янина связаны глубокие изменения статуса и потенциала средневековой археологии, произошедшие в последние десятилетия. Раскопки в Новгороде способствовали становлению нового, более предметного взгляда на многие явления и события русского средневековья, основанного на более ясном видении археологических реалий. Оказалось, что городская усадьба или топографическая структура средневекового города, раскрытые археологическими раскопками, не менее важные отправные точки для общеисторических исследований чем, например, этнографическая картина «Повести временных лет» или юридические нормы «Русской Правды».

Вместе с тем исследования В.Л. Янина коренным образом изменили сложившееся представление о значении Новгорода в древнерусской истории. Еще недавно Новгород представлялся историкам богатым торговым центром на северном пограничье Древнерусского государства, одним из многих городов, окраинное положение которого способствовало становлению специфических демократических форм политического устройства, формированию своеобразной культуры и развитию более тесных и оживленных, чем у других древнерусских земель, связей со странами Балтийского региона. Между тем накопление новых археологических материалов и более внимательное изучение разнообразных письменных источников позволило по-новому оценить многие явления новгородской истории. Прежде всего, они заставили отвергнуть представление о Новгороде как о периферийном образовании на северных рубежах Древнерусского государства, оказывавшим скромное влияние на ситуацию за пределами Приильменья и Поволховья.

Сегодня для историков очевидно, что Новгород — один из крупнейших экономических и политических центров Древней Руси, власть которого распространялась на огром-

ные территории от Верхнего Поволжья до Белого моря. Новгород и его окрестности выделяются беспримерной для всей лесной полосы Восточной Европы концентрацией древностей X—XIII вв. и совершенно необычным их качеством, немалая часть которых связана с функциями власти и военного контроля, организацией хозяйства и церковного управления. Анализ летописных текстов, берестяных грамот, сфрагистических материалов, исторической топографии Новгорода и генеалогии новгородских бояр позволил В.Л. Янину сделать вывод, что развитие вечевых республиканских институтов, продолжавшееся вплоть до падения новгородской независимости, уходит своими корнями в политические традиции первоначального государственного образования, межэтнической конфедерации, сложившейся в Приильменье в IX в. Княжеская власть в Новгороде изначально была ограничена системой местного самоуправления, сила и жизнестойкость которой во многом обусловлены сосредоточением в Новгороде с X в. всего аристократического слоя, осуществлявшего административный и фискальный контроль над огромными территориями Северной Руси.

В свете изложенного история становления Древней Руси как единой политической системы и культурной провинции должна быть представлена как объединение и срастание двух территориальных блоков: южного — с центром в Киеве и северного — с центром в Новгороде.

В заключение данного очерка необходимо отметить, что Валентин Лаврентьевич, будучи новгородцем по профессиональной и душевной привязанности, на протяжении всей своей творческой жизни поддерживает тесное научное общение с киевскими коллегами. Многим из них он помог найти свой путь в большую науку как оппонент кандидатских и докторских диссертаций, редактор научных монографий и просто добрый советчик. Неоценим вклад в киевскую археологию и руководимой В.Л. Яниным Новгородской экспедиции, методические полевые принципы которой стали школой для исследователей киевских древностей. По существу, В.Л. Янин продолжает те традиции постоянных и тесных контактов между Киевом и Новгородом, которые имели место на протяжении всей древнерусской их истории.

Хотелось, чтобы это продолжалось как можно дольше. А поэтому доброго Вам здоровья, дорогой Валентин Лаврентьевич, новых открытий и книг, которых всегда ждут от Вас благодарные читатели.

О.П. Моця

«РУСЬКА» ТЕРМІНОЛОГІЯ В КИЇВСЬКОМУ ТА ГАЛИЦЬКО- ВОЛИНСЬКОМУ ЛІТОПИСНИХ ЗВОДАХ

Зіставлено тексти двох літописних зводів, що дало змогу простежити розширення зони використання «руської» назви із земель Середнього Подніпров'я до Прикарпаття.

Проблема появи та використання термінів «Русь»/«Руська земля» в середовищі східних слов'ян середньовічних часів залишається однією з актуальних тем сучасної медієвістики. Під час вивчення різних процесів цієї історичної епохи досить успішним виявився розгляд тогочасної інформації не лише в цілому, а й окремо — з погляду літописців, які проживали в найбільших урбаністичних центрах перших століть II тис. н. е. і, звичайно, насамперед фіксували деталі світосприйняття різних прошарків місцевого люду (феодальної верхівки, купців, духовенства і т. п.). Подавали вони й власне територіальне розуміння процесів у межах усїєї східнослов'янської ойкумени (Моця 2007).

На наш погляд, прикладом такого місцевого сприйняття тогочасних реалій, зокрема взаємин між двома основними градами на шляху «із варяг у греки» — Києвом та Новгородом, стала характеристика контактів та процесів не очима київських «імперських», а новгородських літописців у часи феодальної роздробленості XII—XIII ст. (Толочко 2008, с. 248—257).

У згаданому випадку взаємини між відомими центрами розглядалися в меридіональному плані (північ—південь), але не менш важливим є вивчення таких взаємних контактів у часи феодальної роздробленості на Русі в широтному аспекті (схід—захід). Для цього існує відповідна джерельна база — Київський та Галицько-Волинський літописні зводи XII і XIII ст. Ми свідомо виводимо з аналізу «Повість минулих літ» кінця XI — початку XII ст., оскільки вона стала основою практично всіх наступних літописних зводів і значною мірою відбиває весь «колерит» процесів у ранньфео-

дальній імперії, тому місцеві тенденції у ній відіграють другорядну роль.

Дещо по-іншому виглядають «фундаменти» пізніших зводів, навіть у територіальному значенні. Київський літописний звід кінця XII ст., складений ігуменом київського Видубецького монастиря Мойсеєм, — це сукупність літописів, написаних різними авторами для різних замовників (неперервного великокнязівського літопису XII ст., чернігівського літопису Переяслава Руського — до 1175 р., літопису Володимира Глібовича Переяславського — 1176—1187 рр., а також сімейної хроніки Ростиславичів, також підготовленої Мойсеєм). На сьогодні важко визначити, як до цих текстів потрапила «Повість про вбивство Андрія Боголюбського», найвірогіднішим автором якої є Кузьмище Киянин. Можна лише до певної міри упевнено зазначити, що київські літописці не були причетними до її складання і редактування (Толочко 2005, с. 135—184).

Хронологічно текст Київського зводу охоплює понад 80-річний період історії Київської Русі — з 1118 р. по 1199 (можливо, 1198) рік. Як впливає із авторського переліку, основні блоки цього зводу створювалися у палацах та келіях міст середньодніпровського регіону, тобто «Руської землі» у вузькому значенні цього терміну — давнього політичного, економічного та культурного основного осередку східнослов'янського світу, де державотворчі процеси сягали ще часів останньої чверті I тис. н. е. (рис. 1).

Щодо місця підготовки Галицько-Волинського зводу слід відзначити, що і Волинська, й особливо Галицька землі сформувалися відносно пізніше, ніж деякі інші державні території південноруських земель. За часів існування централізованої монархії кінця IX — початку XII ст. ці землі перебували на

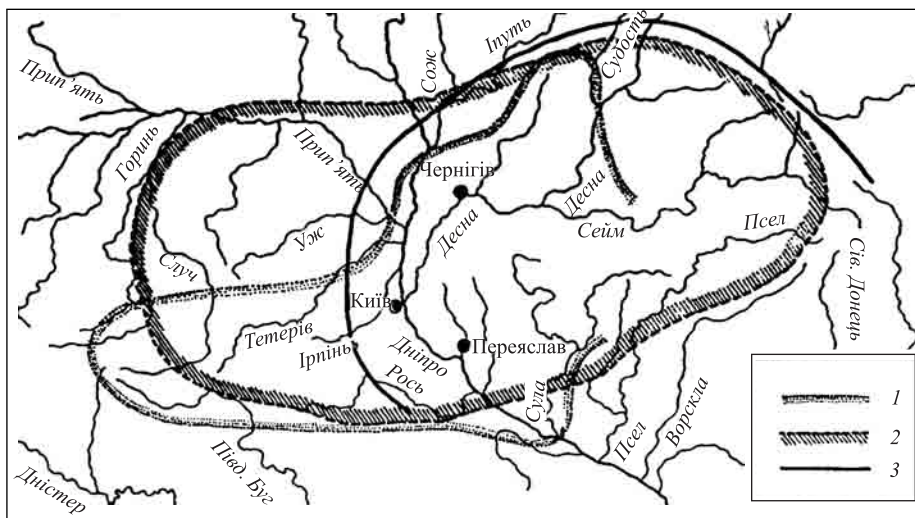

Рис. 1. «Руська земля» у вузькому значенні терміну: 1 — за П.П. Толочком; 2 — за А.М. Насоновим; 3 — за Б.О. Рибаківим

певній периферії давньоруського політичного життя. В XI ст. Волинь почала поступово перетворюватися на домен київських великих князів, у який вона остаточно оформилася в період феодалної роздробленості, коли нею заволоділи нащадки Мстислава Великого. Що ж до Галичини, то політичне життя тут розпочалося лише наприкінці XI ст., коли на її державній території утворилися Перемишльське, Тербовльське й Звенигородське князівства. А власне Галицька обласна територія склалася навколо міста, якому вона й зобов'язана своєю назвою. Сам Галич уперше згадано в Іпатіївському літописі під 1140 р. Саме з того часу місто почало набувати дедалі більшого політичного значення (Котляр 2002, с. 9—11).

Слід зазначити, що в окремих елементах матеріальної культури перших століть II тис. н. е. західний регіон південноруської зони мав свої відмінності. Передусім це стосується гончарної кераміки: на Галичині разом зі звичними давньоруськими валикоподібними вінцями часто трапляються горщики з кутоподібним моделюванням вінця, здебільшого з широким зрізом по верхньому краю, нерідко профільованому борозенками або жолобками.

Окрім того, на цілій низці пам'яток у верхніх течіях Західного Бугу і Дністра в культурному шарі XI ст. знайдено глечики та корчаги з горловинами, повністю гофрованими із зовнішнього боку кількома концентрованими потовщеннями. Наявність на території сучасних західноукраїнських областей горщиків із прямою горловиною пояснюється проникненням гончарних традицій із сусідніх районів Польщі, де керамічні вироби з аналогічною циліндричною горловиною (наприклад, у Ма-

зовії) протягом раннього середньовіччя були більш поширеними.

Слід відзначити, що останнім часом аналогічні гончарні вироби виявлено (щоправда, в меншій кількості) і на середньодніпровських археологічних пам'ятках. Окрім того, для Галицько-Волинських земель та Західної Київщини характерні глеки з валиком по горлу. Такий валик обабіч мав прорізи, в які вдягався шнур або ремінець, яким перев'язували горловину для підвішування посудини — глеки були пристосовані для перенесення. Датують такі глеки кінцем XI—XIII ст. На Волині в той самий час побутували невеликі низькі глеки з вузьким горлом та двома отворами обабіч, у відігнутих вінцях. Кінці шнура, яким прив'язували шийку, проходили через отвори у вінцях (Кучера 1986, с. 450).

Насамперед слід зауважити, що Київський звід формувався з кількох складових, а Галицько-Волинський — зі зводу Літописця Данила Галицького (1205—1258 рр.) та Волинського літопису (1259—1290 рр.).

Заклучна частина Київського літопису XII ст. і розповідь про перші п'ять років XIII ст. у Галицько-Волинському не збереглися. Перший, по суті, закінчується 1198 р. (під 1199 і 1200 рр. вміщено лише похвалу київському князю Рюрику Ростиславичу). У другому викладено події, що сталися після загибелі князя Романа Мстиславича 1205 р. й у подальші роки XIII ст. (факти перших років зазначеного століття реконструйовано за іншими джерелами). Сучасна наука визнає 1199 р. роком смерті князя Володимира Галицького, що зазначено в пізньому (XVII ст.) й компілятивному Густинському літописі. Після смерті Володимира Ярославича

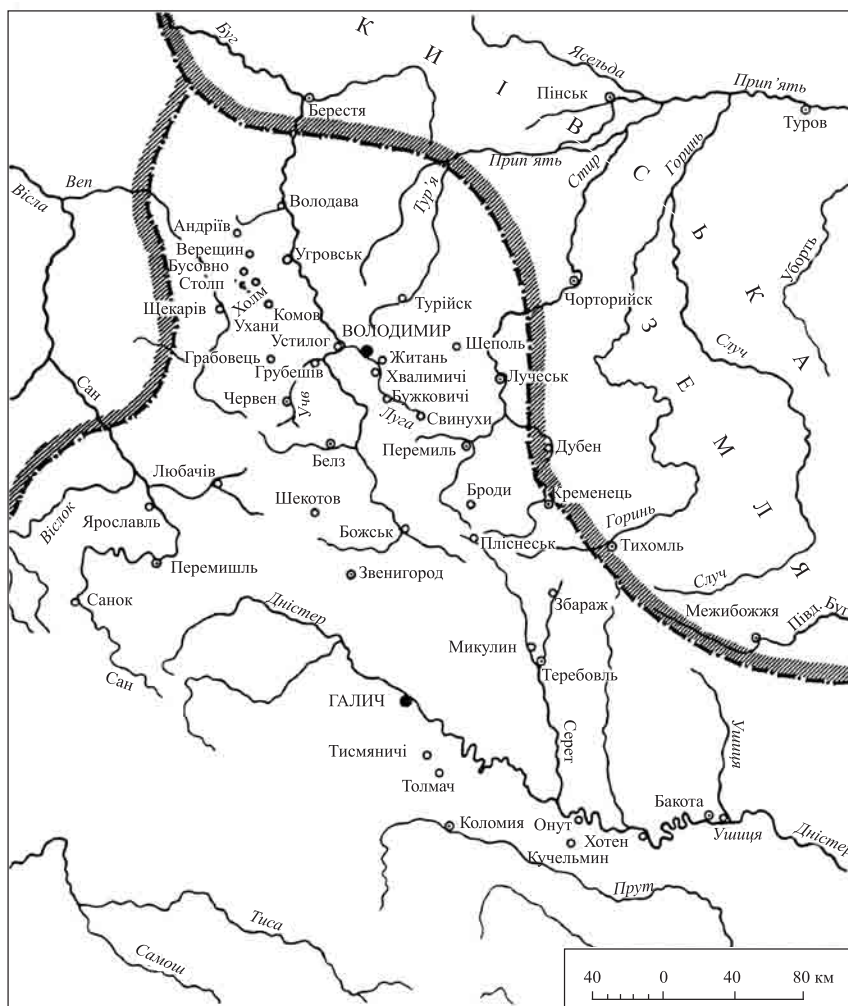

Рис. 2. Володимирська і Галицька землі XII—XIII ст. (за А.М. Насоновим)

ча, який не мав законних спадкоємців, династія галицьких Ростиславичів урвалася. Тому одразу після його смерті Роман вокняжився в Галичі, об'єднавши під своєю рукою Галичину і Волинь у Галицько-Волинське князівство (Котляр 2002, с. 14). П'ятдесяті роки XIII ст. стали часом найвищого піднесення цього князівства, очолюваного тоді Данилом Романовичем (рис. 2).

Розглянемо літописні тексти в контексті порушеного у назві праці питання. Для цього використаємо академічне видання Іпатіївського літопису, до якого разом із «Повістю минулих літ» увійшли Київський та Галицько-Волинський літописні зводи (Іпатьевская летопись 1962). Певною мірою це буде вибірковий аналіз інформації: у наведених фактах висвітлюватимуться найзнаковіші події для розкриття теми дослідження.

У Київському зводі висвітлено історичний епізод 1140 р., коли Всеволод Ольгович, сівши у Києві, забажав, щоб Андрій Володимирович, який тоді князував у Переяславлі Руському, пе-

редав місто його брату Святославу, а сам перейшов до менш престижного Курська. Переяславський володар, провівши нараду зі своїм оточенням, відмовився від цієї пропозиції, мотивуючи своє рішення так: «... хочю на своєї отчине смерть прияти». До того ж він ще й закинув Всеволоду: «Оже ти брат не досити волости всю землю Рускоюю държачи. а хочеш сея волости. а оубивъ мене. а тебе волость». З цього начебто випливає, що Русь розташовувалася лише на правому березі Дніпра, в межах літописної Київської землі. Можливо, цю думку можна підтвердити й тим, що сам Всеволод Ольгович сидів у Києві, в Чернігові — Володимир Давидович, а в Переяславлі — Андрій Володимирович, тобто територію старої «Руської землі» було чітко розподілено між цими трьома володарями.

Наступного року Святослав Ольгович втік до свого брата Всеволода, який сидів у Києві, із Великого Новгороду — «в Русь». Після перемовин поблизу Стародуба (нині Брянська обл. у Росії) північний втікач осів у Курську, маючи владу і в Новгороді-Сіверському.

Цікавою є інформація під 1145 р. Польський князь Владислав осліпив і відрізав язика за якусь провину своєму мужу Петрку, після чого його з дружиною та дітьми було відправлено «в Русь». Під 1146 р. повідомлено, що після смерті у Києві Всеволода на великокнязівському столі спочатку сів його брат Ігор. Однак втручання в події й прибуття з Переяслава Ізяслава Мстиславича призвело до відомих чвар у столиці, що скінчилися вбивством Ігоря. Для припинення міжусобиць до Суздаля на Волзі було відряджено послів із проханням до Юрія Володимировича Долгорукого: «... *пойди в Роускою землю*» (тобто в Середнє Подніпров'я).

1147 р. також був неспокійним для центрального регіону Південної Русі. Тоді до Поволжжя «... *прибегоша из Роуси децкы*» з поганими новинами. Почалися міжкнязівські консультації, які завершилися зустріччю в прикордонному містечку Москва Юрія Долгорукого та Святослава Ольговича, хоча цим конфлікт не було вичерпано. Тим часом у Києві: «*Постави Изяславъ митрополитомъ Климъ Смолятича выведъ изъ Заруба. бе бо черноризецъ скимникъ и бы книжникъ. и философъ. такъ якоже в Роуской земли не башеть*».

Це була вже певною мірою заключна частина цього досить насиченого подіями історичного періоду. Ростислав Юрійович 1148 р., якому батько не дав волості в Суздальській землі, прибув до Ізяслава у Київ з проханням: «... *за Рускую землю хочю страдати и подле тебе ездити*». Йому у владу було надано міста Божський, Меджибож, Котельниця в басейнах Південного Бугу і Тетерева, а також ще два гради. Після цього «... *рец Изяславъ Ростиславоу. Гюргивичу иди въ Божьскыи. и пребоуди же тамо. доколе я схожю на отца твоего. а любо с нимъ мир възмоу. пакыли. а како ся с ним оулажю. а ты постережи земле Роуской отоле*».

Так визначав Ізяслав Мстиславич оборонну лінію в цій частині південноруського прикордоння перед походом коаліційних сил на Волгу — на свого супротивника Юрія Долгорукого. Сам же він вирушив до Смоленська на об'єднання із силами свого брата Ростислава. Після доброзичливої зустрічі зі смолянами вони з братом обмінялися подарунками: «*Изяславъ да дары Ростиславоу что от Рускыи земле и о всех цесарьскихъ земель. а Ростиславъ да дары Изяславоу что от верхнихъ земель. и от Варягъ*».

Наголосимо, що це відбувалося перед походом об'єднаних сил на Юрія Володимировича. Відомо, що «верхньою землею» традиційно називали Новгородську землю, а «цісар-

ські землі» — землі, що належали цесареві (так тоді іноді називали великого князя київського); «варязькі землі» — це, очевидно, землі, де колись почали володарювати варяги (Літопис Руський ... 1998, с. 71, 219). З огляду на це Смоленщина була контактною зоною між власне Руссю в географічному значенні й північними східнослов'янськими територіями.

Проте на цій акції у верхів'ях Дніпра об'єднавча ініціатива Ізяслава не завершилася. Він рушив до Великого Новгороду, де під час віча закликав присутніх до походу з ним на Юрія, оскільки і сам він «... *оставя Роускою землю*» вирушив у похід. Новгородці й псковичі виступили разом із київськими та смоленськими військами на поволзького супротивника.

Під 1149 р. у Київському зводі висвітлено поточні події. Коли Ізяслав після проведення військової операції повернувся до Києва, йому доповіли, що Ростислав агітував проти нього берендеїв і киян. Князю на острові проти Михайлівського Видубецького монастиря довелося нагадувати своєму родичу-підлеглому про свій наказ оберігати Руську землю, перебуваючи у Бозьку: «... *и волость ти есмь далъ. яко ни отецъ того вдаль. что я тебе вдаль. и еще есмь и Руской земли приказалъ стеречи тебе. о то ти есмь реклъ се я брате идоу на отца твоего. и на своего стрья. а ты постережи Руской земли*».

Не прийнявши пояснень, Ізяслав відправив Ростислава до батька в Суздальську землю. У відповідь Ростислав, прибувши до Юрія, заявив: «... *хочеть тебе вся Роуская земля. и Черныи Клубукъ*». Після такої заяви один із синів Мономаха знайшов привід для протистояння Ізяславу, оскільки не було йому та його дітям частки в Руській землі. Покликавши на допомогу половців, він рушив на середньодніпровські території, пояснюючи: «... *сыновець мои Зяславъ на мя пришедъ волость мою повоевалъ. и пожеглъ. и еще и сына моего выгналъ из Руской земли. и волости ему не далъ. и соромъ ня мя възложилъ*».

Події почали розвиватися не на користь київського князя — його було вигнано з міста. У 1150 р. він звернувся до сина Юрія, Андрія, який тоді сидів у Пересопниці на Волині, щоб той замовив за нього перед батьком слово. Звернувся він до «представника нової влади» із такими словами: «... *мне отцины въ Оугрехъ нетуть. ни Ляхомъ токмо въ Руской земли*». Попросивши собі у володіння Погориння, він не отримав нічого — Юрій категорично йому відмовив. З гіркотою «*Изяславъ же реч стрьи ми волости не дастъ. не хочет мене в Руской зем-*

ли» і звернувся до своєї військової дружини зі словами: «... вы есте по мне из Рускы земли вышли своих селъ и своихъ жизни лишився. а азъ пакы. своя дедины и отчины не могу презрети. но любо голову свою сложю. пакы ли отчину свою налему. и вашу всю жизнь».

На боці Юрія Долгорукого та його синів виступив і Володимир Галицький, який поспівчував Андрію Юрійовичу, коли дізнався, що Ізяслав знову зайняв Київ, а батько перебрався до Городця Остерського. З досадою він констатував, що їхній спільний ворог «... въехалъ въ всю Рускую землю». Сам же він повернувся до Галича, оскільки не бачив реальної можливості змінити ситуацію, що склалася.

У 1151 р. відбулася ще одна рокировка: у Києві почали правити разом (після поразки Юрія Долгорукого) Вячеслав та Ізяслав «*какони Богъ помогъ. и пакы како ся по нас яла Руская земля вся и Черныи Клобуци*». Осілі кочовики проживали у Пороссі. Звертаючись до Ростислава у Смоленськ, Вячеслав констатував: «... а се пакы добыв Рускои земли. и на мне честь положилъ. и посади мя в Киеве». Ізяслав до цього додав, що його самого та їхнього дядька «*Богъ привелъ мя в Рускую землю. и добытъ есмь стрыя своего и твоег. Киеве. тебе деля и вся деля Рускыя земля*». Ситуація для «поволзької команди» в Середньому Подніпров'ї того року склалася несприятливо, тому син Долгорукого Андрій «... испроси оу отца на перед Суждалю река се намъ оуже отце zde оу Рускои земли ни рати ни чтож а за тепла оуидемъ».

1152 р., коли об'єднані поволзькі сили рушили відновлювати на Середньому Дніпрі владу Юрія Долгорукого, до них знову вирішив приєднатися й володар Галича Володимирко Володаревич: «*Володимиръ же слышалъ оже идетъ сватъ его Дюрги в Русь. поиде из Калича Киеву. Изяславъ же поиде противу Володимеру. Володимиръ же возвратися в Галич. Гюргеви же идущю в Русь. пришедъ и ста оу Глухова*».

Тривожні події відбувалися і в західному регіоні півдня країни. Там Ізяслав був змушений протистояти разом із угорським королем Володимирку на р. Сян поблизу Перемишля (сучасний Пшемисль у Польщі). Він звернувся до свого війська зі словами: «*Богъ всегда Рускы земле. и Руских сыновъ въ бещесты не положилъ есть*». Отже, Галич був за межами власне Русі. Після виграної битви король домовився з Ізяславом, що пораненого галицького князя вони помилують, натомість той мав повернути київському володарю захоплені руські міста. Ізяслав протривав цьому і заявив, що «... любо

голову сложю любо налему Галичскую землю». Проте компроміс було знайдено, і переможці посилали до переможеного своїх мужів із вимогою: «... волости подъ тобою не отимаевъ но на том целовати хрестъ што Рускои земли волости. то ти възврати все. и Изяслава ти не олучити. но на всехъ месте с нимъ быти». Деяко пізніше король і київський князь ще раз нагадали Володимирку, що той їм цілував чесний хрест і обіцяв повернути завойовані ним руські гради. Отже, Русь і Галич, що в той час активно розвивався на тлі старих центрів прикарпатського регіону (Звенигорода, Перемишля, Теремовля), не становили єдиного цілого.

Після обіцянок Володимира король вирушив додому, а Ізяслав «*оу Рускую землю*». Вже з домівки він послав свого посадника до тих міст, що за попередньою домовленістю йому слід було повернути, — до Божеська, Шумська, Тихомля, Вигошева, Гнойниці, що на території Волинської та Київської земель у басейні Західного Бугу та Погоринні, однак «*не да ихъ Володимеръ*». Слід зауважити, що райони на північ від Галича все ж до Русі належали. Пізніше Ізяслав направив до Володимирка свого боярина Петра Бориславича і через нього нагадав про хресне цілування: «... на томъ яко что Рускои волости. то ти все вороти. и того еси всего не оуправилъ». Володимир відмовився зробити це, а коли Петро від'їжджав з його двору, ще й глузував: «*поеха мужъ Рускои оубивавъ вся волости*», тобто він не усвідомлював себе частиною «руського» простору.

У 1154 р. ситуація у протистоянні між лідерами Поволжя й Подніпров'я повторилася: «*Томъ же лете. поиде Дюрги с Ростовци и съ Суждалыци и съ всеми детьми в Русь*». Однак один із головних учасників конфлікту, Ізяслав Мстиславич, помер: «... и плакася по немъ вся Руская земля. и вси Черныи Клобуци». Після деяких перипетій, уже наступного року «*И тако Дюрги благодаря Бога вниде в Киевъ. выиде противу ему множество народа и седе на столе отць своихъ и дедъ. и прия с радостью вся земля Руская. тогды же седъ раздая волости детьмъ. Андрея посади Вышегороде. а Бориса Турове. Глеба в Переяславли. а Василкови да Поросье*».

Династичні чвари за землі та волості продовжувалися й 1174 р. і вилилися в суперечки між Андрієм Юрійовичем Боголюбським та Романом Ростиславичем (останній сидів у Києві). Амбітний поволзький володар в ультимативній формі вимагав від свого супротивника територіальних змін: «... не ходиша в моеи воли съ братьею своею. а поиди с Киева. а Давидъ исъ

Вышегорода. а Мстиславъ из Белогорода. а то вы Смоленскъ. а темъ ся поделите. и пожалишася велми. Ростиславичи. оже ихъ лишають Рускои земли брату своему Михалкови дають Киевъ». Отже, виходить, що територіально Смоленськ до Русі не належав, що підтверджується й словами літописця: коли Ростиславичі з цього приводу звернулися до Андрія, але не отримали відповіді від нього: «... а се ныне брата нашего Романа вывелъ еси изъ Киева, а намъ путь кажеша и изъ Рускои земли без нашея вины».

Андрій Юрійович продовжував власну територіальну політику «виштовхування» Ростиславичів і виступив проти самого Рюрика, який тоді сидів у Києві: «... ти же Рюриче поиди въ Смоленскъ. къ брату во свою отчину а Давидови рци а ты поиди въ Берладъ. а в Рускои земли не велю ти бити. а Мъстиславу молви в тебе стоить. все. а не велю ти в Рускои земли быти». З цієї інформації випливає, що й подунайські землі до Русі тоді не належали.

Далі перемовини перейшли у військове протистояння. Війська Андрія зайняли Київ, а проти Мстислава, який зачинився у Вишгороді і під час переговорів з Андрієвим посланцем вистриг тому бороду й голову, виступив Святослав Всеволодович: «Стослав же съ братьею и Михалко съ братомъ съ Всеволодомъ. и со сыновци. и Кыяны совокупивше. и Берендече и Поросье. и всю Рускую землю. полкы поидоша от Киева къ Вышегороду».

Активна міжкнязівська боротьба за столицю Русі тривала. Тепер вже до Андрія Боголюбського звернулися Ростиславичі з проханням віддати це місто Романові. У відповідь Андрій заявив, що слід трохи почекати: «... послалъ есмь къ братьи своеи в Русь. какъ ми вестъ будетъ от них. тогда ти дамъ ответъ». Однак невдовзі у Боголюбіві під Володимиром на Клязьмі 1175 р. Андрія Боголюбського було вбито. Першим до померлого кинувся Кузьмище Киянин, який, зокрема, згадував, що небіжчик до збудованої ним церкви водив багатьох людей: «... иногда бо аче и гость приходилъ из Царягорода и отъ иныхъ странъ. изъ Рускои земли и. аче Латиномъ».

Після цього вбивства з'їхалися до Володимира ростовці, суздальці, переяславці (заліські), а також велика і мала дружини Андрія і констатували під час вибору кандидатури нового регіонального лідера: «... князь нашъ оубиенъ а дете оу него нетуть. сынокъ его малъ в Новегороде. а братья его в Руси. по кого хочемъ послати въ своихъ князехъ».

Незабаром до поволзького міста Володимира прибув Михалко Ірієвич й закрився там.

Однак супротивники його оточили, і в місті почався голод. Володимирці не бажали терпіти це заради зайди й запропонували Михалкові розв'язувати проблему самотужки, з чим він погодився: «... прави есте ци мене деля хочете погубити. поеха в Русь».

Висвітлено в Іпатієвському літописі й події 1177 р.: «Приидоша Половци на Роускоюю землю ... взяша б городов Беренъдичъ и поидоша к Ростовцю». Згадане місто розмішувалося на лівому березі р. Роставиця в с. Белілівка, що в Київській землі (Іванченко 2005, с. 193). Тоді русів було розбито. Того ж року, під час протистояння, захопленого у полон Гліба Ростиславича із сином Романом було посаджено у Володимирі на Клязьмі в поруб, а згодом вирішено: «Оже поустить Глеба в Роусь».

У 1178 р. новгородці прислали до Мстислава Ростиславича своїх мужів із запрошенням на князювання у них. Він володів Білгородом Київським і «... не хотяще ити из Рускои земли». Проте його вмовили, і на прощання князь заявив: «... не могоу никакого же. Рускои земле забыти». 1179 р. «приидоша иноплеменици на Роускоюю землю». Кочові орди хана Кончака грабували навколо Переяславля Руського (нині Переяслав-Хмельницький).

Ще один міжкнязівський конфлікт, який слід розглядати в контексті теми цього дослідження, відбувся 1180 р.: князь Всеволод захопив сина Святослава Всеволодовича, Гліба, й відіслав його до Володимира. Батько розгнівався, але стримався: «... яко мьстилься, быхъ Всеволодоу. но не лзе Ростиславичи. а те ми во всемъ пакостять в Роускы земле». Незабаром на ловах на Дніпрі Святослав на човнах зустрів Давида Ростиславича і вирішив: «Давида имоу. а Рюрика выжженоу изъ земле и примоу единъ власть Роускоюю и с братьею. и тогда лышуся Всеволодоу. обиды свое».

1184 року хан Кончак знову прийшов на Русь. Він підійшов до державного кордону, став на р. Хорол — правій притоці Псла. 1185 року війська Ігоря Святославича вирушили в похід на половців й програли основну битву. Київський князь Святослав, дізнавшись про нищівну поразку «... слышав и вельми воздохнуувъ. оутерь слезъ и реч. о любя моя братья. и снове и моуже земле Руское дал ми Богъ притомити поганья. но не воздержавше оуности отвориша ворота на Роускоюю землю». Святослав Всеволодович, великий князь київський, послав своїх синів Олега і Володимира у Посейм'я для захисту кордону зі Степом. Сам звернувся до Давида Ростиславича у Смоленськ із прохан-

ням оберігати Руську землю. Війська стали біля Треполя на Дніпрі нижче Києва. Володимир Глібович обороняв Переяслав. Контрударом проти половецьких орд став випад співправителів Святослава і Рюрика в степову зону за Дніпро, а Давид повернувся до Смоленська. Натомість хан Кончак підступив до Переяслава, а хан Коза — до Путивля.

Після розв'язання цього землеробсько-кочівницького конфлікту у 1187 р. Всеволод Юрійович видав заміж свою доньку за Ростислава Рюриковича, який тоді сидів у Білгороді Київському, а тому «... *отпусти и в Роусь великою любовью*». Весілля відбулося в Білгороді (нині с. Білогородка Києво-Святошинського р-ну), розмах котрого «... *яка же несть бывала в Роуси*». Після цього свята до Суздаля повернувся сват «*Ияковъ приеха из Руси*».

1189 р. Галич знову виокремлено з «руської зони», коли перед походом на його володіння вже проводився розподіл територій: «*Свтославъ же даяеть Галичь Рюрикови. а собе хотяеть всея Руоской земли. около Киева*».

Повідомлення Київського зводу під 1190 та 1192 рр. пов'язані з ім'ям торчеського «князя» Контувдея, який був «... *можъ дерзнъ и надобень Руси*». Спочатку ситуація складалася досить мирно. Святослав зі своїм сватом Рюриком заспокоїли землю Руську й примирили половців. Однак арешт Контувдея знову загострив ситуацію. Знатний торк не міг вибачити такої наруги й перейшов на бік ворогів руських князів. «*Половци же обрадовася емоу. и почаша с нимъ доумати. когда бы имъ выехати. в Роускою землю*» і напали на місто Чюрнаєв, розташоване в Київській землі на кордоні зі Степом (поки не локалізоване). Рюрик, йдучи до Овруча, в Торчеську на р. Гороховатка в Пороссі (нині с. Шарки Рокитнянського р-ну Київської обл.) (Іванченко 2005, с. 193) залишив там свого сина Ростислава, оскільки дізнався про наміри кочовиків на чолі з Контувдеєм «*воевати Роусь*» і зрозумів, що той мститиметься Святославу за свій сором.

Рюрик попередив про це Святослава, запропонувавши йому залишити свого сина з полком. Пізніше вони об'єднали свої сили та братів і стояли біля Канева все літо «*стерегоучи земли Роуские*». Згодом, під час перемовин із половцями, Рюрик обдарував їх та відпустив з миром, а Контувдея залишив у себе, надавши йому у володіння пороське місто Дверен «*Роуское земле деля*» (заради загального спокою). Це місто поки не локалізовано.

Цікавою з історично-географічного погляду є інформація 1193 року, згідно з якою Свя-

тослав відмовив Рюрика від походу на Литву: «... *язъ пакы идоу за Днепръ своихъ дела ороудеи. а в Роской земле кто ны ся останеть*». Отже, Руссю знову визначено лише Дніпровське Правобережжя, можливо, тільки Київську землю.

Згодом руські князі захопили за Руссю половецьку сторожу і дізналися, що їхні вежі й отари перебувають «... *по сеи стороне Днепра по Руской*». Отже, це повідомлення корелюється з попереднім щодо вузької локалізації руської території лише на правому березі середнього Дніпра. Половців було розбито в степу, а багато з них взято в полон військом Ростислава Рюриковича. Кочовики після невдалого бою рушили за ним у північному напрямку, але пересувалися на відстані, побоюючись руських сил. Вони «... *ехаша по ни до Роуси. Ростиславъ же приехаша в Торъский*». Отже, Торчеськ у Пороссі — це вже була Русь. Далі Святослав послав Рюрика в Овруч і поінформував, що його син воює з кочовиками: «... *а ты хочешь ити инамо а свою землю оставишь. а ныне поиди в Роусь со всеми своими полкы*». Правобережна Київщина трактувалася як Руська земля.

У 1194 р. після смерті Святослава Рюрик став київським князем, чому «... *обрадовася вся Роуская земля. о княженьи Рюрикове. кыяне и крестьяни и погании*».

1195 року Рюрик запропонував своєму братові Давиду в Смоленську: «... *се брате се всталася. стареиши всехъ в Руска земле. а поеди ко мне Киевоу что боудеть. на Роуской земле доумы и о братыи своеи о Володимер племени*». Давид на човнах прибув до Вишгорода, де брати і зустрілися, а потім рушив до свого небожа Ростислава у Білгород. Там вони з братом обговорили проблеми Руської землі, й далі він повернувся до Смоленська.

Проте найскладнішими для київського правителя виявилися проблеми з іншого географічного боку. Всеволод Юрійович, правитель суздальський, надіслав до нього посольство з ультиматумом: якщо його визнали старійшим і найавторитетнішим у «Володимерові племені», йому потрібні й відповідні володіння в Руській землі. Київський володар, на його думку, вчинив неправильно, передавши її частини молодшим родичам. Отже, нехай вони і захищають Київ і всю Руську область. Всеволод вимагав у Рюрика Торчеськ, Треполь, Корсунь, Богуслав, Канів на Дніпровському Правобережжі. Цей конфлікт було розв'язано на користь поволзького зверхника, хоча міжкнязівські чвари тривали й далі.

З Рюриком та Давидом пов'язана ще одна згадка 1197 р. Перед смертю у Смоленську Да-

вид передав князівську владу своєму небожу Мстиславу, а сина свого Костянтина відіслав до брата Рюрика в Русь. Отже, і в цьому випадку місто у верхів'ях Дніпра до Русі не належало.

Розглянемо повідомлення Галицько-Волинського літописного зводу.

1223 р. після поразки від ударного корпусу монголо-татар до руських князів за допомогою звернулися половці. Ті, у свою чергу, зібрали на князівський з'їзд: *«Тогда беахоуть. Мстислав Романовичъ в Киеве. а Мстиславъ в Козельске и в Чернигове. а Мстиславъ Мстиславичъ в Галиче. а то беахоу старшины в Рускои земли. Юрья же князя великого Соуждальского. не бы в томъ свете. се же пакы млади князи. Даниль Романовичъ. Михайль Всеволодичъ Всеволодъ Мстиславичъ. Кыескыи. инии мнози князи. тогда же великыи князь Половецкыи крстися Басты. Василка же не бе. бо в Володимере млад».*

Галицький володар виступив у складі південноруських сил (хоча битву на р. Калка й було програно). Проте навіть 1231 року Галичина ще виокремлюється з «руської зони». Так, коли після бойових дій у Галицько-Волинській Русі князь Данило Романович передавав своїм молодшим родичам торчеські міста у Подніпров'ї: *«Данииль жь из Рускои земля. взя собе часть. Торцькыи. и пакы да и детемъ. Мстиславлим».*

У 1237 (насправді 1239) р., взявши Козельськ і вирізавши його мешканців, хан Батий пішов у землю Половецьку, а вже звідти: *«... поча посылати на град Роусьские. и взять Переяславль копьемъ. изби всь».* Наступного 1240 р. монголо-татари підійшли до Києва й оточили місто: *«... и бе исполнена. земля Роуская ратных».* Похід на захід тривав, а Дмитро — київський тисяцький Данила Галицького, який, власне, і керував обороною столиці Русі *«... види бо землю гибнущоу Роускоюу. от нечестивого. Батыи же послуша свет Дмитрова. иде Оугры».*

Під 1240 р. (насправді це відбулося 1241 р.) Данило Галицький вів переговори з переможеними кочовиками угорського короля Бели, які стали безрезультатними (можливо, угри довідалися про «консультації» Батия з тисяцьким Дмитром у його подальшому пересуванні). Князь хотів повернутися в Холм (нині Хелм у Польщі), але довідавшись про велику кількість постраждалих від нападників *«... воротися назад Оугры. не може бо проити Руское земли. зане мало бе с ним дружины».* Князю довелося йти до Польщі, а в Судомірі *«... слыша о брате си и о детех. и о гнягине своеи. яко вышли соуть из Роуское земле. в Ляхы. предъ безбожными Татары»*

зустрілися на р. Полиця і *«... жалишаси о победе земле Руское и о визатъи градъ от иноплеменьник множества».* Тут вже Русь є підвладною територією Данила.

Визначний державний діяч вів власну політику щодо монголо-татарських завойовників, а 1250 р. (насправді 1246 р.) перебував у ставці Батия з метою безконфліктного вирішення питання безпеки свого князівства. Він прийняв місцевий «дипломатичний етикет», але літописець розкрив справжні його емоції: *«О злее зла. чсть Татарская. Данилови Романовичю. князю бывшоу великоу. обладавшоу Рускою землею. Киевом и Володимеромъ. и Галичемъ. со братомъ си инеми странами. ныне сидеть. на коленю. и холопомъ называется. и дани хотятъ. живота не чають. и грозы приходятъ. о злая чсть Татарская. егож отць бе царь в Роускои земли. иже страны все».*

Взагалі всі згадки в літописах про самоназvu населення південно-західних земель і похідних від неї вказують на входження цього регіону в «руську зону»: *«Роусь»*, *«Роуси»*, *«брань Роуская»*, *«крепость Роуская»*, *«обычаю Роускою»*, *«обычаем Роускимъ»*, *«устремление Роуское»*, *«Роуская рать»*. Про те, що йдеться саме про карпатський регіон як «русский», вказує й використаний принцип «ми — вони» в етнічному значенні: *«Роусь и Оугры и Ляхы»*, *«на Оугры. и на Роусь»*, *«Ляхы. а Роуси»*, *«гнаша Роусь. и Ляхове»*, *«Роусь и Половце»*, *«Роусь и Ятвязе»*, *«Немце и Роусь»*. У деяких випадках такі сполучення неодноразово зафіксовано під різними роками. Прикладом спільного проживання представників різних етносів є політика Данила під час будівництва його останньої столиці — міста Холма. Під 1259 р. повідомлено: *«... созда градъ иныи. его же Татарове не возмогша прияти. егда Батыи всю землю Роускоюу поима...видивъ же се кнзь Данило яко Боу поспевающоу местоу томоу нача призывать. приходяе Немце и Роусь, иноязычники. и Ляхы идяхоу днь и во днь и онуты. и мастере всяции бежахоу ис Татаръ».*

Аналогічна картина вимальовується й під час характеристики феодальної верхівки XIII ст.: *«Бысть снемъ. Роускимъ княземъ. и с Лядскимъ княземъ»* (1262 р.); *«князи Русцеи»* (1274 р.); *«поидоша князи Роусции на Литвою»* (1277 р.). Територіально про цей регіон йдеться як про *«земле Русцеи»* (1254 р.), де перебуває *«митрополье Рускои»* (1250 р.), що відмежовується від сусіднього — *«землю Роускоюу и Лядскокою»* (1262 р.).

Щодо території розселення одного із вищезгаданих сусідів — «ляхів» (сучасні поляки), то щодо жителів їхньої східної зони під 1268 р.

використано назву «Ляхове Оукраиняне» (тобто окраїнні). Іноді сусіди перелічені разом. Так сталося в 1272 р., коли «*Голод быс. по всеи земле. и в Роуси и в Ляхох. и в Литве и въ Ятвязехъ*». «Окраїнні» назви трапляються й під час опису діянь нащадків Данила Галицького — князів Лева та Володимира. В першому випадку під 1280 р. повідомлено: «*Посем же Левъ восхоте собе части в земле Лядскои. города на Вкраини*», а в другому, під 1282 р.: «*... вспомяноу Володимеръ. оже преже того Лестко. поставъ Люблинець взялъ бьшетъ оу него. село на Вкраини именемъ Воинъ*».

Проте «українське питання» — тема для окремого дослідження, тому підіб'ємо підсумки лише з «питання руського».

Згадуючи рішення Любецького князівського з'їзду 1097 р., зафіксоване у «Повісті минулих літ», можна відзначити, що тодішні «руські» територіальні кордони продовжували фіксувати і на сторінках Київського зводу. Нагадаємо, що тоді за Святополком Ізяславичем було закріплено Київ і всі землі, що до нього належали; за Володимиром Мономахом — усі волості Всеволода Ярославича (Переяславська й Ростово-Суздальська землі); за чернігівськими князями Давидом, Олегом і Ярославом — Чернігівська та Новгород-Сіверська землі; за Давидом Ігоревичем — Володимир-Волинський; за Володарем Ростиславичем — Перемишль, а його братом Васильком — Теребовль. Із цих земель у XII ст. лише Поволжя та Галич територіально не сприймалися як «Русь».

Залучення галицького територіального осередку до сфери «руської зони» на межі XII—XIII — в перші десятиліття XIII ст. все ж не сприяло перенесенню туди основного політичного центру, як здається деяким сучасним науковцям та аматорам. Окрім традиційної столиці на середньому Дніпрі, що не перетворилася на ординарне містечко, та самого Галича, на півдні східнослов'янського світу почав формуватися ще один осередок державності — Чернігівське князівство, володарі якого виступали проти експансіоністських планів володимиро-

суздальських та смоленських князів (Коваленко 1994, с. 20).

Однак і на території карпатського регіону не все було так стабільно щодо єдиного центру. Зокрема, слабкий рівень символічного наповнення у давньоруському літописанні образу Галича як стольного й царственного граду Південно-Західної Русі, зумовлювався ступенем його претензій на спадкоємність щодо Києва, який у тогочасній книжності декларувався як «Другий Єрусалим».

Між тим, формула «Галич — другий Київ», яку так і не змогли чітко сформулювати галицькі книжники середньовічних часів, набула завершеної форми лише в середині XX ст. А в тридцяті роки XIII ст. в цьому районі почав формуватися новий центр — Холм, в якому Данило Галицький вбачав нову царственну столицю Русі. Високий соціальний статус і майбутнє призначення цього міста засвідчують і слова галицько-волинського книжника про те, що Холм «*бысть создан Божиим веленьемъ*». Цілком можливо, що амбіції Данила Романовича були спрямовані саме на перетворення його останньої столиці на другий Київ, а не лише на основну оборонну фортецю Забужжя (Ричка 2005, с. 227—229).

На нашу думку, серед причин перенесення столиці Галичини, можливо, слід зазначити й постійний сепаратизм місцевого боярства, з яким довелося боротися Данилу (як і його батькові) під час непростого ствердження на місцевому князівському столі. Про це він мав пам'ятати ще з дитячих років. У новому стольному граді, вірогідно, йому було спокійніше жити і правити, не маючи реальних супротивників у своєму оточенні.

Між Карпатами та Дніпром інтенсифікувалися й міграційні процеси, які також сприяли поширенню «руської» назви у західному напрямку, де вона потім найдовше і збереглася. Досить значними стали й імпульси з півдня на північний схід східнослов'янської ойкумени, але «поволзьке питання», як і «українське», не є темою цієї праці.

Іванченко Л.І. Пороська оборонна лінія Південної Русі // Нариси з воєнної історії давньої України. — К., 2005. — С. 193—198.

Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. 2. — 938 стлб.

Коваленко В. Чернігово-Сіверська і Галицько-Волинська землі у XII—XIII ст. (До питання про перші осередки української державності) // Другий міжнародний конгрес українців (Львів, 1994, 22—28 серпня 1993 р.): Доп. і повідомл. Історія. — Львів, 1994. — Ч. 1. — С. 20—23.

Котляр М.Ф. Галицько-Волинська Русь 2-ї половини XII—XIII ст. // Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. / За ред. чл.-кор. НАН України М.Ф. Котляра. — К., 2002. — С. 9 — 28.

Кучера М.П. Керамика // Археология Украинской ССР. — К., 1986. — Т. 3. — С. 446—455.

Літопис Руський за Іпатіївським списком / Пер. Л. Махновця. — К., 1988.

Моця О.П. Південна «Руська земля». — К., 2007.

Ричка В. «Київ — другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). — К., 2005.

Толочко П.П. Давньоруські літописи і літописці X—XIII ст. — К., 2005.

Толочко П.П. Киев и Новгород XII — нач. XIII вв. в Новгородском летописании // Толочко П.П. Київ і Русь. Вибрані твори 1998—2008 рр. — К., 2008. — С. 248—257.

Одержано 10.04.2008

А.П. Моця

«РУССКАЯ» ТЕРМИНОЛОГИЯ В КИЕВСКОМ И ГАЛИЦКО-ВОЛЫНСКОМ ЛЕТОПИСНЫХ СВОДАХ

В статье рассмотрен вопрос об использовании названий «Русь»/«Русская земля» в двух источниках XII и XIII вв. — Киевском и Галицко-Волынском летописных сводах, которые формировались в центрах Среднего Поднепровья и карпатском регионе соответственно. В результате было установлено, что первоначально Галич не входил в историко-территориальную «русскую зону» (как и северные, а также поволжские регионы восточнославянского мира). Только со времен Романа Мстиславича и Даниила Романовича ситуация кардинально изменилась и «русское» название надолго укрепились в карпатском регионе.

О.Р. Motsya

«RUTHENIAN» QUESTION IN KYIV AND HALYCH-VOLYN ANNALISTIC CODES

The article views the issue of usage of names *Rus/Rus Land* in two sources of the 12th and the 13th centuries — Kyiv and Halych-Volyn annalistic codes, developed correspondingly in the centres of the Middle Dnipro River region and the Carpathian region. As a result of carried out work it was established that initially Halych did not belong to the historic and territorial «Ruthenian zone» (as well as the Northern and the Volga River regions of the Eastern Slav world). Only since the time of Roman Mstyslavovych and Danylo Romanovych the situation radically changed, and the «Ruthenian» name for long became customary in the Carpathian region.

Т.О. Рудич

ПРО АНТРОПОЛОГІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІПРОВ'Я ДОБИ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Статтю присвячено аналізу антропологічного складу населення, поховання якого виявлено на пізньосередньовічному могильнику у Вишгороді.

Значення кожної нової антропологічної серії як післямонгольської, так і козацької доби важко переоцінити. Аналіз краніологічних матеріалів дає змогу простежити генетичні зв'язки між популяціями території України пізнього середньовіччя й групами слов'янства часів Київської Русі та їхніх сусідів, а також зафіксувати

окремі міграції. Однак якщо антропологічний склад давньоруського населення неодноразово був предметом наукових досліджень, то до більш пізнього матеріалу науковці зверталися епізодично. Це пов'язано насамперед із відсутністю в колекціях вибірок кістяків другої половини XIII ст. — XVIII ст., що суттєво гальмує вирішення низки питань, передусім щодо формування фізичного типу українців.

© Т.О. РУДИЧ, 2009

У 1990—1996 рр. під час археологічних досліджень у м. Вишгород, які проводила Правобережна давньоруська експедиція Інституту археології НАН України (керівник Р. Орлов), було отримано антропологічний матеріал із поховань навколо церкви Бориса та Гліба на місці недільної школи, датованих першою половиною XVII ст. (Дегтяр, Орлов 2005, с. 92).

Автор статті вивчила скелетні рештки з 67 поховань. Збереженість кісткового матеріалу задовільна. Реставрацію, описи та виміри матеріалів здійснено за методиками, прийнятими вітчизняною антропологічною школою. Придатними для вимірів за краніологічною програмою виявилися 14 чоловічих та 12 жіночих черепів (див. табл.).

Чоловіча серія загалом характеризується брахікранією, середніми поздовжнім та висотним діаметрами за великого поперечного діаметра. Лобна кістка широка, кут профілю лоба близький до прямого. Діаметр вилиць середній, верхня висота обличчя — незначна. За верхньолицьовим показником обличчя низьке. Орбіти середньоширокі, низькі. Ніс має малу ширину та висоту, носовий показник середній. Кістки носа виступають сильно. Горизонтальне профілювання обличчя помірно на назомалярному рівні та добре на середньому. Іклова ямка середньої глибини. Обличчя ортогнатне. Перенісся середньовисоке за симотичним та високе за дакріальним показниками.

Серія жіночих черепів із Вишгорода характеризується середніми розмірами. Форма черепної коробки брахікранна. Лоб середньоширокий на межі із широким. Обличчя середньошироке та середньовисоке, за верхньолицьовим показником — низьке. Орбіти середньоширокі, середньовисокі, низькі за орбітним показником. Ніс низький, вузький, носовий показник середній. Профілювання обличчя помірно на назомалярному та добре на зигмаксілярному рівнях. Обличчя ортогнатне. Кістки носа виступають помірно.

Навіть візуальний огляд вказує на неоднорідність серії, що підтверджено статистичним аналізом. Група відзначається завищеною варіабельністю більшості краніологічних ознак. Для перевірки її на однорідність емпіричні коефіцієнти варіації було порівняно зі стандартними. Здебільшого у нашій серії вони виходили за межі стандартних, що свідчить про порушення нормальної мінливості у популяції та її неоднорідність. Було розраховано коефіцієнти кореляції. Під час порівняння коефіцієнтів нашої серії зі стандартними зафіксовано розбіжність, виражену в появі зворотних знаків та зниже-

них або завищених абсолютних розмірах. Внутрішньогруповий аналіз виявив такі тенденції: у чоловічій серії зі збільшенням ширини обличчя збільшуються його висота, висота орбіт, назомалярний кут та черепний показник. Отже, аналіз парних кореляцій демонструє, що у формуванні чоловічої групи з Вишгорода брали участь два головних компоненти. Перший із них характеризується меншим черепним показником, меншими розмірами і кращим профілюванням обличчя, другий — більшим черепним показником, більшими розмірами обличчя, що має послаблене горизонтальне профілювання на назомалярному рівні.

У пошуках витоків антропологічних компонентів вишгородської популяції звернемося до хронологічно більш ранніх груп. Перший компонент нашої серії можна пов'язати зі східнослов'янськими групами X—XIII ст., зокрема полянами, для яких характерні мезокранія, середньошироке, низьке, добре профільоване обличчя. Другий компонент властивий нащадкам степового населення (назва «степовики» в антропологічній літературі вживається, як правило, щодо груп кочового, а інколи вже й осілого, населення Євразійських степів, які антропологічно не належать до слов'янського масиву). Поєднання брахікранії з широким обличчям та деяким сплюсненням на назомалярному рівні, яке репрезентує другий компонент вишгородської серії, здавна трапляється на території України. Це поєднання характеризує носіїв так званого сарматсько-салтівського (або зливкинського) антропологічного типу. Цей морфотип представляв сарматські групи різних територій та хронологічних періодів. Однак сармати перебували в складних стосунках субстрату та суперстрату з цілою низкою груп населення як Східної Європи, так і Центральної Азії, вони в одних випадках стали домішкою, в інших — основою для окремих груп населення, яке мешкало в степових регіонах — від болгар до торків. Зазначений тип був характерний для частини носіїв салтівської культури, яких пов'язують із болгарами (для аланської складової населення культури, за антропологічною традицією, домінантним вважається інший тип, що поєднує доліхокранію з відносно вузьким обличчям), для середньовічного населення Хозарії, деяких районів Північного Кавказу, груп різних територій, в яких вбачають давніх болгар. На землях України цей морфотип представляв мешканців середньовічних міст Криму та був одним зі складових компонентів осілого населення Нижнього Подніпров'я XII—XV ст. Брахікранія, широколистість, послаблення го-

ризонтального профілювання обличчя, причому не лише на верхньому, а й середньому рівнях, були типовими для цілої низки племен: печенігів, половців, ногайців, кочовиків півдня України, які не завжди мали чітку етнічну інтерпретацію. Проте в останніх групах значна ширина обличчя поєднується зі значною його висотою, тобто в них відчувається суттєва монголоїдна домішка, або вони взагалі стоять на межі європеоїдних та монголоїдних груп.

У середньому вияві чоловіча вишгородська серія морфологічно та статистично найближча до групи з козацького цвинтаря у Чигирині XVI—XVII ст. та вибірки черепів із Меджибожа

XIV—XV ст. В обох цих популяціях, особливо в чигиринській, зафіксовано наявність «степового» компонента (Рудич 2000). Чоловіча вибірка з Вишгорода також досить близька до збірних краніологічних серій українців Центральної, Західної, Південної та Східної України, в яких домінують матеріали XIX—XX ст. Однак варто відзначити, що вишгородська серія, на відміну від усіх чотирьох збірних регіональних груп українців, має слабше горизонтальне профілювання обличчя та більшу висоту орбіт, що відбиває наявність у ній істотної степової домішки. Отже, пік цієї присутності, яку можна простежити на антропологічному матеріалі, припадає на XIV—

Таблиця. Середні розміри черепів із Вишгорода

Ознаки за Мартіном	Чоловіки		Жінки	
	min-max	М	min-max	М
1. Поздовжній діаметр	172—189	178,3	162—182	170,3
8. Поперечний діаметр	132—164	145,1	130—150	138,8
17. Висотний діаметр b-br	128—143	134,3	124—134	128,4
20. Вушна висота p-br	104—128	116,9	107—115	110,7
5. Довжина основи черепа	92—104	98,8	86—98	94,5
9. Найменша ширина чола	89—106	99	90—106	95,7
10. Найбільша ширина чола	102—146	123,7	112—134	119,8
12. Ширина потилиці	104—129	127,7	105—112	108,1
40. Довжина основи обличчя	86—103	95	89—98	93
43. Верхня ширина обличчя	98—116	104,8	89—114	101,3
45. Діаметр вилиць	121—154	135	121—134	127
46. Середня ширина обличчя	90—104	93,3	91—104	96,9
48. Верхня висота обличчя	59—71	67,1	61—71	65
55. Висота носа	46—55	49,8	40—53	47,3
54. Ширина носа	22—25	23,4	21—25	22,9
51. Ширина орбіти	40—44	41,9	38—43	40,8
52. Висота орбіти	29—34	32,4	28—33	31,4
SC. Симотична ширина	7—18	10,9	7,5—13,5	9,7
SS. Симотична висота	2,5—6	4,3	2—3,5	2,7
DC. Дакріальна ширина	19—28	24	18—27	23,4
DS. Дакріальна висота	10,1—18	13,2	9,5—14	12,2
32. Кут лоба (nasion-met.)	82—90	86,5	83—89	86
77. Назомалярний кут	137—147	142	136—147	141,3
Zm. Зигомаксилярний кут	121—137	130,1	124—135	128,9
72. Загальний кут обличчя	84—90	86,6	83—90	85,8
75.1. Кут носа	25—33	30	20—25	22,6
Показники:				
Черепний	73,3—93,7	81,5	75,8—86,8	81,2
Верхньолицьовий	46,1—53,4	49,8	48,4—52,1	50,4
Носовий	42,3—54,3	47,3	41,5—52,5	49,2
Орбітний	70,7—82,5	78,1	65,1—86,8	77,4
Симотичний	27,7—55,5	42,8	18,5—43,7	28,5
Дакріальний	40,7—78,9	58,7	36,5—77,7	53,4
Кількість спостережень	7—14		7—12	

XVII ст. На краніологічних матеріалах XIX—XX ст. наявність вихідців зі степових популяцій серед населення України також простежується, але значно слабше.

Особливо цікавим та інформативним для антропологів є порівняння вишгородської групи з великим колом слов'янства доби Київської Русі. Вишгородці відрізняються від давньоруських популяцій низкою ознак, насамперед, значним черепним показником. Проте брахікефалізація вважається загальною морфологічною тенденцією доби пізнього середньовіччя, тобто цю відмінність вишгородської та інших українських серій XIV—XVII ст. від слов'янських груп давньоруського часу можна пояснити епохальною мінливістю. Іншим проявом епохальної мінливості є грацилізація. З огляду на це у пізньосередньовічних українських групах варто було б очікувати менших розмірів обличчя, ніж у давньоруських популяціях, що мешкали на цій території, але населення Середнього Подніпров'я козацької доби (Вишгород, Чигирин, Суботів, цвинтар біля Михайлівського Золотоверхого собору) має ширше обличчя як порівняно з сільськими, так і, що важливо, міськими мешканцями цих територій давньоруського часу. Збільшення ширини черепа та обличчя в серіях Середнього Подніпров'я XVI—XVII ст. можна пояснити припливом сюди більш широколищого населення у післямонгольську добу. Носії широколищих форм або їхні нащадки могли походити з північно-західних (слов'янських) та південних (степових) територій. Розглянемо обидва можливі варіанти.

Відносною широколищістю (у слов'янському масштабі) в X—XIII ст. характеризувалися мешканці древлянських, волинянських, тиверських земель, смоленські кривичі та мазовшани. В.П. Алексєєв вважав, що у складанні антропологічного типу українців панівну роль відіграв морфологічний тип древлян (Алексєєв 1969, с. 195). Однак цьому мало передувати розширення зони розповсюдження цього морфотипу, оскільки у киеворуські часи він локалізувався переважно у північно-західній частині території України. Дійсно, у післямонгольську та козацьку добу сталися певні пересування населення в різних регіонах. Поява нових антропологічних матеріалів дає змогу фіксувати приплив переселенців із західних земель (древлянських, волинянських, тиверських) у Середнє Подніпров'я. Вихідцям із зазначених територій належить один із широколищих морфологічних компонентів у складі населення Чигирини XVI—XVII ст. (Рудич 2000), які

представлені й у людей, похованих на пізньосередньовічному цвинтарі Михайлівського Золотоверхого собору в Києві (Рудич 2008, с. 49—54).

Однак у вишгородців значна ширина обличчя поєднується з тенденцією до послаблення горизонтального профілювання обличчя, що вказує на наявність у серії саме широколищого степового комплексу. Така комбінація ознак, характерна для багатьох кочових груп, вважається історичною кореляцією, тобто дуже сталою. Отже, присутність кочовиків або їхніх нащадків у вишгородській групі фіксується не лише за внутрішньогрупового, а й міжгрупового аналізу, що свідчить про істотність степового компонента. І саме наявність суттєвої степової складової віддаляє вишгородців від східнослов'янських серій давньоруської доби.

Переконливіше визначити місце, яке посідає населення Вишгорода в колі близьких за часом популяцій, дає змогу проведене зіставлення середньостатистичних показників низки краніологічних серій за допомогою методів багатовимірної статистики, що завдяки високій точності сприяють значній об'єктивізації висновків (Дерябин 1982).

Групи порівнювали за низкою таксономічно важливих ознак: шириною та висотою обличчя, шириною лоба, висотою черепа, назомалярним та зигомаксиллярним кутами обличчя, кутом носа, черепним, орбітним та носовим показниками. До аналізу було залучено збірні серії чоловічих черепів X—XIII ст., що репрезентують мешканців території різних племен: полян київських, чернігівських, переяславських, дреговичів, кривичів ярославських, костромських, смоленських, тверських, володимирських, в'ятичів, радимичів, словен новгородських (Алексєєва 1973), древлян-волинян (Рудич 2003, с. 202—204), тиверців (Великанова 1975), а також населення міст Києва, Чернігова, Любеча, Витачева (Алексєєва 1973) і Галича (Рудич 1998). Найбільш хронологічно та тематично близькими до вишгородців виявилися чигиринці XVI—XVII ст. (Рудич 2000) та мешканці Меджибожа XIV—XV ст. (Рудич, Толкачев 2006).

Антропологію салтівського кола було представлено вибірками черепів із могильників Верхній Салтів (Алексєєв 1962), Дмитрівський (Кондукторова, Сегеда 1990), Маяцький (Кондукторова 1984). До аналізу було залучено матеріали могильників Волзької Булгарії Чотирьохугольник (Герасимова, Рудь, Яблонський 1987), В. Тархани (Акімова 1964), а також Зливки (Наджимов 1955) та Лимбар у Молдові (Великанова 1975), який пов'язують із ранніми болгарами. Антро-

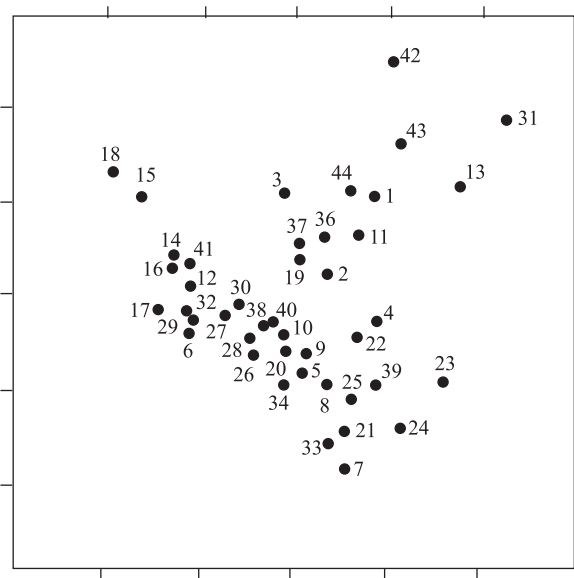

Рис. 1. Результати факторного аналізу чоловічих серій: 1 — Великі Тархани; 2 — Благовіщенка; 3 — Чотирьох-угольник; 4 — м. Чигирин; 5 — Дмитріївський могильник; 6 — дреговичі; 7 — Дуба-Юрт; 8 — Гамівська ущелина; 9 — м. Галич; 10 — Каїри; 11 — Кам'янка; 12 — м. Київ; 13 — кочовики півдня України; 14 — кривичі ярославські; 15 — кривичі костромські; 16 — кривичі смоленські; 17 — кривичі тверські; 18 — кривичі володимирські; 19 — Лимбар; 20 — м. Любеч; 21 — Маяцький могильник; 22 — Мамай-Сурка; 23 — Меджибіж; 24 — Мошева Балка; 25 — збірна серія з територій древлян-волинян; 26 — Ново-Харківський могильник; 27 — збірна серія з території полян чернігівських; 28 — збірна серія з території полян київських; 29 — збірна серія з території сіверян; 30 — збірна серія з території полян переяславських; 31 — половці України; 32 — радимичі; 33 — В. Салтів; 34 — словени новгородські; 35 — в'ятичі; 36 — м. Вишгород; 37 — Зливкинський могильник; 38 — тиверці; 39 — Зміївська; 40 — Вита-чев; 41 — м. Чернігів; 42 — ногайці з території Херсонщини; 43 — печеніги України; 44 — ногайці Криму

пологію середньовічних аланів репрезентують черепи з Гамівської ущелини, Дубаюрта, Зміївської (Алексеев, Гохман 1984; Герасимова 1996, с. 156—167), а також з Ново-Харківського могильника, який пов'язують із нащадками аланів (Алексеева, Козловская 2002). Південні регіони України було представлено могильниками осілого населення Нижнього Подніпров'я: Кам'янка (Кондукторова 1957), Каїри (Зиневич 1967), Мамай-Сурка (Литвинова 2006), Благовіщенка (Круц, Литвинова 2003), а також збірними групами печенігів, половців півдня України, ногайців та кочовиків півдня України, які не мають чіткої етнічної інтерпретації (Круц 2003).

Міжгруповий факторний аналіз (МГФ) показав, що чоловічі серії максимально диференціюють ознаки, які мають значні навантаження за першим фактором (32,7 % загальної дисперсії): ширина лоба, обличчя, висота обличчя,

черепний показник (додатні), ширина носа (від'ємні). За другим фактором (27,2 % загальної дисперсії) найбільші навантаження мають кути горизонтального профілювання, висота орбіт (додатні), висота черепа та кут кісток носа. За значеннями факторних навантажень на окремі серії всі групи було вписано в простір двох факторів поліморфізму (рис. 1).

За результатами аналізу, чоловіча група з Вишгорода досить суттєво відрізняється від усього масиву давньоруських серій. Вишгородці мають більший черепний показник, ширше обличчя, вужчий ніс (ознаки, що мають навантаження за першим фактором). Крім того, вишгородську серію відрізняють від давньоруських груп, переважно з території України, низка ознак, які несуть навантаження за другим фактором. Вишгородці вирізняються слабшим горизонтальним профілюванням обличчя, нижчою черепною коробкою та меншим кутом носа. Така комбінація морфологічних особливостей наближає популяцію з Вишгорода до степових груп, передусім, представлених сарматсько-салтівським морфотипом та пов'язаних із болгарами (Зливки, Лимбар, Кам'янка, В. Тарханський могильник), та дещо слабше з ногайцями Криму, які певною мірою сформувалися на базі місцевих племен. Вишгородці суттєво відрізняються від печенігів, половців, ногайців Північної Таврії і збірної серії кочовиків Південної України, які не мають етнічної інтерпретації.

За результатами кластерного аналізу (ієрархічна процедура, відстані Евкліда, метод Complete) статистично найближчими до вишгородців є дві українські серії — Чигирин та Меджибіж, а також низка степових груп: Лимбар, Чотирьох-угольник, В. Тарханський могильник, ногайці Північного Криму і могильник Кам'янка на Нижньому Подніпров'ї.

Отже, міжгруповий статистичний аналіз досить чітко визначив місце вишгородської чоловічої серії у колі близьких за часом популяцій. Вона виявилась статистично та морфологічно наближеною до українських серій XIV—XVII ст. із Чигирини та Меджибожа. Відносно хронологічно більш ранніх груп вишгородські чоловіки суттєво відрізняються від слов'янських популяцій давньоруської доби та тяжіють до груп степового (сарматсько-салтівського) кола.

Добре відомо, що чоловічі серії краще відбивають міграційні процеси, а жіночі — ліпше характеризують тип субстратного населення тієї чи іншої території. Для того, щоб чітко з'ясувати антропологічну ситуацію у Вишгороді, необхідно порівняти не лише чоловічі, а й жіночі серії.

Жіночу групу з Вишгорода порівнювали з жіночими серіями (з використанням аналогічних методів багатовимірного аналізу) з тих самих могильників, що й чоловічі, за тим самим набором ознак. Відсутня лише інформація про низку ознак у серії печенізьких жінок, що не дало змоги включити її до аналізу.

За результатами міжгрупового аналізу вишгородські жінки виявились значно ближчими до давньоруських серій, аніж чоловіки з цього могильника. Вишгородки впевнено входять до кола слов'янських популяцій киеворуської доби, а найближчими до них є жінки з Чернігова, Любеча, Києва, тобто груп полянських земель (рис. 2). Утім жіноча серія з Вишгорода демонструє певне відхилення від давньоруських груп за такими ознаками, як черепний показник, ширина обличчя та горизонтальне профілювання. Вишгородки відрізняються брахікранією, ширшим та слабше профільованим обличчям, що наближає їх до низки степових груп, але не так сильно, як вишгородських чоловіків. З пізніших серій досить близькими морфологічно та статистично до вишгородок виявились мешканки Чигирини та Меджибожа. В обох групах відчувається степова присутність (Рудич 2000; Рудич, Толкачев 2006). Крім того, до жінок із Вишгорода наближаються групи, що репрезентують осіле населення Нижнього Подніпров'я — Благовіщенка, Мамай-Сурка, які являють собою змішане населення, серед якого значний відсоток становлять осілі кочовики (Литвинова 2007).

Отже, в чоловічій та жіночій групах з Вишгорода слов'янські та степові складові було представлено в різних пропорціях. Жінки чітко демонструють насамперед генетичні зв'язки зі слов'янськими серіями полянських територій давньоруської доби. Кочовий компонент краще представлений у чоловіків цієї популяції. Саме його наявність і викликає найбільше запитань.

Середнє Подніпров'я з давніх часів перебувало в зоні потужних степових впливів. За результатами досліджень, степовики істотно вплинули на антропологічний склад його населення доби заліза. Т.І. Алексеева вважала, що іранська людність відігравала значну роль у формуванні східнослов'янського населення і саме цим пояснювала певну специфічність морфологічного комплексу полян (Алексеева 1973). У ранніх працях дослідниця схилилася до думки щодо генетичної лінії, яка тягнулася від пізніх скіфів через частину населення черняхівської культури Середнього Подніпров'я до груп полянських територій X—XIII ст. Дослідниця наголошувала,

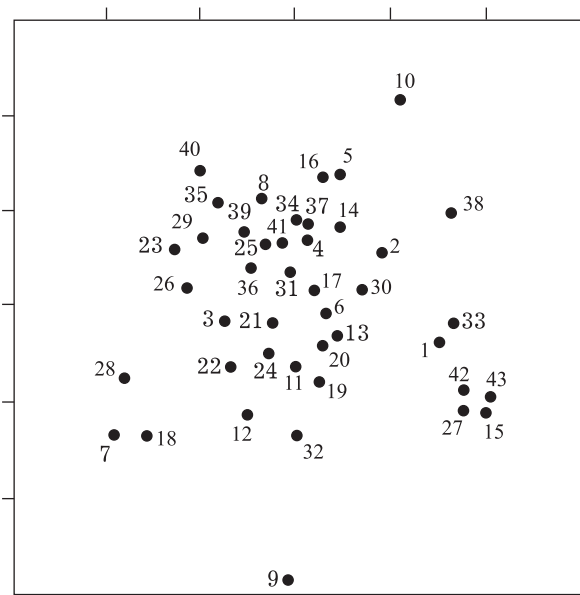

Рис. 2. Результати факторного аналізу жіночих серій: 1 — Великі Тархани; 2 — Благовіщенка; 3 — тиверці; 4 — м. Чернігів; 5 — Чотирьохугольник; 6 — м. Чигирин; 7 — Дмитріївський могильник; 8 — древліани-волинці; 9 — Дуба-Юрт; 10 — Гамівська ушелина; 11 — м. Галич; 12 — Каїри; 13 — Кам'янка; 14 — м. Київ; 15 — кочовики півдня України; 16 — Лимбар; 17 — м. Любеч; 18 — Маяцький могильник; 19 — Мамай-Сурка; 20 — Меджибіж; 21 — Мощева Балка; 22 — Новохарківський могильник; 23 — збірна серія з території полян чернігівських; 24 — збірна серія з території полян киевських; 25 — збірна серія з території полян переяславських; 26 — збірна серія з території сіверян; 27 — половці; 28 — В. Салтів; 29 — в'ятичі; 30 — м. Вишгород; 31 — Витачів; 32 — Зміївська; 33 — Зливкинський могильник; 34 — кривичі смоленські; 35 — кривичі тверські; 36 — кривичі ярославські; 37 — кривичі костромські; 38 — кривичі володимирські; 39 — дреговичі; 40 — радимичі; 41 — словени новгородські; 42 — ногайці з території Херсонщини; 43 — ногайці Криму

ла, що ця лінія іранська. В останніх своїх працях Т.І. Алексеева (Алексеева 1999) не відкидала можливості, що іранські впливи могли мати й більш пізнє походження. Тут варто згадати середньовічних аланів.

Про наявність кочового (аланського) компонента в серіях давньоруської доби з полянських та сіверянських земель писали С.П. Сегеда (Сегеда 1998), Р.У. Гравере (Гравере 1999, с. 210) та П.М. Покас. Проте, як уже було зазначено, антропологічна традиція вважає домінуючим для аланів доліхокраний, відносно вузьколиций морфотип з характерним різким горизонтальним профілюванням обличчя. Отже, пов'язувати з нащадками власне аланів відносно широколице, із тенденцією до послаблення горизонтального профілювання, обличчя мешканців Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя (Вишгород, Чигирин, Суботів) немає жодних підстав.

Окремі серії з могильників давньоруської доби Середнього Подніпров'я (Григорівка, Бучак, Яблунівка, деякі групи Києва) характеризуються слабшим горизонтальним профілюванням обличчя та меншим кутом виступання носа. Кожна із зазначених груп є темою для окремого дослідження, оскільки послаблене профілювання обличчя не завжди можна пов'язувати зі степовими впливами, адже воно також характеризує фіно-угорські популяції або слов'янські, що сформувались на фінському субстраті (словени новгородські, в'ятичі та ін.). Присутність можливих вихідців із цих земель у Середньому Подніпров'ї повністю відкидати не можна. Однак в цьому варіанті аналізу для нас передусім важливо те, що згадані давньоруські популяції відрізняються значно вужчим обличчям, ніж пізньосередньовічні слов'янські групи Середнього Подніпров'я, тобто поєднання значної ширини обличчя з послабленим горизонтальним профілюванням (степовий комплекс) найвиразніше виявляється у слов'янських популяціях Середнього Подніпров'я саме в післямонгольську добу. Дійсно, на антропологічних матеріалах із могильників киеворуського часу фіксуються кочові домішки, але вони нечисленні або ж пов'язані з аланами, для яких характерний інший морфотип. Хронологічно від монгольської навали і до доби Руїни наявність вихідців із кола степовиків на християнських могильниках Середнього Подніпров'я істотно збільшилася та досягла піку для цієї території.

Досить довго східні слов'яни перебували з окремими групами населення Степу то у стані конфронтації, то у союзних та торгових стосунках, що засвідчують літописи. Частина кочовиків йшла на службу до руських князів, частина — осідала. На антропологічному матеріалі це добре простежується в Нижньому Подніпров'ї, де в XII—XV ст. склалася цікава ситуація. Осіле населення регіону було строкатим: алани, болгари, представники кочових груп, етнічна інтерпретація яких не завжди можлива, слов'янський компонент (Литвинова 2007), але переважали все ж таки алани та болгари. Болгари домінують передусім у жіночих серіях із Кам'янки, Каїрів, Мамай-Сурки, Благовіщенки, алани — серед чоловіків на могильниках Мамай-Сурка та Благовіщенка. Наявність кочового компонента з монголоїдною домішкою найчіткіше зафіксовано на могильниках Каїри та Мамай-Сурка.

Осіле населення Нижнього Подніпров'я теоретично могло бути одним із джерел поповнення складу мешканців Середнього Подніпров'я у післямонгольську добу. Про внесок нижньодні-

провців у формування антропологічного складу українців писали антропологи В.П. Алексеев (Алексеев 1969) та Л.В. Литвинова (Литвинова 2006; 2007). Це можливо, але, на нашу думку, варто говорити радше про їх входження до складу осілого населення Нижнього Подніпров'я та про близькі компоненти, хоч і в різних пропорціях, в українських популяціях. На Нижньому Подніпров'ї у чоловічих серіях осілого населення XII—XV ст. найбільш відчутна аланська складова (особливо в пізній період), а в українських серіях XVI—XVII ст., разом зі слов'янськими компонентами (древлянським, волинським, тиверським та полянським) — сарматсько-салтівська (зливкинська), яку найчастіше ототожнюють із болгарами. Отже, якщо у післямонгольський час існувала міграція осілого населення з Нижнього Подніпров'я вгору по Дніпру, то в ній переважали носії сарматсько-салтівського типу, який пов'язують із нащадками болгар і який краще представлено в пониззі Дніпра в більш ранній період. Така парадоксальна ситуація потребує пояснення. Швидше за все, цю проблему буде розв'язано після розширення бази даних.

Ще однією вихідною територією для «степових» типів може слугувати Прутсько-Дністровське межиріччя, населення якого репрезентувало як сарматсько-салтівський тип, так і широколищі форми слов'ян (Великанова 1975). Отже, коли на пізньосередньовічних могильниках Середнього Подніпров'я серед населення наявні обидва морфотипи (Чигирин), ми більше схильні пов'язувати це з вихідцями з району Прутсько-Дністровського межиріччя. До популяції з Вишгорода статистично та морфологічно досить близькими є серії з Лимбаря та Старого Орхея. На жаль, антропологічний матеріал степової зони між Дніпром та Дунаєм вивчено недостатньо, що унеможливорює пошуки аналогій.

На окремих черепках зі слов'янських поховань Середнього Подніпров'я XVI—XVII ст. зафіксовано монголоїдні домішки, які важко пов'язати з аланами та болгарами. Черепи з ознаками монголоїдності або монголоїдних впливів знаходять на різних могильниках Вишгорода, Чигирини, Суботова, Києва, Меджибожа. У домонгольську добу найбільш чітко монголоїдні риси простежено у групах печенігів та половців України, а також у збірній серії кочовиків південних районів. У післямонгольську добу можна виділити частину ногайців та мусульманського населення Криму, хоча загалом ці групи антропологічно досить строкаті (Круц 2003). Утім усі зазначені групи (за винятком населення Криму) вирізняють-

ся значною висотою обличчя, а на могильниках пізньосередньовічних українців (у тому числі й Вишгорода) не спостережено суттєвого збільшення висоти обличчя і взагалі концентрації високолицьких форм, а виявлено лише окремі високолиці черепи. З огляду на це монголоїдність на середньовічних українських могильниках важко пов'язати з нащадками печенігів та половців, вона, швидше за все, має інше походження. Слід зауважити, що антропологи, на жаль, не володіють інформацією про морфологічний тип цілої низки степових груп (торків, берендів та ін.).

Наявність нащадків кочовиків на середньовічних могильниках району Тясмина (Чигирин, Суботів) можна було очікувати з огляду на те, що регіон здавна перебував у зоні степових впливів. Однак постає питання: звідки такий сильний степовий вплив на такому північному могильнику, як Вишгород? Насправді перебування степовиків на території Вишгорода зафіксовано ще у давньоруську добу. Так, було виявлено три поховання, які дослідники пов'язують із чорними клобуками, що певний час були союзниками місцевих князів (Дегтяр, Орлов 2005). На жаль, антропологічний матеріал із цих поховань не зберігся.

У добу пізнього середньовіччя Вишгород тривалий час був у стані занепаду та практично пустою. З 1607 р. Вишгород було передано київському хорунжому Гаврилу Гойському (Дегтяр, Орлов 2005, с. 193). Вихідцями з яких територій були люди, якими Гойські могли заселяти ці місця, з'ясувати важко через брак писемних джерел. Вишгородці, представлені генетичною лінією, що веде свої корені від давньоруських серій, швидше за все, походили з близьких територій. Особливо чітко це простежено на матеріалі жіночих серій, хоча, можливо, це пояснюється міграцією з чернігівських земель.

Князі Гойські вели свій рід від татарських (перекопських) Кірдеїв, але вже в XVI ст. посідали чільне місце серед галицького боярства. На початку XV ст. волинсько-холмська лінія Кірдеїв отримала ім'я Гойських (Гостських). Теоретично Гойські могли певний час підтримувати зв'язки з кочовими групами, із яких походили їхні предки, та приймати на службу вихідців із них. Частина степовиків могла бути асимільована слов'янами та прийняти християнство. Інколи групи кочовиків знаходили собі нові місця для життя на півночі. Так, наприкінці XVI ст. київський воєвода К. Острозький оселив на військовому праві кілька тисяч татар на території Обухівщини (Стародуб, Чернецький,

Ярмола 2004). Хрестоматійний приклад: татари, які перебували на службі в литовських князів, були розселені в Білорусі та районі Тракаю (Хоєцький 2008). Серед мігрантів, як правило, переважали чоловіки. У Вишгороді переселенці зі степовим корінням також краще представлені в чоловічій серії. У жінок домінує зв'язок із давньоруськими серіями, тобто добре простежується місцева основа.

Середній зріст населення міста Вишгорода, за формулою М. Троттера та Г. Глезера: чоловіки — 166,5 см, жінки — 160 см. За рубрикацією Р. Мартіна, ця група належить до категорії середніх на зріст. Різниця зросту між чоловіками та жінками менша за норму, розраховану Р. Мартіном (10—12 см). Якби наша група була однорідною, то з огляду на статевий диморфізм чоловіче населення було б дещо вищим, жіноче — нижчим. Можливо, невисокий зріст вишгородських чоловіків можна пояснити степовою домішкою. У цілому група потрапляє в діапазон варіацій зросту серій з території України доби пізнього середньовіччя (166,3—173 см для чоловіків).

На вишгородському могильнику досліджено рештки кісток з 67 поховань. У деяких випадках визначити стать і вік похованих було неможливо, але відзначено суттєвий відсоток дитячих поховань (34,3 % загальної кількості), причому всі діти померли у першому дитячому віці, тобто до 6—7 років. На жаль, практично відсутній порівняльний матеріал зі слов'янських могильників України доби пізнього середньовіччя. На могильниках Європи VII—XVI ст., а також за результатами аналізу церковних книг XVIII—XIX ст. відсоток дитячої смертності на могильнику коливається від 6,2 до 60,7 % (Алексеева, Богатенков, Лебединская 2003, с. 34—35).

Чоловіки становлять 55 %, жінки — 45 % дорослого населення. Певний дисбаланс у кількості чоловіків та жінок спостережено на багатьох могильниках Європи. Середня тривалість життя вишгородців, без урахування дитячої смертності, для чоловіків становить 39 років, для жінок — 35,5 років. Більшість — померлі у віці 25—35 років.

Підбиваючи підсумки відзначимо, що на антропологічних матеріалах Середнього Подніпров'я доби пізнього середньовіччя зафіксовано суттєві зміни порівняно з давньоруським часом. Простежено генетичну лінію, що пов'язує частину пізньосередньовічного населення цієї території з полянськими групами, особливо виразно — на жіночих черепках. Хоча, можливо, це є наслідком міграції з лівобережних чернігівських полянських зе-

мель. Якщо у давньоруську добу у Середньому Подніпров'ї відчувався певний приплив переселенців з більш північних територій: дреговичьких, радимичьких, кривичів смоленських (Рудич 2007), то у добу пізнього середньовіччя міграцій з цих регіонів на антропологічному матеріалі не простежено. В пізньому середньовіччі рельєфніше представлені, особливо серед чоловіків, вихідці із західних земель (колись древлянсько-волинських, галицьких та тиверських). Отже, можна припустити, що їх приплив був значний, тобто очевидною є зміна провідних міграційних потоків.

За краніологічними матеріалами козацької доби можна відзначити, що порівняно з давньоруським часом збільшився відсоток степового населення, який досяг піка для цієї території. Найкраще представлено так званий сарматсько-салтівський морфотип, який колись репрезентував болгар і був поширений у Хозарії та Криму, а в XII—XV ст. характеризував частину

населення Нижнього Подніпров'я та Прутсько-Дністровського межиріччя. На пізньосередньовічних могильниках Центральної України виявлено вихідців із різноманітних кочових груп, етнічна інтерпретація яких на сучасному етапі не завжди можлива. Внесок степовиків у формування антропологічного складу населення України найвиразніше зафіксовано у Подніпров'ї на матеріалах XVI—XVII ст. (Чигирин, Суботів, Вишгород), але відчувається і на Поділлі, наприклад, у Меджибожі. У більш пізніх збірних серіях українців XIX—XX ст. степовий компонент нівелюється і простежується на краніологічному матеріалі лише на рівні індивідуальних даних.

На жаль, антропологічний матеріал доби пізнього середньовіччя лише починає вводитися в науковий обіг. Розширення бази даних щодо слов'янських і неслов'янських (особливо південних регіонів) груп населення дасть змогу створити більш чітку картину антропологічного складу населення України.

- Акимов М.С. Материалы к антропологии ранних болгар // Генинг В.Ф., Халиков А.Х. Ранние болгары на Волге. — М., 1964.
- Алексеев В.П. Антропология Салтівського могильника // Матеріали з антропології України. — 1962. — Вип. 2. — С. 48—88.
- Алексеев В.П. Происхождение народов Восточной Европы. — М., 1969.
- Алексеев В.П., Гохман И.И. Антропология азиатской части СССР. — М., 1984.
- Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян. — М., 1973.
- Алексеева Т.И. История изучения антропологического состава восточных славян // Восточные славяне. Антропология и этническая история. — М., 1999. — С. 10—29.
- Алексеева Т.И., Богатенков Д.В., Лебединская Г.В. Власти: антропо-экологическое исследование (по материалам средневекового некрополя Мистихали). — М., 2003.
- Алексеева Т.И., Козловская М.В. Антропологический облик населения // Новохарьковский могильник эпохи Золотой Орды. — Воронеж, 2002. — С. 111—119.
- Великанова М.С. Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья. — М., 1975.
- Герасимова М.М. Краниологические материалы к этногенезу северокавказских народов // Вестник антропологии. — 1996. — Вип. 2. — С. 156—167.
- Герасимова М.М., Рудь Н.М., Яблонский Л.Т. Антропология античного и средневекового населения Восточной Европы. — М., 1987.
- Гравере Р.У. Одонтология восточнославянских народов // Восточные славяне: антропология и этническая история. — М., 1999. — С. 205—218.
- Дегтяр Т., Орлов Р. Вишгород. Минуле та сучасне. — К., 2005.
- Дерябин В.Е. Многомерная биометрия для антропологов. — М., 1982.
- Зиневич Г.П. Очерки палеоантропологии Украины. — К., 1967.
- Кондукторова Т.С. Палеоантропологические материалы из средневекового Каменского могильника // СА. — 1957. — № 1. — С. 55—59.
- Кондукторова Т.С. Палеоантропологические материалы из Маяцкого могильника // Маяцкое городище. Труды советско-болгарской экспедиции. — М., 1984. — С. 200—237.
- Кондукторова Т.С., Сегеда С.П. Краниологическая и одонтологическая характеристика людей салтово-маяцкой культуры из села Дмитриевское // Вестник антропологии. — 1990. — № 84. — С. 94—105.
- Круц С.И. Антропологическая характеристика ногайцев XVI—XVIII вв. // Матер. по изуч. истор.-культ. наследия Северного Кавказа. Антропология ногайцев. — М., 2003. — Вип. 4. — С. 206—239.
- Круц С.И., Литвинова Л.В. Антропологічний склад населення Південного Подніпров'я за матеріалами могильника Благовіщенка // АБУ 2001—2002 рр. — К., 2003. — Вип. 5. — С. 143—149.

- Литвинова Л.В.* Население эпохи средневековья Юга Украины (по материалам грунтовых могильников XII — начала XV вв.) // Вестник антропологии. — 2006. — Вып. 14. — С. 52—60.
- Литвинова Л.В.* Населення Нижнього Подніпров'я XII — початку XV ст. за антропологічними даними: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2007.
- Наджимов К.Н.* О черепях зливкинского могильника // КСИЭ. — 1955. — Вып. 24.
- Рудич Т.О.* Антропологічний склад населення давнього Галича // Галич та Галицька земля. — К., 1998. — С. 119—124.
- Рудич Т.А.* К вопросу об антропологическом составе населения Украины XVI—XVII вв. // Степи Украины в эпоху средневековья. — Донецк, 2000. — Т. 1.
- Рудич Т.О.* Антропологічний склад населення північних районів України X—XIII ст. (правий берег Дніпра) // Vita antiqua. — К., 2003. — № 5—6. — С. 202—214.
- Рудич Т.О., Толкачев Ю.І.* Антропологічні матеріали з Меджибожа // АДУ 2004—2005 рр. — Київ; Запоріжжя, 2006. — С. 446—448.
- Рудич Т.А.* Население Левобережной Украины в древнерусское время (по материалам могильника Переяслав-Хмельницкий) // Вестник антропологии. — 2007. — Вып. 15. — С. 400—407.
- Рудич Т.О.* Антропологічні матеріали з розкопок цвинтаря на території Михайлівського Золотоверхого монастиря // Археологія. — К., 2008. — № 4 — С. 49—54.
- Сегеда С.П.* Антропологічний склад українського народу (спроба комплексного аналізу) // Народознавчі зошити. — 1998. — Зошит 2 (20). — С. 122—123.
- Стародуб О., Чернецький Є., Ярмола О.* Тюрки на Поросі: проблеми і перспективи вивчення // Етноси України. Альманах-2000. — Київ, 2001. — С. 79—81.
- Хоєцький Е.* Спогади з подорожі по Криму. — Сімферополь, 2008.

Одержано 19.06.2008

Т.А. Рудич

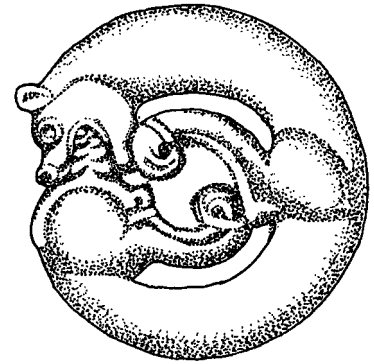
ОБ АНТРОПОЛОГИЧЕСКОМ СОСТАВЕ НАСЕЛЕНИЯ СРЕДНЕГО ПОДНЕПРОВЬЯ ЭПОХИ ПОЗДНЕГО СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

В научный оборот введен антропологический материал из раскопок в Вышгороде, позволяющий уточнить общую картину антропологического состава позднесредневекового населения Среднего Поднепровья. На краниологическом материале в эпоху позднего средневековья на этой территории зафиксированы существенные изменения по сравнению с древнерусским временем. Генетическая линия, связывающая часть позднесредневекового населения с полянскими группами, более четко прослеживается по женским черепам. Если в киеворусское время ощущался приток выходцев из более северных земель (дреговичей, радимичей, кривичей смоленских), то в позднесредневековый период рельефней представлены переселенцы с западных (когда-то древлянско-воляньянских, галицких и тиверских) земель. По краниологическим материалам казацкого времени можно отметить, что по сравнению с древнерусской эпохой среди населения увеличился процент выходцев из степных групп.

Т.О. Rudych

ABOUT THE ANTHROPOLOGICAL STRUCTURE OF POPULATION OF THE MIDDLE DNIPRO RIVER REGION IN THE LATE MEDIAEVAL EPOCH

The anthropological material from the excavations in Vyshhorod is presented to the scientific circles, which allow the author to specify the general picture of the anthropological structure of the Late Mediaeval population in the Middle Dnipro River region. Based on the craniological material of the Late Mediaeval epoch on this territory, significant changes are stated comparing to the Ancient Rus time. Genetic line connecting the part of the Late Mediaeval population with the Polyan groups is seen, but is clearer on the women's skulls. While in Kyiv Rus time the inflow of the natives of the lands to the North was observed (Dregovychi, Radymychi, Kryvychi of Smolensk), in the Late Mediaeval period immigrants from the Western lands (formerly of Drevlyans-Volhynians, Halych land, and of Tivertsy) were more prominent. For the craniological material of Cossack times it should be noted that comparing to the Ancient Rus epoch the percentage of the natives of the Stepp groups have increased within the population.

Е.А. Кравченко

МАТЕРІАЛИ РАННЬОГАЛЬШТАТСЬКОГО ЧАСУ ПОСЕЛЕННЯ УЧ-БАШ

У статті розглянуто матеріал найранішого хронологічного горизонту (І-УБ) поселення кизил-кобинської культури Уч-Баш у Південно-Західному Криму.

Поселення Уч-Баш є однією з найважливіших археологічних пам'яток на теренах України доби пізньої бронзи — раннього заліза, і є усі підстави констатувати її ключове значення для території українського півдня. Однією із найяскравіших груп матеріалу цього багат шарового поселення є його найраніший горизонт, що репрезентує появу нової археологічної культури у Криму, відомої як кизил-кобинська. Незважаючи на відсутність публікацій матеріалів Уч-Башу, виділення горизонтів, що передують IX—VIII ст. до н. е. (IX—VII ст. до н. е. за О.М. Лесковим: 1965, с. 136), припускав В.О. Колотухін (1996, с. 56), який також відносив поселення до найраніших кизил-кобинських.

Уч-Баш входить до західної групи пам'яток кизил-кобинської культури і починає найдавніший, дотаврський, її період (Кравченко 2008).

Вивчати поселення почали ще у 1920-х рр. У 1925—1926 рр. Л.М. Соловйов дослідив місцевість на лівому стрімчастому березі р. Чорна, відому як «Чортове городище». Вчений зібрав там підйомний матеріал, колекційний опис якого нині зберігається в НА НЗХТ, а також вказав на існування могильника поблизу поселення (Соловьев б/г, инв. № 131—148). Неопубліковані щоденники розвідок Л.М. Соловйова лягли в основу незахищеної дисертації С.Ф. Стржелецького (Стржелецкий 1951; 1951а).

У 1952 р. С.Ф. Стржелецький розпочав археологічні розкопки великих поселень кизил-кобинської культури біля гирла р. Чорна — Уч-Баш і Сахарна Головка. Цими дослідженнями вчений планував підтвердити висновки своєї кандидатської дисертації, яку щойно подав до захисту. Проте дисертація залишилась незахищеною, а досліджувані поселення дали над-

звичайно репрезентативний яскравий матеріал, що не зовсім відповідав висновкам ученого (Стржелецкий 1952; 1952а; 1953; 1953а; 1953б; б/г; Стржелецкий, Веймарн 1952; 1952а). Під час Великої Вітчизняної війни північно-східну частину мису скелі, на якій розташоване поселення Уч-Баш, було зруйновано потужним вибухом. Обвалившись, скеля оголила лінзи господарчих ям. Розкопки відкрили лише частину площі поселення — близько 1000 м² (Стржелецкий 1952; 1953; 1953а; 1953б; б/г). Розкопи було закладено на зрізах культурного шару, що утворились після вибуху, та в центральній частині поселення (Стржелецкий 1953а, л. 1). Вони дали надзвичайно репрезентативний матеріал і певним чином зумовили напрям майбутніх розкопок.

У 1953 р. розкопки на Уч-Баші було призупинено з наміром продовжити їх наступного року, але дослідження так і не поновились, а після підпорядкування території поселення Міністерству оборони СРСР у 1959 р. і створення на його території військового полігону археологів узагалі туди не допускали. Проте чітка фіксація матеріалу і польових спостережень у звітах, методика розкопок за комплексами, а не штиками, як зазвичай тоді робили, використання ножів, а не лопат під час роботи з археологічним комплексом, — усе це дало змогу інтерпретувати закриті комплекси, досліджені С.Ф. Стржелецьким, як еталонні. На жаль, автор розкопок Уч-Башу так і не ввів до наукового обігу матеріали поселень кизил-кобинської культури, які він дослідив на околицях Севастополя. Дослідник датував учбаське поселення X—VIII ст. до н. е., припустивши, що воно могло існувати до VI ст. до н. е., і пов'язав його з ранніми таврами (Стржелецкий 1951, л. 120). Під час ознайомлення з матеріалами звітів таке датування справляє вражен-

ня інтуїтивного, оскільки воно не підкріплене чіткими хронологічними визначеннями, хоча С.Ф. Стржелецький був найближчим до істини не лише серед сучасників, а й послідовників. У щоденнику розкопок зберігся запис, зроблений після ознайомлення О.І. Тереножкіна з матеріалами, з якого випливає, що він зауважив подібність матеріалу цієї пам'ятки до білогрудівської культури, але визначив його як самобутнє культурне явище (Стржелецький 1952, зошит 1, л. 11). Вибірково матеріали Уч-Башу дослідники залучали до узагальнювальних праць (Щепелев 1927, с. 42—46; Кацур 1963, с. 9, № 2 (30), Лесков 1965; Крис 1981; Колотухин 1996).

І горизонт поселення Уч-Баш (І-УБ) виділено за матеріалами ям 17, 28, 31, 52, 69 і рештками знівельованої ями у давній денній поверхні, синхронній будівлі 1 (Кравченко, 2004), знівельованої ями під підлогою цієї ж будівлі розкопу І і ям 10, 11 та 13 (придонного заповнення) розкопу ІІ (рис. 1, 2). Ями розташовані на всій дослідженій площі поселення, найбільше — в зруйнованій його частині. Зважаючи на масштаби зруйнованої площі, ями розкопу І належать до периферійної частини городища, а розкопу ІІ розташовані ближче до його цен-

тральної частини. Предмети горизонту І-УБ, що мають визначені аналоги у чітко датованих комплексах інших культур, наступні:

- роговий гарпун з двома наскрізними отворами із ями 11 розкопу ІІ. Такі гарпуни відомі на пізніх поселеннях зрубної культури Красний Яр та Безіменне ІІ (Усачук 1997, с. 173—180) (рис. 3, 4);

- два кістяних чотиригранних втулчастих вістря стріл із шипом із ями 52 розкопу І. Тригранні вістря стріл із подібними вирізами шипа з висвердленою втулкою знайдено на Кіровському поселенні (Лесков 1970, с. 35). О.І. Тереножкін відносив чотиригранні вістря стріл із вирізом у нижній частині до найархаїчніших серед чорногорівських, пов'язаних із білозерськими (Тереножкін 1976, с. 136). Недбало виконані кістяні вістря із вирізом визначають як білозерські прототипи чорногорівських й інші дослідники (Дубовская 1993, с. 157, рис. 77, 43; Махортых 2006) (рис. 3, 2, 3).

Серед інших знахідок — уламок кам'яної сокири вторинного використання із ями 10 розкопу ІІ (рис. 3, 8). Такі сокири були досить поширеними у культурах пізньобронзового — ранньозалізного часу території України: білозерській, чорноліській, висоцькій, кизил-

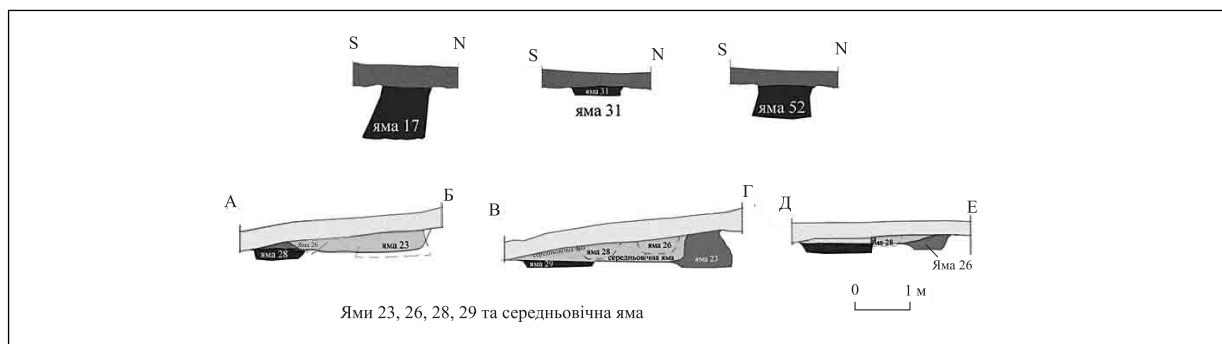

Рис. 1. Профілі і проекції ям горизонту І-УБ розкопу 1 1952—1953 рр. поселення Уч-Баш (за: Стржелецький 1953)

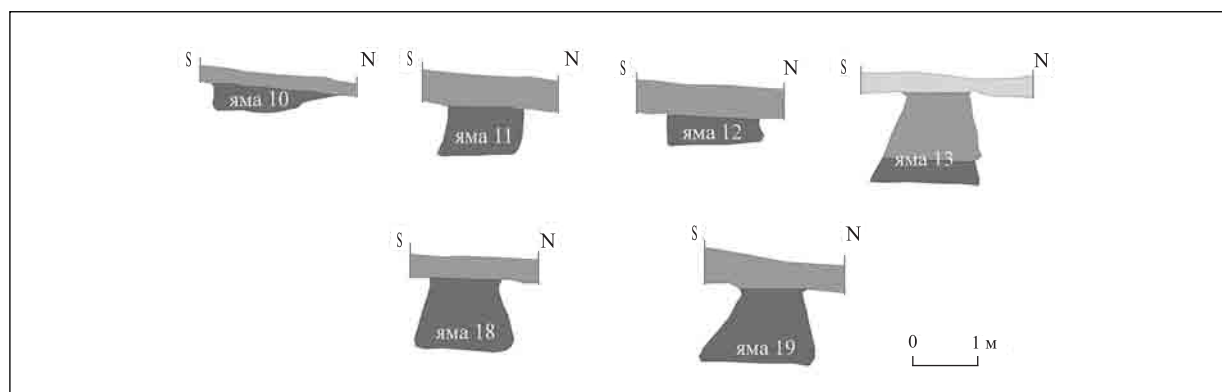

Рис. 2. Профілі ям горизонту І-УБ розкопу 2 1953 р. поселення Уч-Баш (за: Стржелецький 1953)

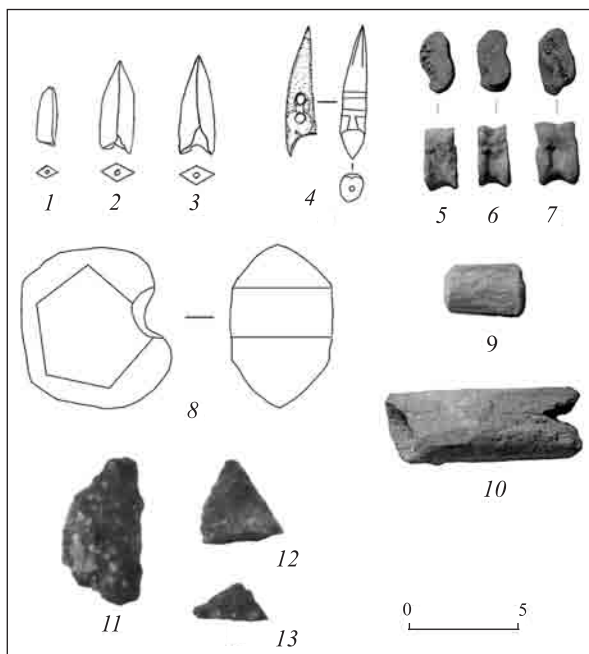

Рис. 3. Матеріал горизонту І-УБ поселення Уч-Баш: 1 — яма 18 розкопу 2; 2, 3 — яма 52 розкопу 1; 4 — яма 11 розкопу 2; 5–7, 10–13 — яма 19 (16) розкопу 2; 8 — яма 10 розкопу 2; 9 — яма 6 розкопу 2. 1–4, 9, 10 — ріг, 5–7 — кістка, 8 — камінь, 11–13 — кремій

кобинській, кобяковській та ін. Крім того, у заповненні ям знайдено керамічні прясельця, глиняні покритишки та їх фрагменти (рис. 4, 12), деталі глиняної ливарної форми (рис. 4, 13), глиняну підвіску (рис. 4, 10), рогові руків'я (рис. 3, 9), проколки рогові, кістяну голку, фрагменти кістяної шпильки, тупик із щелепи тварини, рогову трубку з наскрізним отвором посередині, гральні астрагали (рис. 3, 5–7), грузила, деталі зернотерок, мотики, точил, мергелевих кругів із отвором у центрі, крем'яні вкладні (рис. 3, 11–13) та відщепи, кістки тварин, зокрема дельфіна, луску і кістки риб, мушлі мідій і устриць, зерна злаків (пшениці та ячменю), кизилу, вохру, деревне вугілля, підвіски з мушель серцевидки, ливарний шлак, обмазку стінну й невідомого походження ошляковану (рис. 4, 14), флюсову конкрецію.

Матеріал комплексів Уч-Башу синхронізовано на основі аналогів у керамічному наборі.

Керамічний посуд. Класифікація. Синхронізація комплексів І горизонту поселення і його виділення є результатом групування характерних типів кераміки під час класифікації керамічного комплексу. В основу класифікації було покладено традиційний поділ на класи нелощеної та лощеної кераміки за технологією виготовлення із подальшим поділом на типи на основі аналізу форми, технології виготовлення та орнаменталізації посуду. У класифікації врахо-

вано технологічні особливості, які максимально відбивають функціональне навантаження того чи іншого типу посуду, що на інтерпретаційному рівні надає інформацію про належність типу до тієї чи іншої культурної традиції, господарство і в цілому — про суспільний устрій. Хронологічним показником може бути як окремий тип, так і група критеріїв, що притаманна саме цьому горизонту і трапляється на посудинах різних типів.

Нелошений посуд. Тип І/І (рис. 5). Великі та середні нелошені посудини, товстостінні, з коротким відігнутим вінцем, короткою шийкою, розширеним до середини висоти округлим тулубом, звуженим до вузького плоского дна, вужчого та значно вужчого за вінця. Основною хронологічною ознакою таких посудин є профіль придонної частини — виразний перегин на переході від вузького дна до сферичного розширеного тулуба. На одному фрагмен-

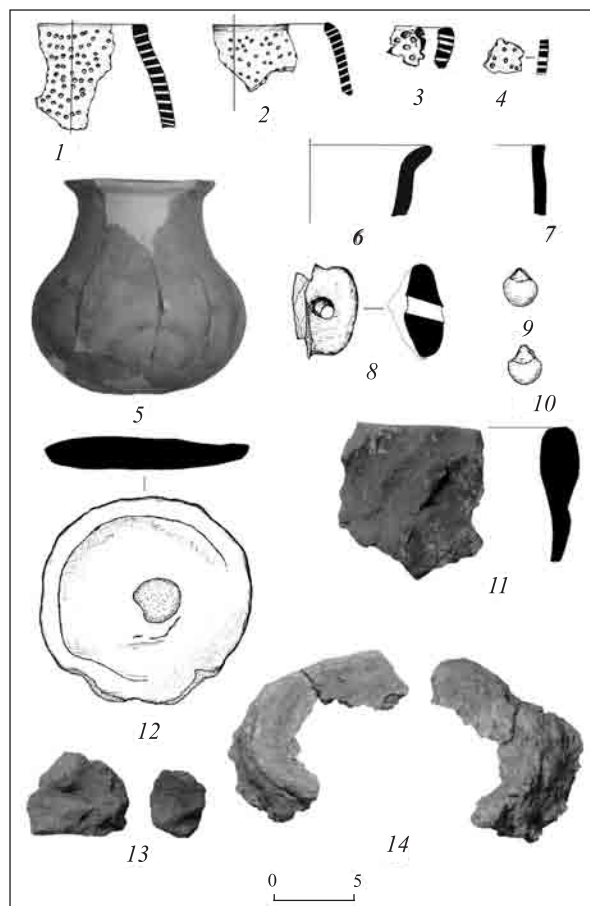

Рис. 4. Поодинокі та рідкісні вироби із глини горизонту І-УБ поселення Уч-Баш: 1, 7, 9 — яма 19 (16) розкопу 2; 2, 6, 8, 12, 13 — яма 10 розкопу 2; 3, 11, 14 — яма 69 розкопу 1; 4 — яма 13 розкопу 2; 5 — матеріал із ями у центральній частині, що викришилась у скельну тріщину; 10 — яма 11 розкопу 2

ті денця із придонною стінкою з перегином простежено розчоси соломною, що є ознакою кераміки кола канельованого гальштату, а саме — культури Гава-Голігради (Смирнова 1976, рис. 2, Магала III). Формувальна маса — грубозерниста із додаванням грубо- та дрібнозернистого піску, жорстви, черепашкового піску, зрідка — шамоту. Випал добрий, іноді — до червоного. Зовнішню поверхню у більшості випадків вкрито коричневим ангобом, зрідка трохи підлощено. Також часто трапляється розімкнений підтрикутний пружок, іноді декорований ножовими діагональними насічками. Особливості формування, склад формувальної маси та характер випалу засвідчують належність цього виду посуду до однієї технологічної традиції.

Подібні керамічні форми відомі й превалюють на поселенні Кірове у білозерському його шарі у Східному Криму. О.М. Лесков визначає їх як горщики першого типу з пружками (Лесков 1970, с. 14), а Н.О. Гаврилюк — як горщики із дугоподібною у розрізі шийкою (Гаврилюк 1980, с. 31). Посудини із подібним профілюванням походять із закритих комплексів поселення Кірове (житло 1 і яма 10) (Лесков 1970, с. 14, рис. 7, 6, 7). Особливості профілювання цього виду посуду відповідають таким із керамічного комплексу групи Кишиневу—Корлатень, але там це лощені корчаги, орнаментовані канелюрами (Levitki 1994, р. 164, fig. 2, 24, 25). У нашому випадку вид представлено не парадним, а господарчим, орнаментованим пружком, типовим для білозерського керамічного комплексу, хоча за функціональним навантаженням вони не різняться. Отже, можна припустити, що вид потрапив у регіон у вже адаптованому вигляді, тому його варто пов'язувати із керамічним комплексом білозерської культури. За функціональним навантаженням до цього виду належать тарні посудини. Орнаментация розімкненим пружком, декорованим навскісними насічками, зробленими гострим інструментом, знаходить аналогії у керамічному комплексі пам'яток басейну Великої Морави періоду I-a (Stojić 1986, t. 1, 10). Подібні посудини походять із кількох поховань Казаклійського могильника, одне з яких (№ 1) датовано за супровідною фібулою серединою XI ст. до н. е. (Агульников 2005, с. 81). Могильник у цілому належить до виділеного С. Агульниковим середнього періоду білозерської культури, або НаА1—НаА2.

Підтип I/1a (рис. 5, 6, 7, 9, 14—16). Великі посудини з різко відігнутим вінцем без ви-

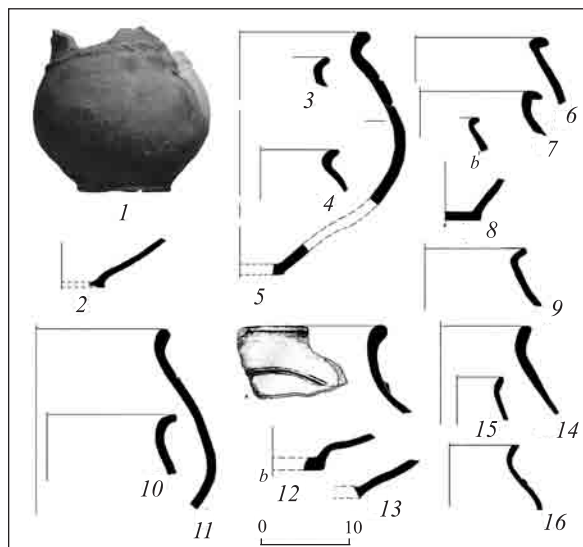

Рис. 5. Нелискована кераміка (горщикоподібні посудини) поселення Уч-Баш. *Тун I/1*: 1 — яма 17 розкопу 1; 2, 4, 6, 7 — яма 10 розкопу 2; 3 — яма 28 розкопу 1; 5 — яма 18 розкопу 2; 8, 15 — яма 19 (16) розкопу 2; 9, 14 — яма 69 розкопу 1; 10, 11 — яма 4 поселення Сахарна Головка; 12, 13 — яма 11 розкопу 2; 16 — яма 52 розкопу 1

діленої шийки. Відомі два фрагменти верхніх частин таких посудин. Формувальна маса з домішками дрібно-, грубозернистого та черепашкового піску після випалу набула сіро-бурого кольору. Зовнішня поверхня має сліди ангобу. Деякі вироби декоровано підтрикутним пружком під шийкою.

Цей підвид також знаходить аналогії у матеріалі поселення Кірове. Подібні форми О.М. Лесков відніс до лощеної кераміки як корчаги (Лесков 1970, с. 23). На нашу думку, такі посудини належать до виділеного виду I/1 підвиду за різким перегином вінця і не є корчагами, тим більше, що нам відомі такі посудини лише із заглаженою поверхнею, про що згадує О.М. Лесков. За формою ці вироби доцільніше називати «посудом зі сфероїдним тулубом», що не виключає їх використання як тарних.

Тун I/2 (рис. 6). До цього типу віднесено верхні частини великих товстостінних посудин із прямим або майже прямим горлом і невідігнутим вінцем. Такі посудини мають у складі формувальної маси грубі домішки: грубозернистий та черепашковий пісок, а також значну частку соломи. Ймовірно, цей тип за функціональним призначенням належить до так званих піфосів — господарчих посудин, в яких зберігали суху сировину. Вони відповідають четвертому типу горщиків Кіровського поселення (Лесков 1970, с. 22), але їх появу не варто пов'язувати з пізньокатакомбними ста-

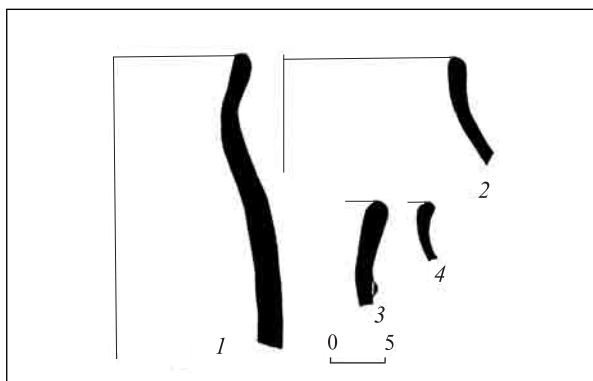

Рис. 6. Нелошена кераміка (горщикоподібні посудини) поселення Уч-Баш. *Tun I/2*: 1, 3, 4 — яма в давній денній поверхні перед будівлею 1 розкопу 1; 2 — яма 10 розкопу 2

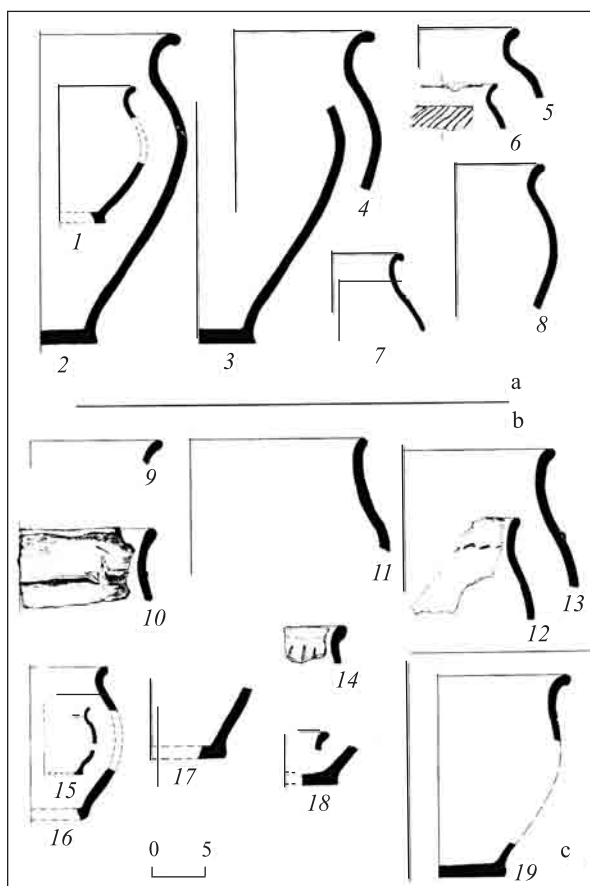

Рис. 7. Нелошена кераміка (горщикоподібні посудини) поселення Уч-Баш: 1–8 — тип *I/3*; 9–18 — підтип *I/36*; 19 — тип *Ia/1*; 1–4, 10, 13, 15–18 — яма 69 розкопу 1; 5 — яма 10 розкопу 2; 6, 12 — яма 31 розкопу 1; 7 — яма 19 (16) розкопу 2; 8 — яма 18 розкопу 2; 9 — яма 52 розкопу 1; 11 — ямка під долівкою будівлі 1 розкопу 1; 14 — яма 13 розкопу 2; 19 — заповнення випалювальної печі 1 виробничого комплексу Сахарна Головка

рожитностями, як зазначено в аналізі кераміки з Кіровського поселення. Вони з'явилися в Криму серед цілісних керамічних комплексів, що традиційно склалися, ймовірно, за

його межами. Саме тому в епоху пізньої бронзи ані в Криму, ані у Східному Причорномор'ї не виявлено прототипів складових керамічного комплексу горизонту, що розглядається. Проте на ранньогальштатських пам'ятках Подунав'я знайдено вінця великих тарних посудин із прямим горлом часу Бабадаг I (Juganagu 1997, fig. 4, 1–6), що також відомі на пам'ятках білозерської культури як імпорт культур некласичного гальштату (Левицкий 2002, рис. ІБ, 1).

Tun I/3 (рис. 7, 1–8). Нелошені посудини значного об'єму з відігнутими вінцями, що плавно переходять у високу звужену шийку, яка закінчується вигнутим опуклим плечем. Тулуб максимально розширюється у верхній третині посудини. Від найбільшого діаметру посудина конічно звужується до вузького плоского дна. Діаметр вінця менший за найбільший діаметр тулуба і більший за діаметр дна. Посудини тонкостінні, за формувальною масою, характером випалу та іншими технологічними характеристиками не відрізняються від типу *I/1*. О.М. Лесков такий посуд вважав типовим для білозерського часу (Лесков 1970, с. 22). Він відомий серед кримських матеріалів (Кірове), в інвентарі степових поховальних пам'яток (Чернянський могильник) (Кубышев, Черняков 1986, с. 147, рис. 6, 21, 22), серед кераміки поселення Томай (Агульников 2006) та ін.

Підтип I/36 (рис. 7, 9–18) виділено за верхніми частинами нелошених посудин великих, середніх і малих об'ємів. Характеризується незначно відігнутим вінцем, високою шийкою, що плавно переходить у дещо розширене плече. За кількома формами, що реконструюються, можна припустити, що дещо посудин було за діаметром меншим, ніж вінця. Тісто посудин міцне і щільне з незначними домішками дрібнозернистого та черепашкового піску, фрагменти досить важкі для свого розміру, обидві поверхні було вкрито ангобом, зовнішню — світлим, і ретельно загладжено. Посудини прикрашено наліпним пружком із розмікненими кінцями під шийкою. На одній посудині кінці пружка було відігнуто у вертикальній площині — вгору і вниз.

Подібні посудини відомі у матеріалах Зміївського поселення білозерської культури (Гаврилюк 1980, л. 32), а також серед інвентарю Чернянського могильника (Кубышев, Черняков 1986, с. 147, рис. 6, 18, 20, 23).

Тип знаходить аналоги у комплексі білозерської культури біля с. Кошниця (Мелюкова 1979, с. 43, рис. 9, 4, 6, 10–12), а також відомий як імпорт на поселеннях орнаментова-

ного гальштату Бабадаг і Хіршова (Левицкий 2002, с. 192, рис. VB, 1, 2). Умови знахідки одного фрагмента (у ямі під долівкою будівлі 1 Уч-Башу) можуть свідчити про належність цього виду посудин до горизонту, що передує горизонту II. За поодинокими винятками (Чу-юнча, Петрівська балка), у кизил-кобинській культурі він навіть на найраніших поселеннях майже не трапляється (Колотухин 1996, с. 113, рис. 13, 8; с. 116, рис. 16, 3, 12, 13). Ребро на переході від шийки до тулуба відоме також на посудинах із підкурғанних поховань Степового Криму (Колотухин 2003, с. 23, рис. 26, 7; 27, 1, 6, 7, 13).

Поодинокі форми нелощеної кераміки:

- округло- або гостродонна посудина з відігнутим вінцем, що з перегином переходить у звужений тулуб (рис. 4, 6). Формувальна маса

із домішками дрібно-, грубозернистого та черепашкового піску, випал хороший. Форма належить до кола культур Гава;

- фрагменти «цідилки» — посудин із поверхнею, густо вкритою наскрізними отворами (рис. 4, 1—4). У комплексах горизонту відомі як банко- та чашоподібні цідилки, так і відкриті посудини типу мисок. Тісто посудин має сірий колір, міцне, без крупних домішок, випал хороший. Отвори у стінках проколювали ззовні всередину, зовнішня поверхня ретельно заглажена;

- масивна ручка-упор, модельована на стінці великої посудини у вигляді наліпу з основою, закріпленою у стінці посудини, і наскрізним отвором, що мав функціональне значення (рис. 4, 8). Формувальна маса після випалу мала темний колір, поверхню вкрито жовто-бурим ангобом. Поверхня хрупата, нелощена;

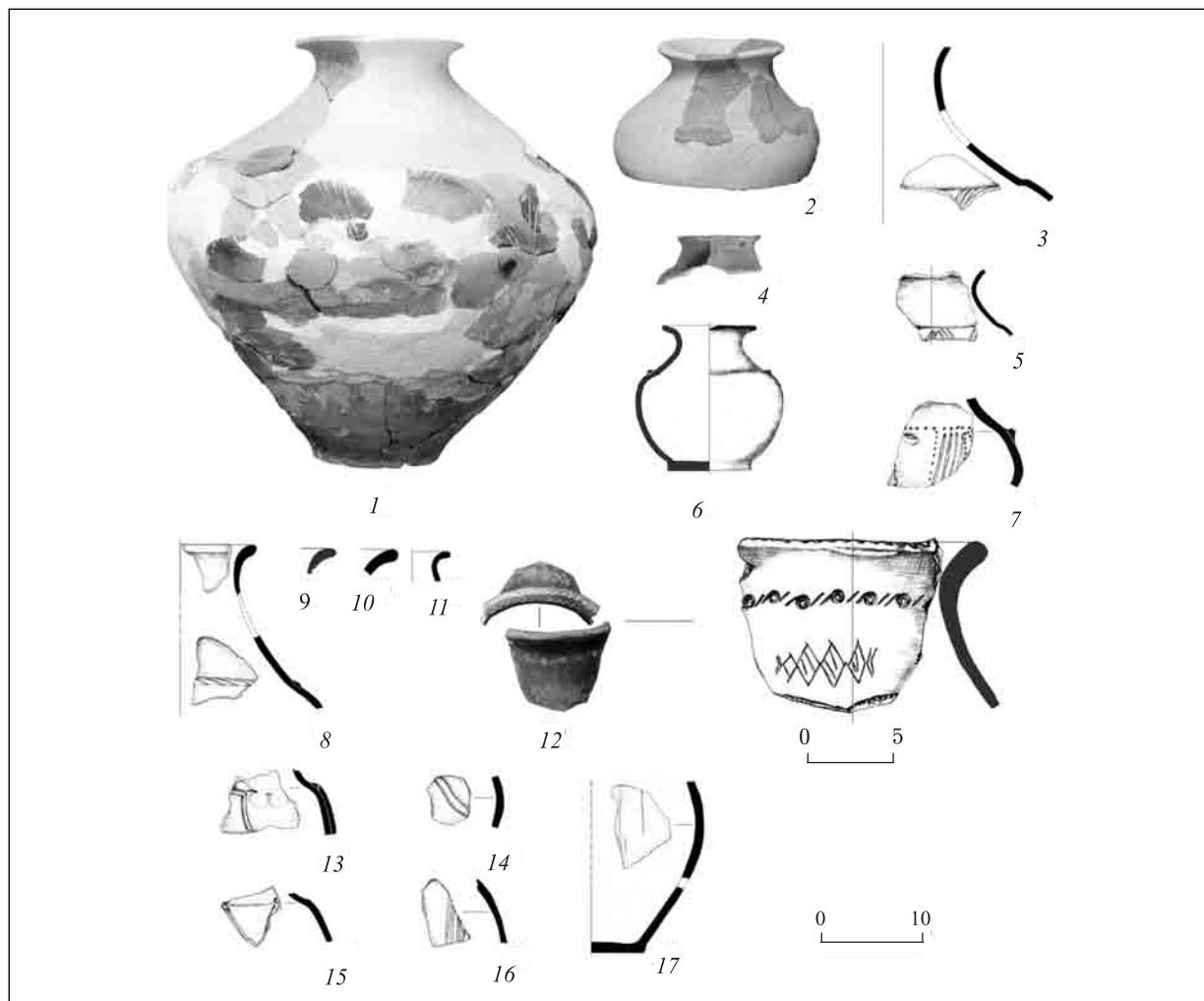

Рис. 8. Лощена кераміка (корчагоподібні посудини) поселення Уч-Баш. *Тун I/4*: 1, 2 — колекція розкопок Уч-Башу 1953 р., посудини без інвентарних номерів (1 — можливо, з ями 28 розкопу 1); 3 — яма 11 розкопу 2; 4 — яма 17 розкопу 1; 5, 7 — яма 10 розкопу 2; 6 — яма 28 розкопу 1; 8 — яма 52 розкопу 1; 9 — яма у давній денній поверхні перед будівлею 1 розкопу 1; 10, 11 — заповнення випалювальної печі 1 виробничого комплексу Сахарна Головка; 12 — матеріал із обрізу ями у північній частині поселення, що висипався у стрімнину; 13 — яма 69 розкопу 1; 14—16 — яма 19 (16) розкопу 2; 17 — яма 4 поселення Сахарна Головка

- покриття посудини з відбитою ручкою, що кріпилася у центрі, піднятими краями і модельованим зовнішнім обідком (рис. 4, 12). Тісто — сіре, поверхню вкрито білим ангобом;

- глиняна підвіска з отвором для підвішування у формі мушлі *cardium* (рис. 4, 10);

- уламки глиняного виробу із жолобом для литва (ливарна форма?) (рис. 4, 13);

- фрагмент посудини, що лише формувалася, з відбитками пальців (рис. 4, 11);

- фрагменти коксованої обмазки невідомого виробничого комплексу, у складі формувальної маси — дрібна морська галька (?), зцементована дуже міцною глиняною сумішшю сірого кольору (кіл?) і випалена (рис. 4, 14).

Виготовлення всіх нетипових керамічних форм (окрім обмазки) має однакові технологічні ознаки: склад тіста, обробку поверхонь і характер випалу.

Лощена кераміка. Тип I/4 (рис. 8). Вузькогорлі лощені посудини з відігнутим, але не загнутим вінцем, широким тулубом, що заокруглено звужується до плаского денця, діаметр якого дорівнює або трохи більший за діаметр горла, з виразним ребром на переході плеча у тулуб, із найбільшим розширенням тулуба нижче за ребро (корчаги). Формувальна маса — з домішками дрібнозернистого та черепашкового піску, іноді трапляється шамот. Поверхня посудин ретельно лощена по чорному або жовтому ангобу. Слідів лощила немає. Корчаги орнаментовано у верхній частині тулуба не вище ребра канелюрами і наліпами. Наліпи — невеликі, шишкоподібні, модельовані на вигині тулуба під самим ребром. Канелюри нанесено лощилом у вигляді трьох паралельних ліній, опущених діагонально від ребра посудини. Трапляється орнаментация наліпним крученим пружком на ребрі. Хронологічним показником цього типу корчаг є профілювання й орнамент. Про корчаги подібного профілювання, тонкостінні з лощеною поверхнею світлого кольору, із Яруги і Суботівки пише В.Д. Рибалова, пов'язуючи їх із балтською групою білозерських пам'яток (Рибалова 1999, с. 321). Посудини такої форми є похідними від раннього канельованого посуду кола некласичного гальштату (Patek 1968, LXIII, 7; CXXIX, 6, 9) із ранніх пам'яток гавського кола, аналогії знайдено і на поселенні Бабадаг I фази (Morintz 1987, р. 47, 51; Morintz, Juganaru 1995, fig. III, 3; Смирнова 1976, с. 28).

Підтип I/4a (рис. 8, 7) виділено як робочий на основі фрагмента корчаги. За формою і технологією виготовлення цей фрагмент належить до типу I/4, однак має нетипову орнаментацию: шишка-наліп під ребром і канельовані

лінії та лінії з наколів, що облямовують композицію з канелюрів. Детальнішу інформацію з фрагмента отримати неможливо через його повторний випад.

Тип I/5 (рис. 9). Кубки, черпаки і кубкоподібні посудини зі сферичним тулубом, рівно або слабко відігнутим, але незагнутим вінцем, звуженою шийкою, виразним ребром на переході плеча у тулуб та округлим з омфалом або сплосченим денцем. Усі посудини тонкостінні, вкриті якісним лошенням жовтого або чорного кольору, формувальна маса із домішками дрібнозернистого та черепашкового піску. Посудини орнаментовано канелюрами, що утворюють підтрикутні фігури, але без чіткої геометрики. Усі лінії напівкруглі або заокруглені, плавні (переважно по три у рядку). Іноді трапляється орнаментация у вигляді видовжених овальних вдавлень, розташованих під кутом одне до одного (рис. 9, 12). Орнамент нанесено у верхній частині тулуба від ребра. Петлеподібні ручки черпаків також орнаментовано канельованими лініями. Відомий один дворучний черпак цього виду (рис. 9, 5).

Підтип I/5a (рис. 9, 11) виділено за наявністю посудини зі сферичним тулубом і високою прямою шийкою. Денце округле із омфалом, вінця ледь відігнуті. Посудину орнаментовано опущеними вниз вертикальними лініями по всьому тулубу. Тісто ідентичне типу I/5, зовнішня поверхня лощена, сірого кольору. Можливо, є місцевою адаптацією посудин типу I/5.

Характерними особливостями посуду цього типу є співвідношення діаметру вінця і найбільшого діаметра тулуба, який є трохи більшим, профілювання та заокругленість ліній орнаменту. За цими параметрами вид відповідає посуду I фази поселення Бабадаг (Morintz 1987, р. 47; Morintz, Juganaru 1995, fig. III, 1, 2). Відповідно, черпаки також знаходять аналогії у Бабадаг I (Morintz 1987, fig. 14, 16; Juganaru 1997, fig. 2, 1, 3, 5, 7). Генетично спорідненими з типом є дворучні кубки культури Ноа, на яких представлено і подібний орнамент (могильник Старі Бедражі) (Смирнова 1967, с. 70, рис. 21, 2, 3; 22, 1). Характер нанесення орнаментации цього типу і мотив відповідають традиціям гавського кола, де так само характерним для ранніх пам'яток є канельований або прокреслений орнамент із заокруглених ліній (Смирнова 1976, с. 22). Канельований орнамент і орнаментальні композиції, а також специфіка профілювання кувалд і кубків, наявність дворучних кувалд дають змогу синхронізувати цей вид із періодами I-a—

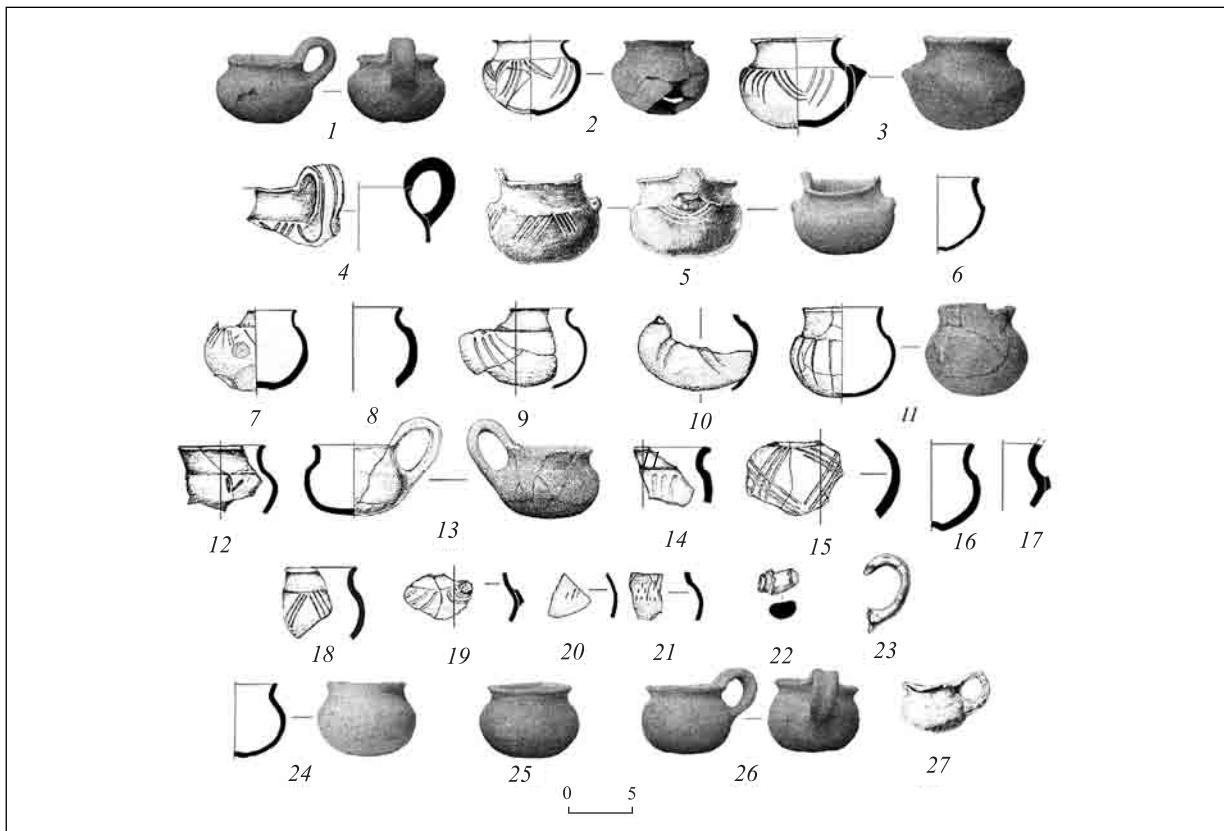

Рис. 9. Лощена кераміка (кубко/кухлеподібні посудини) поселення Уч-Баш. *Tun I/5*: 1 — яма 31 розкопу 1; 2—4, 6, 11, 22, 24 — яма 10 розкопу 2; 5, 12, 13, 20, 21, 23, 27 — яма 69 розкопу 1; 7, 25 — яма 28 розкопу 1; 8, 10 — яма 13 розкопу 2; 9, 15, 18 — яма 11 розкопу 2; 14, 19 — яма 19 (16) розкопу 2; 16 — яма 4 поселення Сахарна Головка; 17 — заповнення випалювальної печі 1 виробничого комплексу Сахарна Головка; 26 — яма 12 розкопу 2

I-b залізної доби басейну Великої Морави (Stojić 1986, t. 1—11). Нижньою хронологічною межею періоду I цієї групи визначено XII ст. до н. е., а зазначені періоди відповідають часу НаА (Stojić 1986, s. 89—95), причому період I-b, так само як і на Уч-Баші, демонструє у керамічному комплексі потужний вплив з боку групи Гава-Белегіш (Stojić 1986, s. 92). Фрагмент кубка з подібним орнаментом і профілюванням походить із комплексу Трої, контекст якого датовано 1025—950 рр. до н. е. (Aslan 2002, p. 98, pl. 1, 4), що загалом не суперечить верхнім датам НаА.

Tun I/6 (рис. 10, 1—7). До цього типу належать відкриті посудини — миски і чашки. Як товстостінні, так і тонкостінні посудини цього типу мають добре промішану формувальну масу з домішками дрібнозернистого та черепашкового піску і якісне ретельне лощення зовнішньої та внутрішньої поверхонь чорного або коричневого кольору. Форма посудин — напівсферична, діаметр вінець більший за висоту посудини, вінець переважно мають внутрішнє ребро. Орнаментація — канелюри, діагонально прокреслені від вінець, рідше підпрямокутні наліпи на вінцях.

Tun I/6a (рис. 10, 8—13). Тип виділено за наявністю високих вінець мисок, що конічно звужуються до денця (відсутні). За висоти посудини, що явно перевищує її найбільший діаметр за вінцями, денце мало бути пласким. Орнаментація у вигляді підпрямокутного наліпа на вінцях.

Tun I/6b (рис. 10, 15). Фрагмент посудини, вінця якої модельовано хвилеподібно.

Tun I/6c (рис. 10, 16—18). Мініатюрні відкриті посудини — чашки і плошки — з діаметром вінець менше 12 см. Посудини тонкостінні, тісто без грубих домішок, поверхні вкрито якісним лощенням чорного, коричневого або жовтого кольорів. Відомі округлодонні форми. Одна ціла форма — невелика плошка на кільцеподібному піддоні зі слідами горіння всередині. Посудину виготовлено неретельно, без лощення й орнаменту, обмазано жовтою глиною. Відомі орнаментація — підпрямокутні наліпи на вінцях.

Посудини типу I/6 не мають похідних форм у місцевій кераміці як Криму, так і Причорномор'я. Хвилеподібні вінця характерні для ранніх комплексів Гава (Смирнова 1976, с. 22), де відомі й по-

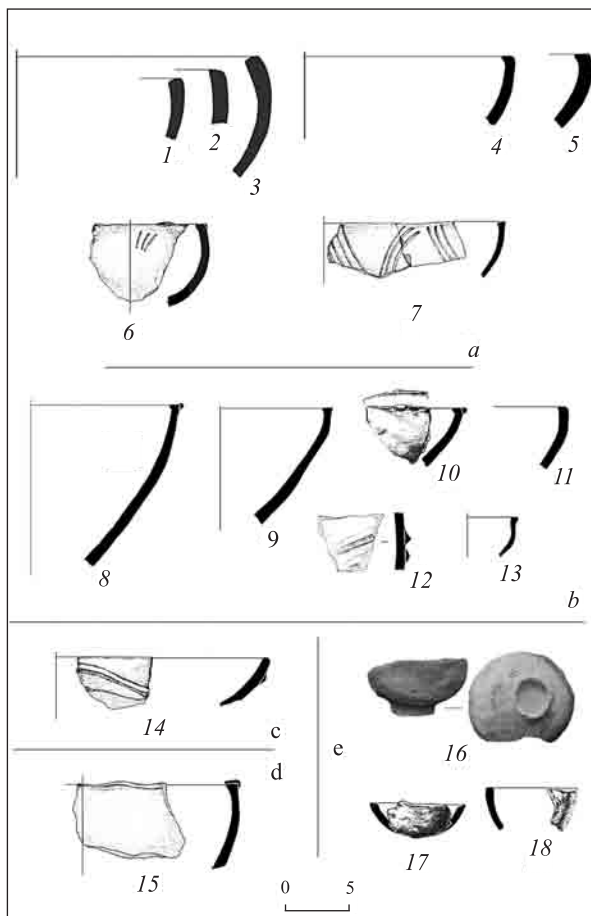

Рис. 10. Лощена кераміка (мископодібні посудини) поселення Уч-Баш: 1–7 — тип I/6; 8–13 — тип I/6а; 15 — тип I/6б; 16–18 — тип I/6в; 14 — поодинокі форми; 1–3 — яма в давній денній поверхні перед будівлею 1 розкопу 1; 4, 10, 11, 17, 18 — яма 69 розкопу 1; 5 — заповнення випалювальної печі 3 виробничого комплексу Сахарна Головка; 6, 8, 16 — яма 11 розкопу 2; 7, 15 — яма 10 розкопу 2; 9, 14 — яма 19 (16) розкопу 2; 12, 13 — яма 31 розкопу 1

судини, орнаментовані канелюрами по вінцях. Курильниці на піддоні мають безсумнівні гальштатські корені, зокрема, у керамічному комплексі гавського кола (Смирнова 1976, с. 22, рис. 2, 7, 22).

Поодинокі форми лощеного посуду:

- фрагмент стінки великої лощеної по жовтому ангобу корчаги, орнаментованої розізнаним пружком з опущеним під прямим кутом кінцем по плечу — керамічний брак (рис. 8, 13);

- мініатюрний черпак, що за пропорціями не відрізняється від посудин типу I/5, але недбало виготовлений без ретельного лощення — проба гончаря або дитяча іграшка (рис. 9, 27);

- фрагмент тонкостінного кубка або черпака з якісним лощенням по чорній поверхні. На стінці посудини після її виготовлення було прошкрябано гострим інструментом щось на

кшталт орнаменту: зигзагоподібна лінія по шийці й нанесені нижче короткі риси у шаховому порядку (рис. 9, 21).

Характерні особливості кераміки I горизонту Уч-Башу, що фактично є його хронологічними ознаками:

- різко розширений від денця тулуб у великих тарних нелощених посудин, придонна стінка яких має виразний перегин на переході від вузького денця до сферично розширеного тулуба;

- вінця як лощеної, так і нелощеної кераміки відігнуті або прямі, але не загнуті;

- корчаги, кубки і черпаки мають характерний сферичний тулуб, чітке ребро на переході плеча у тулуб, відігнуті, але не загнуті вінця, переважно тонкостінні. Найбільший діаметр посудини припадає на середину висоти;

- плавні заокруглені лінії канельованого орнаменту, відсутність чіткої геометрики, перевага канельованого орнаменту над наліпним, зокрема пружковим.

Імовірно, до цього ж горизонту належить посудина, складена із фрагментів, зібраних на поверхні Учбаського поселення (рис. 4, 5), у його північній частині. Посудину орнаментовано вертикальними пружковими наліпами біля перегину плеча до омфалу на денці, на двох інших сторонах на перегині зроблено виступ-наліп. Найближчими аналогіями є так звані циліндрошийні кубки білозерської культури. Поверхню посудини оброблено так само, як і поверхню корчаг цього горизонту, вона має жовтий колір. З іншого боку, типово білозерських циліндрошийних кубків матеріали кизил-кобинської культури не містять, і найближчі аналогії посудина має серед видів тонкостінних корчаг цього і наступного горизонтів.

Ці показники, наведені вище аналоги та датувальні речі у комплексах вказують на датування горизонту кінцем НаА, тобто у межах другої половини XII — початку XI ст. до н. е. (Смирнова 1985, с. 50; Morintz 1987, р. 42). Велике значення для датування старшого горизонту поселення має знахідка у підйомному матеріалі фрагмента горла лощеної корчаги коричневого кольору зі штапованим орнаментом (рис. 8, 12). Його було знайдено на схилі обриву, що утворився внаслідок підриву скелі, тому, вірогідно, він походить зі зруйнованих комплексів чи нашарувань поселення. По шийці фрагмента крупним штампом нанесено орнамент із кружечків із внутрішньою підквадратною фігурою, що поєднуються наскісними подвійними лініями, нанесеними гусеничним штампом. Нижче на переході

у плече прокреслено врізний орнамент у вигляді заштрихованих ромбів, що поєднуються між собою. На внутрішній поверхні вінця також крупним штампом нанесено s-подібні фігури, що утворюють два орнаментальні рядки. За спостереженнями С. Моринца, поєднання цього типу штампованого і врізного орнаменту характерне для раннього Бабадагу, відомий він і на інших пам'ятках раннього некласичного гальштату як у Румунії, так і Болгарії (Аладжов, Балабанян 1984, рис. 5, 7, 8, 11; 22; 33, 4). При цьому болгарські вчені відзначають ідентичність такої кераміки на поселеннях і в так званих дольменних похованнях Болгарії. Саме такий орнамент характерний для ліпного посуду, знайденого у шарах Троя VIIb2 (Димитров 1968, с. 1—15; Dimitrov 1971, с. 63—78; Morintz 1987, р. 39—67). Однак для басейну Великої Морави такий орнамент характерний лише для горизонту I-с у поєднанні з лініями, утвореними s-подібним штампом. Цей період припадає на самий початок НаВ (Stojić 1986, s. 92). На поселенні Пшенічево поєднуються всі орнаментальні мотиви на корчагах, зокрема тих, що походять із закритих комплексів і визначаються часом Трої VIIb2, тобто від XII ст. до н. е. Čičikova 1972, s. 79—100), проте Б. Хенсель синхронізує всю групу Пшенічево лише із Бабадаг II і датує її X—IX ст. до н. е. (Hänsel 1974, S. 94). Такі розбіжності для нас не становлять проблеми, оскільки йдеться про дві групи пам'яток із різними культурними традиціями. Якщо гавський вплив проявився у бабадазьких пам'ятках лише наприкінці найдавнішого періоду (Бабадаг I/II), то Моравська долина сформувала свою культуру під гавськими впливами, що підтверджено і на рівні синхронізації культур балканського кола (Hänsel 1974, S. 87—94). Отже, різні культурні традиції могли впливати на пам'ятки Західного Криму одночасно. Однак превалювання бабадазьких традицій фази I/II у II горизонті Уч-Башу, про що йтиметься далі, вимагає віднесення цього фрагмента до найпізніших речей I горизонту разом із матеріалом ями 52, корчагу з якої орнаментовано у традиціях горизонту II. Синхронізація із культурами некласичного гальштату, суттєвий вплив з їх боку на досить віддаленій території, датування часом Троя VIIb2 не викликають серйозних заперечень, оскільки сучасна дата падіння Трої близько 1200 р. до н. е. збігається з єгипетськими згадками про навалу так званих народів моря у 1190 і 1180 рр. до н. е., що так або інакше пов'язано із поняттям «фракійська таласократія» (Йорданов 2001, с. 31—46). Поява кераміки кола культур некласичного гальштату в Північно-Західному Причорномор'ї

і Південно-Західному Криму є відлунням цього глобального історичного процесу.

Ia горизонт поселення Уч-Баш (Ia-УБ) виділено на основі синхронізації керамічних комплексів ям 12, 18, 19 розкопу 2. Імовірно, до цього горизонту належить і так званий майданчик розкопу 2 — підлога покинутої з усім ужитком будівлі, що загинула не внаслідок пожежі. За аналогіями видів до цього горизонту долучаються комплекс гончарних горнів і яма 4 поселення Сахарна Головка.

Предмети горизонту Ia-УБ, що мають визначені аналогії у чітко датованих комплексах інших культур:

- рогове вістря стріли, чотиригранне у плані, зі зрізаною вершиною із ями 18 розкопу 2 Уч-Башу (рис. 3, 1);

- баранячі астрагали, уламки зернотерок, го-стрильних каменів і точил, мергелеві грузила, підвіски із мушлі *cardium*, шматочки деревного вугілля, крем'яні вкладні до серпів або ножі.

Керамічний посуд. Класифікація. У межах комплексів було визначено певну кількість видів посудин, що загалом підтвердило правильність виділення горизонту. З іншого боку, подібність багатьох видів до таких з горизонту I Уч-Башу зумовили перевірку звітної документації, яка виявила помилку у фіксації матеріалу. Матеріал, позначений у колекційному описі як яма 19, насправді належить ямі 16, і в колекції наявний увесь, за винятком глиняної підвіски — імітації мушлі серцевидки (див. рис. 4, 9). Аналогічна підвіска походить із ями 11 розкопу 2 (рис. 4, 8), що маркує перший горизонт поселення. Обидві речі є на одному фото у звітній документації із відповідними позначками С.Ф. Стржелецького (Стржелецкий 1953а, фото 127). Оскільки нині неможливо встановити, де саме було допущено помилку, цей горизонт розглянемо окремо.

Нелощений посуд. Більшість нелощеного посуду належить до видів горизонту I. Єдиною відмінністю є орнаментация у вигляді врізної горизонтальної лінії під шийкою посудини, іноді — подвійної.

Tun I/1a. До нього належать посудини із ям 4 Сахарної Головки (рис. 5, 10, 11), 19 (16) Уч-Башу (рис. 5, 8, 15), 18 Уч-Башу (рис. 5, 5).

Tun I/3. Його репрезентують посудини із ям 19 (16) (рис. 7, 3) і 18 (рис. 7, 8). Вироби орнаментовані врізною горизонтальною лінією, що повторює усі атрибути пружкового декору, відомі на пам'ятках Гірського Криму (Таш-Джарган-2 і Дружне-1) (Колотухин 1996, рис. 28, 4, 6, 8—10; 30, 8), однак безлад у публікації і атрибуції останніх не дає змоги зробити жодних висновків.

Tun Ia/1. Представлено однією посудиною (рис. 7, 19) тюльпаноподібної форми з діаметром вінця, що трохи більший за найбільший діаметр тулуба, удвічі перевищує діаметр плоского дна і незначно перебільшує висоту посудини. Тісто із грубими домішками жорстви і піску, випал хороший. Посудину орнаментовано врізною горизонтальною лінією під шийкою.

Виріб подібної форми знайдено у пох. 45 Верхньохортицького могильника, синхронізованого за зооморфною шпилькою з раннім етапом кобанської культури (Отрошенко 1986, с. 129, рис. 39, 1).

Поодинокі форми нелощеної кераміки:

- щідилка червоноглиняна кубкоподібної форми із ретельно заглаженою зовнішньою поверхнею (рис. 4, 1);

- глиняна підвіска з отвором для підвішування у формі мушлі *cardium* (рис. 4, 9).

Лощена кераміка. Значна кількість лощеної кераміки належить до типів горизонту I: I/4 (рис. 8, 10, 11, 14, 16, 17), I/4a (рис. 8, 15), I/5 (рис. 9, 14, 16, 17, 19, 26), I/6 (рис. 10, 5), I/6a (рис. 10, 8).

Tun Ia/2. Посудини середніх та малих об'ємів (кубки-чаші) із дещо відігнутим або рівним вінцем, звуженою шийкою, сферичним тулубом і округлим денцем (рис. 11, 1—5). Діаметр вінця трохи менший за найбільший діаметр тулуба і більший за висоту посудини.

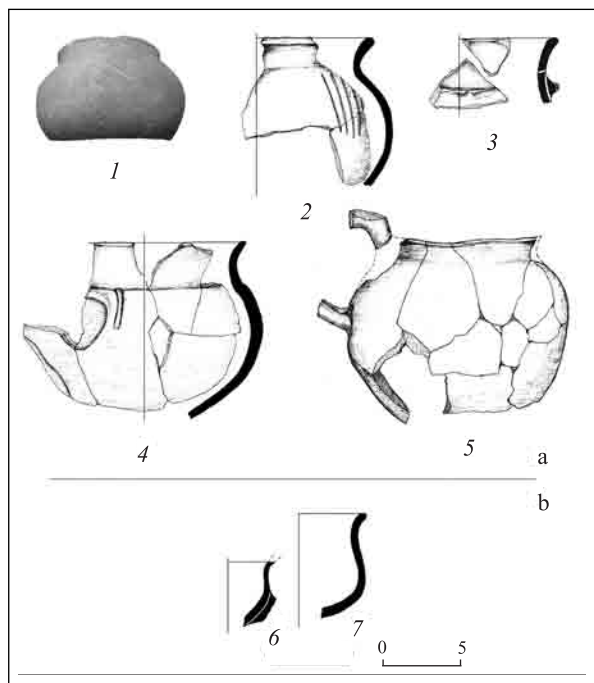

Рис. 11. Лощена кераміка (кубко/кухлеподібні посудини) поселення Уч-Баш: 1—5 — тип Ia/2; 6, 7 — тип Ia/3. 1 — підлога будівлі розкопу 2; 2—7 — яма 19 (16) розкопу 2

ни. Тісто посудин добре промішане з домішками піску, випал хороший. Орнаментация — пружкові наліпи під шийкою або врізні лінії від шийки до середини тулуба. Відома посудина з петлеподібною ручкою, що здіймалась над вінцями.

Подібні чаші характерні як для білозерського керамічного комплексу, як-от у Чернянському могильнику (Кубышев, Черняков 1986, с. 147, рис. 6, 12), Широкому та Компанійцях (Гаврилюк 1980, с. 37; 1979, с. 23, рис. 2, 3, 5), Первомайці, Гадючій Балці, Рисовому (Гаврилюк 1979, с. 23, рис. 2, 1, 2, 6), Верхньохортицькому могильнику (Отрошенко 1981, с. 161), Каїрах (Агульников, Шилов 1990, с. 69—70, рис. 1, 3), так і як тип вони є особливістю керамічного комплексу групи Кишинеу—Корлатень, де подібна орнаментация не є винятком (Смирнова 1990, с. 23, рис. 2, 2).

Tun Ia/3. Малі посудини (кубки та черпаки) із плавним профілюванням, діаметром вінця, що дорівнює найбільшому діаметру тулуба і трохи більшим за висоту посудини (рис. 11, 6, 7). Напевно, денце таких посудин було плоским. Тісто добре промішане, випал хороший. Орнаментация не відома.

Подібні посудини відомі у матеріалі поховання 45 Верхньохортицького могильника. За булавкою кобанського типу ця могила синхронізується із раннім періодом кобанської культури (Отрошенко 1986, с. 129, рис. 39, 2).

Поодинокі форми лощеного посуду:

- вінце відкритої посудини з великим діаметром, що вчетверо перевищує висоту посудини (рис. 10, 14), орнаментованої наліпним підтрикутним пружком, що хвилеподібно оперізує верхню частину. Посудину вкрито світлим ангобом і добре лисковано;

- край (вінце?) посудини (рис. 4, 7), ретельно виготовленої, тонкостінної і добре лощеної, із прямою стінкою, ймовірно, великого діаметра. Можливо, профіль піддона.

Характерні особливості виділеного горизонту Ia:

- наявність посудин зі сферичним тулубом;
- наявність кубків-чаш у керамічному комплексі;
- врізна лінія в орнаментации нелощеного посуду;
- заокругленість ліній усіх видів орнаменту, відсутність чіткої геометрики;
- якісне дзеркальне лощення на парадному посуді без слідів лощика.

Датування цього горизонту утруднюється помилкою у звітній документації. Якщо глиняна

підвіска дійсно походить із ями 19 (16), то горизонт має датуватися упритул до горизонту I, чому не суперечить датування видів посудин білозерським часом і синхронізація із раннім періодом кобанської культури. Якщо ж вона не належить до цього комплексу, він може отримати широке датування у межах I-УБ.

Звертає увагу переважання у нетарному парадному посуді так званих кубків-чаш, типових для ранньобілозерських комплексів Північного Причорномор'я (Каїри, к. 4, пох. 1) (Агульников 2005, с. 77). Такі комплекси деякі дослідники визначають як найраніші білозерські і датують BrD—HaA1, проте у нас поки таких підстав для датування немає. Позатим, кубки-чаші можуть опосередковано свідчити, що горизонт передує виділеному I-УБ без хронологічного розриву.

Основною хронологічною ознакою горизонтів є орнамент на кераміці, тоді як форма і профілювання посудин є більш сталими, пов'язаними із глобальними культурними змінами в регіоні. Велике значення при цьому також мають способи її виготовлення й оздоблення. Так, у ранніх горизонтах виявлено посудини з використанням техніки лощення по сухій основі (Бобринский 1978, с. 96). Так само превалює у ранніх горизонтах спіральний стрічковий спосіб формування посудини.

Перші горизонти (I-УБ, Ia-УБ) кизил-кобинської культури припадають на час HaA Центральної Європи, за особливостями керамічного комплексу синхронізуються з шаром Troia VIIb2 та фазою Бабадаг I, а отже, визначаються другою половиною XI — початком X ст. до н. е. Населення того часу демонструє наявність субстрату, пов'язаного з пам'ятками білозерської культури, та інфільтрацію населення, спорідненого з пам'ятками некласичного орнаментованого і канельованого гальштату, що й вказує на час формування матеріальних типів західної групи пам'яток кизил-кобинської культури.

Поселення Уч-Баш є найранішим у кизил-кобинській культурі і маркує час її виникнення. Загальною ознакою старшого дотаврського періоду (СДП) є дуже показовий потужний вплив з боку населення кола культур некласичного гальштату (Гава, Бабадаг, Кишинеу—Корлатень), який насамперед виявився в традиціях використання вишуканої лощеної кераміки населенням, яке залишило західну групу пам'яток кизил-кобинської культури у басейні р. Чорна, що може свідчити про належність

старожитностей цього періоду до регіону культур некласичного гальштату. Така кераміка, що має прямі аналоги у балкано-дунайських культурах, не просто спорадично з'являється у комплексах, але й представлена провідними типами, що існували протягом усього СДП. Основною типологічною ознакою, що може свідчити про належність комплексу до ранньої кизил-кобинської культури, є превалювання у наборі парадної кераміки якісно виготовленого лощеного посуду зі специфічним орнаментом. Такою ознакою на ранніх етапах характеризуються лише комплекси пам'яток західної групи у басейні р. Чорна. За таких характеристик вже не доводиться вести полеміку про запозичення того чи іншого виду кераміки або наявність винятково гончарних традицій іншопольованого середовища — твердження суто апіорного характеру, яке й досі викликає в етнології й археології теоретичні дискусії. Кераміка іншого, аніж у попередніх культурах регіону, зразка не могла з'явитися без носіїв цієї культури. Тим більше, що у середині цього періоду спостерігалися нові варіанти та типи кераміки, що свідчать про адаптивні риси нового інфільтрованого компонента в місцевому середовищі. Привертає також увагу і факт симбіозу типів кераміки, що мають білозерські корені, які отримали гальштатський орнамент, деякі риси профілювання і традицію виготовлення та обробки поверхонь.

Етнічне визначення населення — носіїв східногальштатських культур не менш дискусійне, аніж кизил-кобинської. Так, Б.В. Техов, порівнюючи матеріали Центрального Кавказу і Середньої Європи (гальштату і кобанської культури), зазначив, що населення цих двох регіонів є двома гілками індоєвропейських племен, що в цілому не викликало серйозних суперечок (Техов 1996, с. 101—104). Дискусійним є питання визначення етнічної належності населення на північ та південь від хребта Стара Планіна. М. Гімбутас визначала фригійську належність населення, яке залишило кераміку зі штампованим орнаментом у шарі Troia VIIb2 (XII—XI ст. до н. е.), що загалом відповідає матеріальному типу Нижнього Подунав'я і території Болгарії (Gimbutas 1965, р. 325). М. Стефанович не погодився з таким визначенням і зазначив, що фракійська етнічна належність цього населення вірогідніша (Stefanovich 1974, р. 101—105). Т.Д. Златковська визнала фракійську належність обох гілок племен — північної і південної, але саме фракійцями назвала племена на південь від хребта Стара Планіна (мізійсько-фригійські), північ-

ні ж, споріднені, племена вона визначила як гето-дакійські, що просунулися на південь із Карпатського регіону в середині II тис. до н. е. (Златковская 1964, с. 1—9; 1971, с. 28). Отже, принаймні у фракійській належності племен Нижнього Подунав'я дослідники дійшли згоди.

Матеріальні типи СДП сформувалися на білозерському субстраті — традиціях населення, яке залишило пам'ятки доби пізньої бронзи Західного і Східного Криму. Питання субстратного населення на території Західного Криму нині недостатньо вивчено. Проте на північному узбережжі регіону і на берегах Каламіцької затоки є дві групи поселень доби пізньої бронзи, де простежено деякі елементи західних культур (лошений посуд, декорований канелюрами і наліпами-виступами) (Колотухин 2003). Вони припинили своє існування перед

появою поселень СДП (Кравченко 2005, с. 43, рис. 5). Традиційно керамічний посуд свідчить про наявність субстратного населення білозерської культури на початку СДП. Типи вишуканої лощеної кераміки демонструють традиції, властиві культурам канельованого гальштату, насамперед Гава-Голігради.

Звичайно, кераміка фракійського типу не могла з'явитися без присутності її етнічних носіїв. З огляду на це слід зазначити, що О.І. Тереножкін, який відзначив своєрідність учбаської кераміки відносно інших культур Причорномор'я, що засвідчено в щоденнику С.Ф. Стржелецького, мав рацію. Кизил-кобинська культура Західного Криму при білозерському субстраті СДП входить до ареалу культур некласичного гальштату і є їх найсхіднішим проявом.

- Агульников С.М. Хронология и периодизация памятников белозерской культуры Пруто-Днестровского междуречья // *Revista Arheologica. SN.* — Vol. I, 1. — Chisinau, 2005. — P. 77—91.
- Агульников С.М. Поселения эпохи поздней бронзы в буджакской степи // *Revista arheologica. SN.* — Vol. II, 1—2. — Chisinau, 2006. — P. 217—262.
- Агульников С.М., Шилов Ю.А. Курган белозерской культуры у с. Каиры // *ДСПК.* — 1990. — Вып. I. — С. 67—70.
- Аладжов Д., Балабанян Д. Паметници от старожелезната епоха в Хасковски окръг // *Thracia.* — София, 1984. — Т. VI. — С. 185—235.
- Бобринский А.А. Гончарство Восточной Европы. — М., 1978.
- Гаврилюк Н.А. Лощеная керамика степных погребений предскифского времени // *Памятники древних культур Северного Причерноморья.* — К., 1979. — С. 20—40.
- Гаврилюк Н.А. Керамика степной Скифии: Дисс. ... канд. ист. наук. — К., 1980.
- Димитров Д. Троя VIIb2 и балканските тракийски и мизийски племена // *Археология.* — 1968. — Вып. 4. — Год. X. — С. 1—15.
- Дубовская О.Р. Вопросы сложения инвентарного комплекса Черногоровской культуры // *Археологический альманах.* — Донецк, 1993. — № 2. — С. 137—160.
- Златковская Т.Д. Этнические процессы во Фракии во II—I тыс. до н. э.: VII Междунар. конгресс антропологических и этнографических наук (Москва, август 1964). — М., 1964. — С. 1—9.
- Йорданов С. Троянската война, тракийската таласократія і движението на т. нар. морські народи (проблеми на проучванията) // *Seminarium Tracicum. 5.: Втори академични четения в памет на акад. Гаврил Кацаров.* — София, 2001. — С. 31—46.
- Кацур Н.П. Археологічна карта Інкерманської долини // *АП УРСР.* — 1963. — Т. 13. — С. 3—12.
- Колотухин В.А. Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начале железного века. — К., 1996.
- Колотухин В.А. Поздний бронзовый век Крыма. — К., 2003.
- Кравченко Е.А. Матеріали доби пізньої бронзи з поселення Уч-Баш // *Археологія.* — 2004. — № 4. — С. 52—66.
- Кравченко Э.А. Природная среда и население Западного Крыма до основания античных центров // *Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I вв. до н. э.: Очерки истории и культуры.* — К., 2005. — С. 29—58.
- Кравченко Е.А. Кизил-кобинська культура у Західному Криму: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. — К., 2008.
- Крис Х.И. Кизил-кобинская культура и тавры. — САИ. — 1981. — Вып. Д I-7.
- Кубышев А.И., Черняков И.Т. Грунтовой могильник белозерской культуры у села Чернянка (Херсонская обл.) // *СА.* — 1986. — № 3. — С. 139—157.
- Левицкий О.Г. Раннегальштатские общности и культура Белозерка в Северном Причерноморье — о диалоге миров // *Северное Причерноморье: от энеолита к античности.* — Тирасполь, 2002. — С. 180—205.
- Лесков А.М. Горный Крым в I тысячелетии до нашей эры. — К., 1965.
- Лесков А.М. Кировское поселение // *Древности Восточного Крыма.* — К., 1970. — С. 7—59.
- Махортых С.В. Киммерийцы Северного Причерноморья. — К., 2006.

- Мелюкова А.И. Скифия и фракийский мир. — М., 1979.
- Отрощенко В.В. Срубная культура степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников): Дисс. ... канд. ист. наук. 07.00.06. — К., 1981 // НА ІА НАНУ, спр. № 598, ф. 12, оп. 2.
- Отрощенко В.В. Белозерская культура // Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — К., 1986. — С. 117—152.
- Рыбалова В.Д. Два поселения предскифского времени на левобережье Среднего Днестра и некоторые проблемы белогрудовской культуры (по материалам разведки Юго-Подольской экспедиции в 1953—1954 гг.) // Археологические вести. — Л., 1999. — № 6. — С. 320—343.
- Смирнова Г.И. Могильник культуры ноа у с. Старые Бедражи в Молдавии // КСИА. — 1967. — № 112. — С. 66—74.
- Смирнова Г.И. Гавско-голиградский круг памятников восточно-карпатского бассейна // АСГЭ. — 1976. — № 17. — С. 18—34.
- Смирнова Г.И. Основы хронологии предскифских памятников Юго-Запада СССР // СА. — 1985. — № 4. — С. 49—51.
- Смирнова Г.И. Памятники типа Кишинев—Корлатэнь в Днестро-Сиретском междуречье и группа Белегиш II в югославском Подунавье // АСГЭ. — 1990. — № 30. — С. 20—33.
- Соловьев Л.Н. Находки с городища в Чортовой балке // Фонди НЗХТ. — спр. № 868А. — Кол. оп. 36686А. — Инв. № 131—148. — б/г.
- Стржелецкий С.Ф. Очерки истории Гераклейского полуострова и его округи в эпоху бронзы и раннего железа (середина II тыс. до н. э. — V в. до н. э.). — Севастополь, 1951, с дополнениями 1953—1954 гг.: Рукопись дисс. ... канд. истор. наук // НА НЗХТ. — Спр. № 1343. — 1951.
- Стржелецкий С.Ф. Очерки истории Гераклейского полуострова и его округи в эпоху бронзы и раннего железа (середина II тыс. до н. э. — V в. до н. э.): Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — М., 1951а.
- Стржелецкий С.Ф. Отчет о раскопках раннетааврского поселения Уч-Баш X—VIII вв. до н. э. — Севастополь, 1952 г. // НА НЗХТ. — Спр. 680/I—III. — 1952.
- Стржелецкий С.Ф. Коллекционная опись // НА НЗХТ. — Спр. 674/I. — 1952а.
- Стржелецкий С.Ф. Отчет о раскопках раннетааврского поселения Уч-Баш. — Севастополь, 1953 г. // НА НЗХТ, спр. 690/I. — 1953.
- Стржелецкий С.Ф. Дневник и фотографии к отчету // НА НЗХТ. — Спр. 690/Ia. — 1953а.
- Стржелецкий С.Ф. Дневник // НА НЗХТ. — Спр. 690/Iб. — 1953б.
- Стржелецкий С.Ф. Черновой материал // НА НЗХТ. — Спр. 1321. — б/г.
- Стржелецкий С.Ф., Вейрман Е.В. Отчет о работе Инкерманской археологической экспедиции (Сахарная Головка). — Севастополь, 1952 г. // НА НЗХТ. — Спр. 681. — 1952.
- Стржелецкий С.Ф., Вейрман Е.В. Коллекционная опись // НА НЗХТ. — Спр. 684. — 1952 а.
- Тереножкин А.И. Киммерийцы. — К., 1976.
- Техов Б.В. Средняя Европа и Центральный Кавказ в эпоху поздней бронзы и раннего железа // Между Европой и Азией. Кавказ в IV—I тыс. до н. э. — СПб., 1996. — С. 101—104.
- Усачук А.Н. Костяной инвентарь поселения срубной культуры у хутора Красный Яр на Дону // Археологический альманах. — Донецк, 1997. — № 6. — С. 173—180.
- Щепелев В. Пещерный храм в Инкермане // Тр. Этнографо-археологического музея МГУ. — М., 1927. — Вып. 1. — С. 42—46.
- Aslan C.Ch. Ilion before Alexander: Protogeometric, Geometric and Archaic Pottery from D9 // Studia Troica. — 2002. — N 12. — P. 81—129.
- Čičikova M. Nouvelles donnees sur la culture Thrace de l'epoque du Hallstatt en Bulgarie du sud // Thracia. — София, 1972. — I — P. 79—100.
- Dimitrov D. Troia VIIb2 und die Thrakischen und Sosischen Stämme auf dem Balkan // Studia Balcanica. — София, 1971. — С. 63—78.
- Gimbutas M. Bronz Age Culturas in Central and Eastern Europe. — Oxford, 1965.
- Hänsel B. Die Gliederung der alteren Hallstattzeit im Thrakischen Raum // Thracia. — София, 1974. — Т. 3. — S. 87—94.
- Juganaru G. Manifestari timpurii ale primei epoci a fierului in Dobrogea (Descoperirile de la Garvan-młajitul florilor jud. Tulcea) // Prima epoca a fierului la gurile dunarii și in zonele circumpontice. Lukrarile Colocviului Int. (Tulcea — Sept., 1993). — Tulcea, 1997. — P. 103—110.
- Levitki O. Culturi din epoca hallstattului timpuriu și mijlociu // Thraco-Dacica. — Bucuresti, 1994. — Т. 15. — № 1—2. — С. 159—214.
- Morintz S. Hallstattul timpuriu și mijlociu on zona istro-pontica // Thraco-Dacica. — 1987. — Т. 8. — P. 39—67.
- Morintz S., Juganaru G. Raport privind saptaturile arheologice efectuate on sectorul V al așezării hallstattiene de la Babadag (1991—1992) // PEUCE. — 1995. — 11. — P. 177—202.

Patek E. Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. — Budapest, 1968.

Stefanovich M. The Possible Origins of the Knobbed Ware in Troy VIIb 2 // Thracia. — София, 1974. — Т. 3. — Р. 101—105.

Stojić M. Gvozdeno doba u basenu Velike Morave. — Beograd; Svetozarevo, 1986.

Одержано 28.05.2008

Э.А. Кравченко

МАТЕРИАЛЫ РАННЕГАЛЬШТАТСКОГО ВРЕМЕНИ ПОСЕЛЕНИЯ УЧ-БАШ

Статья продолжает серию публикаций материалов поселения Уч-Баш из раскопок С.Ф. Стржеleckого. В научный оборот вводятся материалы самого раннего хронологического горизонта кизил-кобинской культуры (I-УБ). Проведенный анализ позволил синхронизировать этот горизонт с периодом HaA Центральной Европы на основе аналогий в керамическом комплексе культур неклассического гальштата. Сделан вывод, что кизил-кобинская культура старшего дотаврского периода, появление которой маркирует описываемый горизонт, при белозерском субстрате входила в ареал культур неклассического гальштата и являлась их крайним восточным проявлением.

E.A. Kravchenko

THE MATERIALS OF THE EARLY HALLSTATT PERIOD FROM THE UCH-BASH SETTLEMENT

This article continues a series of publications of the material from Uch-Bash settlement excavated by S.F. Strzheletskyj. The materials of the earliest chronological horizon (I-УБ) of Kyzyl-Koba culture are presented to the scientific circles. The carried out analysis allowed the author to synchronize this horizon with the HaA period of the Central Europe based on the analogies of the ceramic assemblage of cultures of non-classical Hallstatt and to conclude the following. Kyzyl-Koba culture of the Older pre-Taurian period, appearance of which is marked by the horizon under the description, with the Bilozerska culture element belongs to the circle of non-classical Hallstatt cultures and appears to be their utmost eastern manifestation.

Ю.В. Болтрик, М.Ю. Трейстер, О.Є. Фіалко

ІМПОРТНИЙ БРОНЗОВИЙ ПОСУД ЗІ СХІДНОЇ МОГИЛИ БЕРДЯНСЬКОГО КУРГАНУ

Статтю присвячено аналізу імпортного бронзового посуду, знайденого у Східній могилі Бердянського кургану — поховальній пам'ятці одного зі скіфських номархів Північного Приазов'я. Зазначене коло аналогічних артефактів дало змогу припустити, що ойнохоя та таз із Бердянського кургану належали до одного імпортного сервізу, датованого в межах V — початку IV ст. до н. е.

Серед масиву скіфських курганів особливе місце належить Бердянському — найбільшому з розкопаних курганів Північного Приазов'я¹. Його вирізняють десятиметровий насип, централь-

на підземна поховальна споруда (завглибшки 15 м), дві великі підземні могили-катакомби та багатий комплекс артефактів, що вцілили, незважаючи на давнє пограбування (Чередниченко и др. 1978). Зведений для регіонального лідера, ймовірно, одного з номархів скіфів-царських (Болтрик 1997, с. 4; Фіалко 1997, с. 15; 2004, с. 157), курган належить до одного хронологічного діапазону (перша чверть IV ст. до н. е.) з другим похованням Солохи (Манце-

¹ У Північному Приазов'ї більший насип (понад 12 м) має лише нерозкопаний курган у групі П'ятибратніх, що у дельті Дону біля Єлизаветівського городища.

вич 1987, с. 125; Алексеев 2003, с. 261) та Братолюбівським курганом (Kubyšev 1996).

Бердянський курган (ногайська назва — Мізарлі-Тюбе) розміщувався на південній околиці с. Нововасилівка, яке нині опинилося в межах м. Бердянськ. Пам'ятку досліджувала експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом М.М. Чередниченка. Через складні геологічні умови роботи тривали рік і два тижні протягом 1977—1978 рр.

Під центром насипу було виявлено дві могили — центральну та південну, вкриті шаром каміння. У *Центральну могилу* було покладено головного небіжчика, а *Південна могила* слугувала для розміщення господарського реманенту та, можливо, залежної особи (Болтрик, Фіалко, Чередниченко 1994). З півночі та півдня могили було оточено двома валами дугоподібної форми, складеними з плиток дерену, між якими у широтному напрямку було залишено два проходи. Під час будівництва комплексу обома проходами пересувалися тяглові тварини, які піднімали з великої глибини шкіряні мішки з глиною. На завершальному етапі учасникам скорботної церемонії залишався тільки західний прохід, який було декоровано камінням та морською травою (камкою). *Східну могилу* було влаштовано у південно-східному секторі кургану, під зовнішнім схилом валу, одночасно із двома іншими могилами. На завершальному етапі будівництва насип було обкладено гранітним камінням у два-три шари до 5 м завширшки (понад 2 м по схилу).

Східна могила — це катакомба підбійного типу завглибшки 5,9 м, з поховальною камерою площею 14 м² (рис. 1), що призначалась для поховання залежних осіб — жінки похилого віку та підлітка 11—13 років. Допоміжний характер могили підкреслювали наявні в ній розібраний повіз, прикраси кінської збруї, комплекс керамічного та металевих посуду (Чередниченко, Фіалко 1988). Серед останнього відзначимо сліди бронзового казана (який забрали грабіжники) та бронзові лутерій і ойнохою.

Контекст знахідки та опис посудин. На підлозі камери Східної могили, біля її входу, було знайдено дві розчавлені посудини — ойнохою і таз, які, вірогідно, постраждали під час пограбування.

Ойнохою було знайдено у таких дрібних уламках, що відтворити її форму та розміри неможливо. Посудину виконано з бронзи у техніці литва та кування. Збереглися ручка, уламки вінець та стінок². Вінець мали вигляд трилисника. Ручка

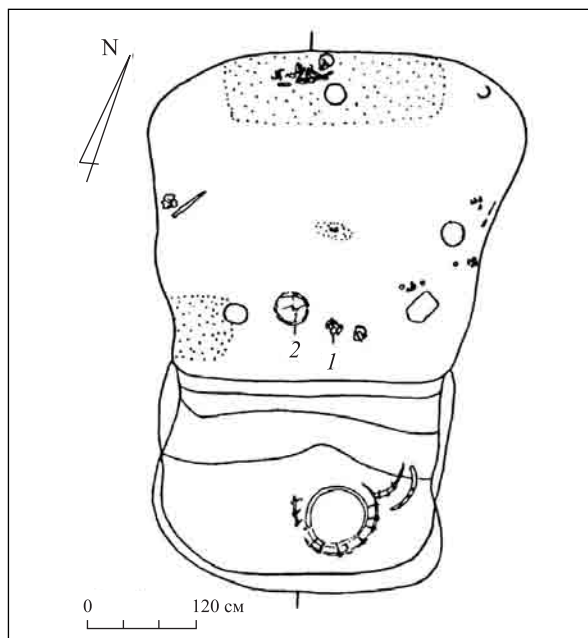

Рис. 1. План Східної могили Бердянського кургану: 1 — ойнохо, 2 — таз

масивна, майже прямокутна у перетині. Верхню її частину, що розширюється, плавно вигнуто та доповнено двома горизонтальними виступами-упорами (рис. 2, 1—2). Нижня частина, оформлена у вигляді метоп та тригліфів, закінчується атташем у формі листка плюща з невеликими завитками у верхній його частині (рис. 2, 3). Розміри ручки: довжина 11,2 см, максимальна ширина — 5,5 см, у перетині — 1,1—0,9 × 1,0 см; розміри атташа: висота 3,3 см, максимальна ширина — 3,5 см, товщина — 0,1 см.

Таз лежав догори дном, на якому було чітко видно ум'ятину від ступні — вірогідно, на нього, поспішаючи, наступив один із грабіжників. Посудина низька, широка, зі сплюсненим дном та широкими горизонтальними вінцями з краєм, що звисає назовні (рис. 3, 1—2), прикрашеним рельєфним орнаментом із поясу перлин та ов зі стрілками (рис. 3, 3). Таз виконано з бронзи у техніці литва та кування. Розміри таза: діаметр 37,5 см, висота — 5,5 см, товщина стінок — 0,15—0,3 см; вінця: ширина — 2,0 см, товщина — 0,4—1,0 см. Поруч було знайдено атташ його ручки у вигляді близької до трикутної форми відлитої пластинки, вигин якої повторював заокруглення стінки посудини. Зовнішню поверхню пластини вкривало рельєфне зображення двох баранячих голів, що стикнулися лобами, та двох пальмет між

² 58 уламків ойнохої зберігаються у наукових фондах Інституту археології НАН України, інв. № ПАЕ 1977-78/66.

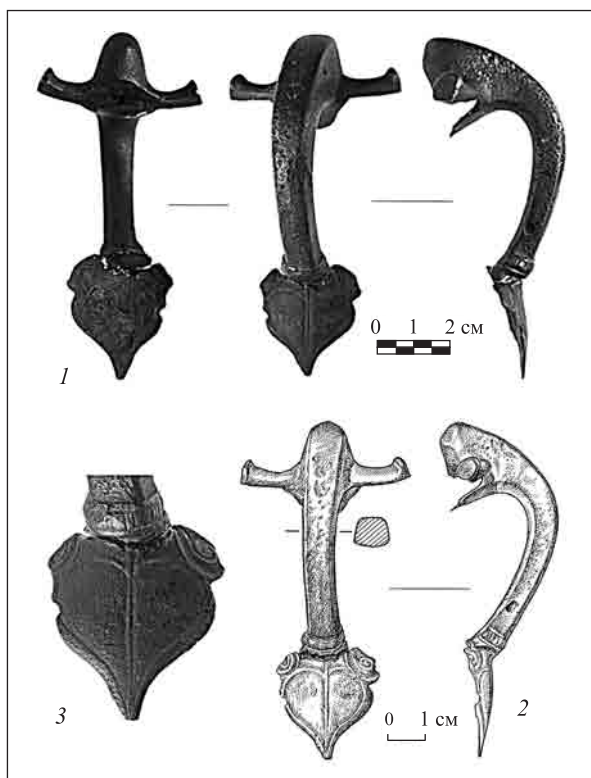

Рис. 2. Ручка бронзової ойнохой зі Східної могили Бердянського кургану: 1 — фото (В. Кесар); 2 — рисунок (І. Ковтун); 3 — атташ ручки

ними (рис. 4, 1—2, 4). У середній частині атташа з обох боків були круглі рельєфні виступи зі спіральними завитками. Верхню його частину оформлено у вигляді валика із заокругленими заглибленнями на торцях, що, вірогідно, слугував для вставки втраченої ручки³. Розміри атташа: висота 6,5 см, ширина — 5,5 см. На зворотній його стороні прокреслено мітку у вигляді літери Х (рис. 4, 3).

Атрибуція посудин. Ойнохой. Ручки, подібні до бердянської знахідки, проте, як правило, прикрашені у верхній частині жіночою голівкою та з нижнім атташем у формі голови Селена взагалі характерні для так званих ойнохой форми 2 (Weber 1983, S. 130—137). Певну подібність за формою ручки демонструє бронзова ойнохой (рис. 5, 1), що походить зі скарбу з кізиками, знайденого у 1967 р. неподалік с. Орловка Одеської обл. Цю посудину було помилково визначено як аттичну другої чверті V ст. до н. е. (Кравченко 1969, с. 274 сл., рис. 1; Булатович 1970, с. 73, прим. 2; Штительман 1977, рис. 59—60; Greek and Cypriote ... 2001, No. 107; Cat. Kraków 2006, p. 204, No. 30). Най-

імовірніше, ця посудина північногрецької, можливо, македонської роботи, першої половини (Weber 1983, S. 113, 347, Nr. II. E. 8) чи середини IV ст. до н. е. 3. Арчібальд врахував вісім знахідок подібних бронзових ойнохой із фракійських комплексів (Archibald 1998, p. 279, 333). Слід також згадати фрагментовану ойнохой з подібною ручкою, знайдену у черепичній гробниці в Даблагомі, датованій кінцем IV — початком III ст. до н. е. (Lordkipanidze 1974, p. 936, 940, fig. 29; Толордава 1976, с. 75, табл. 118; 1977, с. 50, № 10; Лордкипанидзе 1983, табл. 58, № 562; Lordkipanidze 1995, Taf. 75, 2; Bill 2003, S. 114, 162, № 28; Taf. 26, 1—3). Схожу ручку має й ойнохой з тулубом біконічної форми з Північної могили Гайманової Могили. Верхній торець згаданої ручки прикрашає скульптурна жіноча голівка; нижній атташ — скульптурна маска Селена, виконана у високому рельєфі (рис. 5, 2).

Неорнаментований верхній торець ручки, що нагадує оформлення бердянського екземпляра, має бронзова ойнохой з Таренту, тулуб якої прикрашено композицією з двох грифонів, що протистоять (рис. 5, 3). Її датовано кінцем V ст. до н. е. (Cat. Triest 2002, p. 232, no. 55). До кола аналогій того самого часу слід залучити і бронзову ойнохой з Галаксії у Фокіді (Zimi, Sideris 2003, p. 46, pl. 18a).

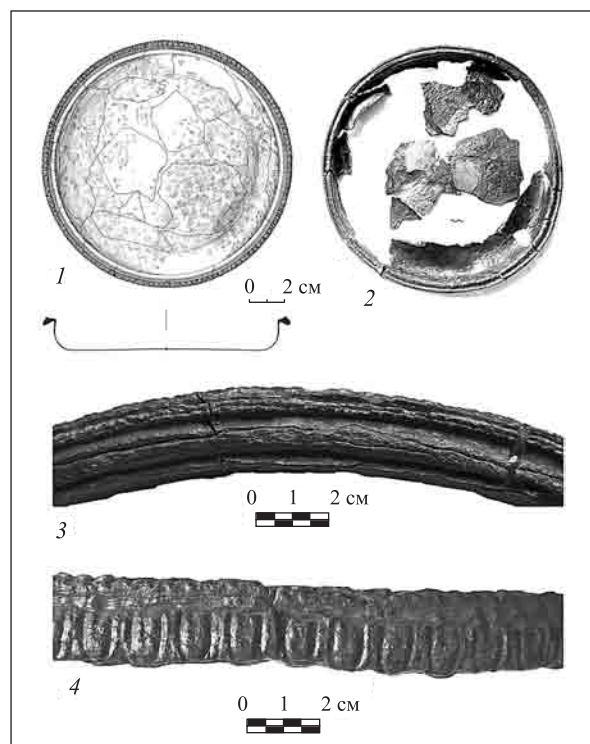

Рис. 3. Бронзовий таз зі Східної могили Бердянського кургану: 1 — рисунок (І. Ковтун); 2 — фото (В. Кесар); 3, 4 — вінця з рельєфним орнаментом (деталі)

³ 125 фрагментів таза зберігаються у наукових фондах Інституту археології НАН України, інв. № ПАЕ 1977-78/64, 65.

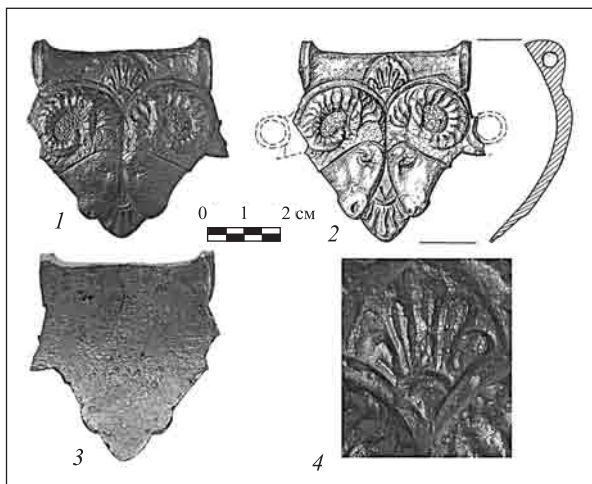

Рис. 4. Атташ ручки бронзового таза зі Східної могили Бердянського кургану: 1 — лицьовий бік (фото); 2 — лицьовий бік та перетин (рисунок); 3 — зворотний бік із хрестоподібною міткою; 4 — розетка

Проте найближчою аналогією є ручка бронзової ойнохої чи глека з атташем такої ж форми (рис. 5, 4), що походить із розкопок будинку А 10 в Олінфі (Robinson 1941, р. 206, № 661, pl. LV).

На особливу увагу заслуговує нижній атташ бердянської ручки, оформлений у вигляді листка плюща. Подібні атташі (на відміну від оформлених у вигляді ажурного листка) характерні для окремих бронзових гідрій типу Патрас, імовірно, виготовлених у майстернях Північного Пелопоннесу (Stibbe 1992, р. 46). Аналіз атташів (Пуклина, Трейстер 2006, с. 73) підтвердив наявні у літературі висновки, що атташі у вигляді суцільного листя плюща характерні для раннього варіанта гідрій, які, за Д. фон Ботмером, можна датувати ще в межах кінця V ст. до н. е. (Von Bothmer 1965, р. 605). Аналогічні за формою атташі з волютами по краях прикрашають бронзову ручку етрусського чи італійського стамноса з музею Карлсруе, датованого кінцем V — початком IV ст. до н. е. (Jurgit 1999, S. 341, Nr. 555).

Волюти по краях атташа у його верхній частині є декоративним мотивом, що оздоблює подібні елементи посудин різних форм. Так, схожі волюти прикрашають нижні атташі у вигляді голівок вепра фрагментованої бронзової посудини з Шверинського кургану. Цю посудину датовано у досить широких межах з кінця VI до середини V ст. до н. е. (Treister, Zhuravlev in print). Подібними маленькими волютами орнаментовано верхню частину атташа із зображенням лев'ячої морди на ручках бронзової амфори № 1 з Піщаного (рис. 5, 5), що визначено як виріб іонійської майстерні кінця

VI ст. до н. е. (Ганіна 1970, с. 82, рис. 4—6; Fuchs 1978, S. 115, Taf. 22; Galanina, Grach 1986, figs. 102—103; Cat. Schleswig 1991, S. 313, Nr. 103h; Cat. San Antonio 1999, р. 199—201, no. 86). Порівняння нижнього атташа амфори із водозливами храму Зевса в Олімпії дало В. Фуксу підстави датувати амфору не пізніше 460—450 рр. до н. е. (Fuchs 1978, S. 115). Аналогічні завитки є й у верхній частині атташа бронзової ручки посудини з колекції Фляйшман, утворені ажурною композицією з фігур двох аттичних сатирів, які стоять на пальметі. За стилістичними ознаками ручку датовано близько 500 р. до н. е. Вірогідно, вона походить з однієї з іонійських майстерень (Cat. Malibu 1994, р. 59—60, no. 19). Тут доцільно згадати й ручку ойно-

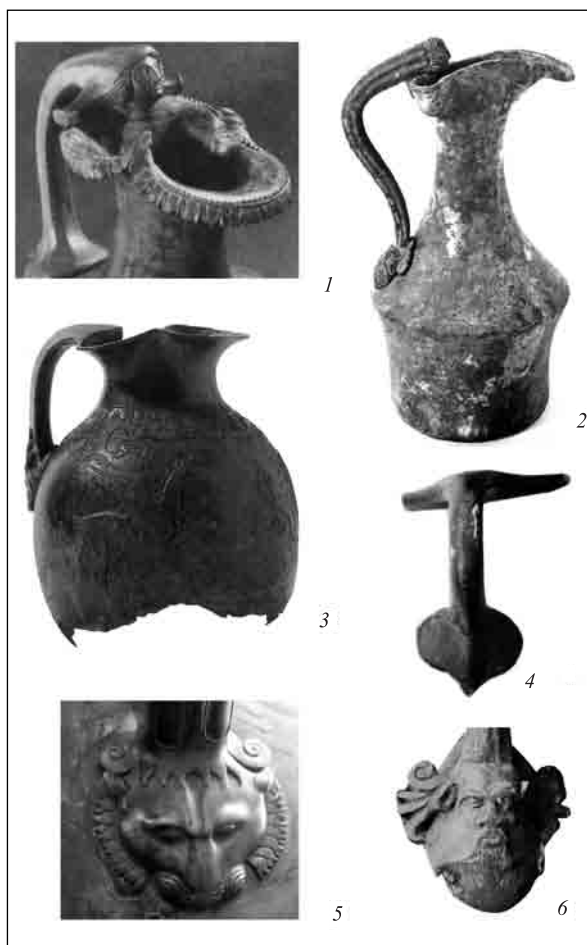

Рис. 5. Коло аналогій металевій ойнохої з Бердянського кургану: 1 — бронзова ойнохоа зі скарбу біля с. Орловка (деталь) — Одеський археологічний музей, інв. № 83167; 2 — бронзова ойнохоа з Гайманової Могили — Київ, МКУ, інв. № АЗС-2789; 3 — бронзова ойнохоа з Тарента — Трієст, Музей історії та мистецтв, інв. № 4832; 4 — ручка бронзової ойнохої чи глечика з Олінфа; 5 — атташ ручки бронзової амфори з Піщаного — Київ, МКУ, інв. № Б41-429; 6 — атташ ручки бронзової ойнохої з некрополя Карфагена — Туніс, Музей Бардо

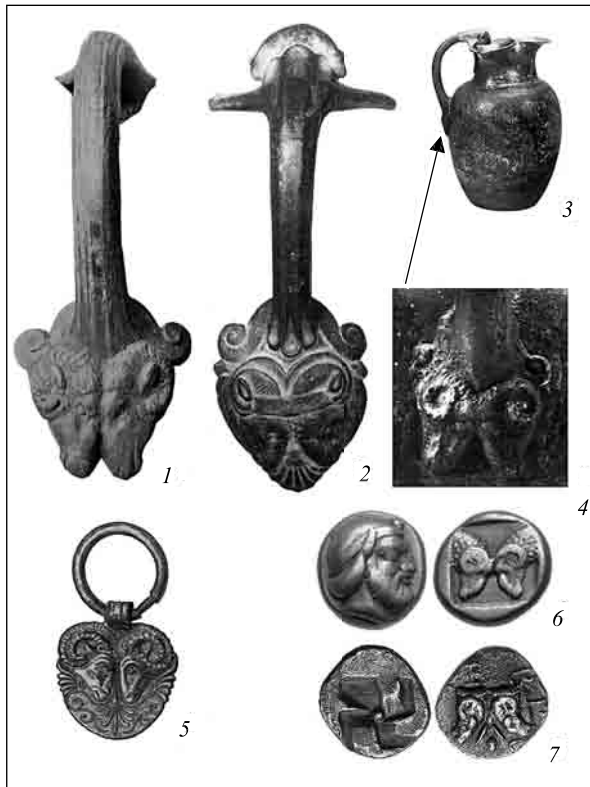

Рис. 6. Коло аналогій бронзовому тазу з Бердянського кургану: 1 — ручка бронзової ойнохої з некрополя Карфагена — Туніс, Музей Бардо; 2 — ручка бронзової ойнохої з Південної Італії чи Сицилії — Кассель, Античне зібрання, інв. № Вг.702; 3, 4 — бронзова ойнохоа, імовірно, з околиць Міласи в Малій Азії — Кассель, Колекція Пауля Дирікса; 5 — бронзовий атташ посудини з Додони — Відень, Художньо-історичний музей; 6 — електрова гекта 454—427 рр. до н. е. — Лесбос, Мітілена; 7 — срібний обол V ст. до н. е. — Троада, Кебрен

хої з Південної Італії, що зберігається у Касселі (рис. 6, 2). Верхню частину її атташа із зображенням двох баранячих голів доповнюють волюти (Hundt, Peters 1961, S. 103, Nr. 454, Taf. 56; Lullies 1963, S. 732; Höckmann 1972, S. 21—22, Nr. 25, Taf. 6; Weber 1983, S. 339, Nr. II. D. 1). Аналогічне оформлення волютами спостережено на нижніх атташах ручок у вигляді масок Селена бронзових ойнохої форми 2 типу II. С, за класифікацією Т. Вебера (Weber 1983, S. 133), які походять з Галаксії у Фокиді (Weber 1983, S. 320—321, II. С. 1), Дросії у Західній Македонії (Weber 1983, S. 325—326, II. С. 9), з некрополя Карфагена (рис. 5, 6) та датуються другою половиною V ст. до н. е. (Picard 1959, p. 52, figs. 19—20; Weber 1983, S. 326—329, II. С. 11, 13—14). Таким чином, декоративний елемент, що розглядається, є характерним для бронзового посуду V ст. до н. е. У дещо зміненому вигляді — більш стилізованому — він наявний в оформленні срібної ойнохої з гробниці II у

Вергіні, проте сам атташ у вигляді маски Селена було виготовлено окремо, а завитки утворюють верхню частину атташа, який безпосередньо спаяно з ручкою (Cat. Thessaloniki 1978, no. 110, pl. 23; Andronicos 1984, p. 152—153, fig. 115—116; Cat. Berlin 2002, S. 435—436, Nr. 296). При цьому ойнохоа з Вергіні, безумовно, могла певний час бути у використанні.

Отже, найвірогіднішим датуванням ручки бронзової ойнохої є кінець V — перша чверть IV ст. до н. е. Втім, знахідка з Олінфу (*terminus ante quem* — 348 р. до н. е.) дозволяє вважати, що подібні вироби були у вжитку до середини IV ст. до н. е.

Таз. Бронзовий таз із рухливою ручкою, що не збереглася, та атташем у формі пластинки, оздобленої зображенням двох баранячих голів, що стикнулися лобами, належить до класу посудин, відомих за знахідками зі скіфських курганів: Товста Могила (Мозолевський 1979, с. 65, № 123, рис. 48—49), Гайманова Могила (Бидзиля 1971, с. 42)⁴, меотських — Уляпські к. 1, 4 (Ксенофонтова 1992, с. 163 сл.; 2001, с. 124, див. таз із к. 1: Кат. Москва 1987, № 107, рис. 42; Leskov 1990, S. 178, Nr. 57, Abb. 61—62; Кат. Москва 2002, № 617, Москва, ГМВ, инв. 569 М—IV. Таз із к. 4: Кат. Москва 1987, № 106, табл. XI; Cat. Mannheim 1989, Nr. 106, Taf. 11; Leskov 1990, S. 191, Nr. 226, Abb. 63—64; Cat. Speyer 1991, Nr. 106; Ксенофонтова 1986, с. 172—174; Кат. Москва 2002, № 619; Лесков и др. 2005, с. 18, № 14, рис. 34, 14; табл. Москва, ГМВ, инв. 567 М—IV), фракійських — Могила-ланська Могила біля Враца (Paunov, Torbov 2000, p. 171, fig. 5)) курганів IV ст. до н. е. Всі згадані знахідки мають атташі у формі суцільної чи ажурної пальмети або ж у вигляді пластинки, прикрашеної зображенням пальмети. Так само прикрашено таз із пох. 15/1978 у Вані⁵, датований початком III ст. до н. е. завдяки статерам Олександра Македонського та Філіпа III, знайденим у ньому (Толордава 1986, с. 85, № 8, табл. 65, 1; 67, 1, 3; Bill 2003, S. 114, Taf. 183, 7).

Серед бронзових посудин лише таз із Курджипського кургану має рухомі ручки з атташами, прикрашеними міфологічними сценами у рельєфі. До речі, оформлення краю цього таза перлинами та овами, що чергуються зі стрілоподібними елементами (рис. 7, 9), демонструє найбільшу подібність із оформленням тазу з Бердянського кургану. Слід згадати, що

⁴ Не опублікований. Зберігається в Музеї історичних коштовностей України (Київ), інв. № АЗС—2787.

⁵ Тбілісі, Гос. Музей Грузії, інв. 07 — 1:78/1043.

Рис. 7. Знахідки металевих посуду зі скіфських пам'яток: 1 — ойнохоя з кургану між с. Лазурці та с. Піщальники; 2—3 — таз та ручка з атташем з Товстої Могили; 4—5 — таз та ручка з атташем з Гайманової Могили; 6 — таз із кургану 13 біля с. Велика Знамянка; 7 — таз із Солохи; 8 — таз із кургану 1 біля с. Руська Тростянка; 9 — таз із Курджипського кургану

курджипський таз, на наш погляд, цілком обґрунтовано (за стилем рельєфних зображень) було віднесено до виробів майстерні Пропон-тійської Фракії, що працювала близько 380 р. до н. е. (Маразов 1978, с. 147—149)⁷. По дві рухомі ручки мають також срібний із позолотою таз із Чортomla (Алексеев и др. 1991, с. 174, № 92) та лекана зі скарбу першої половини IV ст. до н. е. у Борово (Фракія). Атташі останньої підпрямокутної форми із заокругленням внизу прикрашено масками Селенів, виконаних у низькому рельєфі, а край посудини та кільцевий піддон облямовано овами (Cat. Montreal 1987, р. 206, no. 341; Cat. Saint Louis 1998, р. 225, no. 177; Cat. Bonn 2004, S. 197, Nr. 226e; Cat. Paris 2006, р. 78, no. 16).

Аналогічні профільні зображення баранячих голів із закрученими рогами, виконані у низькому рельєфі, відомі, починаючи з доби

пізньої архаїки. Так само прикрашено нащічники шоломів останньої третини VI ст. до н. е. Е. Кунце залучив до свого зібрання шість знахідок шоломів з такими нащічниками з Олімпії та три з Південної Італії (Kunze 1967, S. 160 ff., Taf. 88—95; Born, Hansen 1994, S. 61 ff., 143, Abb. 106). Аналогічні орнаментальні сюжети трапляються на нащічниках шоломів халкидського, коринфського та іллірійського типів. Зображення шоломів з саме такими нащічниками (Kunze 1967, S. 163 f.) відомі на амфорі вазописця Амасіса, що зберігається у Бостоні та датується у межах 530—515 рр. до н. е. (Von Bothmer 1985, р. 134—137, no. 25; Isler 1994, S. 111), а також на бронзовому прометопідії кінця VI ст. до н. е., що зберігається у Музеї Гетті (Born, Hansen 1994, S. 155, Abb. 108; Kull 1997, S. 282, 284, Abb. 40, 7).

Атташі у вигляді композицій із двох протеставлених голів тварин відомі на пізньоархаїчних бронзових посудинах, як-от на ручках гідрій із Південної Італії (Rolley 1982, р. 50—52, pl. XVI, nos. 70—72, 74—75), Олімпії

⁷ За Л.К. Галаніною — друга половина IV ст. до н. е., іонійський стиль (Галанина 1969, с. 92—103; 1980, с. 34—35, 82—83, № 14, табл. VIII).

(Rolley 1982, p. 50, no. 1; 54; Gauer 1991, S. 261, *Hu33*, Taf. 91, 3) та Требениште (Rolley 1982, p. 50—52, pl. XVI, no. 73), прикрашених подвійними протомами коней. На атташах ручок гідрій із Франкавілла Маритіма (Rolley 1982, p. 54, pl. XVI, no. 75) та з колекції Фляйшман у Музеї Гетті (Cat. Malibu 1994, p. 116, no. 51) між голівками коней вміщено пальметку. Атташ ручки вже згадуваної бронзової ойнохой з Тарента прикрашають дві голови оленів (Puschi, Winter 1902, S. 114—116, Abb. 28—29). Близькі за формою атташі відомі на ручках бронзових етрусських посудин першої половини V ст. до н. е. (Adam 1984, p. 6, no. 7).

Мотив баранячих голів, що б'ються лобами, використовували для оформлення атташів ручок грецьких бронзових посудин. Прямой відповідності декору бердянської знахідки нам знайти не пощастило. Проте зображення голів баранів, що зіткнулися лобами, з пальметою між ними в долішній частині прикрашають нижні атташі ручок серії бронзових ойнохой, виділених Т. Вебер у тип II.D (Weber 1983, S. 137—139; 339—342). Відомо всього шість таких посудин, цілих чи ушкоджених. За стилістичними особливостями їх датовано другою половиною V ст. до н. е. Серед них дві ручки посудин (рис. 6, 1) було знайдено у Карфагені (Picard 1959, p. 53, 55, fig. 21; Hundt, Peters 1961, S. 103; Weber 1983, S. 339—340, Nr. II.D.2—3), одну посудину — у Галаксії на південний захід від Дельф (De Ridder 1894, p. 13, № 34; Weber 1983, S. 339—340, Nr. II.D.5), одна ручка (рис. 6, 2), імовірно, походить із Південної Італії, можливо, Сицилії (Hundt, Peters 1961, S. 103, Nr. 454, Taf. 56; Lullies 1963, S. 732; Höckmann 1972, S. 21—22, Nr. 25, Taf. 6; Weber 1983, S. 339, Nr. II.D.1), ще одна посудина (рис. 6, 3—4) — вірогідно, з околиць Міласи в Малій Азії (Gercke 1981, S. 79 ff., Nr. 40; Weber 1983, S. 342, Nr. II.D.6). З Додони походить бронзовий атташ посудини зі вставленою до нього ручкою-кільцем, також орнаментований голівками баранів із пальметою між ними (рис. 6, 5), датований кінцем V ст. до н. е. (Von Schneider 1892, S. 50, Nr. 72; Weber 1983, S. 138). Дві баранячі голови прикрашають і атташ етрусського кратера кінця IV ст. до н. е., проте тут вони розвернуті у протилежні боки, а пальмета між ними з додаткового елемента композиції стає основним (De Puma, 1986, 96—97, no. SB 16, fig. 33. pl. 45b).

На деяких атташах цієї групи посуду, аналогічно бердянському візерунку, пальметами заповнено проміжки між головами баранів (Weber

1983, S. 339—341, Nr. II.D.1. 3.4). Сюжетні паралелі бердянській знахідці траплялися не лише на атташах бронзових ойнохой. Зображення двох голівок баранів із пальметою між ними були поширеними на монетах Малої Азії (Weber 1983, S. 138, Anm. 3), зокрема, на електрових гектах Мітілени на о-ві Лесбос (рис. 6, б) третьої чверті V ст. до н. е. (Wroth 1894, p. 160, nos. 41—44, pl. XXXII, 12—14; Bodenstein 1981, Taf. 18, 4; Mu 37; Taf. 23, 1: 57 Vsb) та срібних оболах Кебрена в Троаді (рис. 6, 7) V ст. до н. е. (Wroth 1894, p. 43 pl. VIII, 13. 15). Цікаво, що традиція зображення голів тварин, що зіткнулися лобами (корів, биків, кабанів) на монетах Лесбоса бере початок ще у другій половині VI ст. до н. е. На монетах Кебрена в Троаді такі зображення відомі на срібних оболах V ст. до н. е. та бронзових монетах IV ст. до н. е. Відносно центру виробництва бронзових посудин із таким оздобленням Т. Вебер зазначав, що, незважаючи на знахідку однієї з посудин, вірогідно, у Міласі, яка нібито підтверджує нумізматичні паралелі, провінційний характер її виготовлення навряд чи дає підстави для далекоглядних висновків. Цікавим за цих обставин є факт відсутності знахідок таких посудин у Південній Італії, незважаючи на очевидні паралелі з орнаментальним мотивом. Отже питання про локалізацію центру виробництва цих артефактів поки залишається відкритим (Weber 1983, S. 138—139).

Привертає увагу прорізна на зворотній стороні атташа хрестоподібна мітка. Аналогічні літерні маркування добре відомі на зворотних поверхнях атташів грецьких бронзових посудин, що слугували допоміжними позначками під час збирання окремих елементів металевих посудин (Василев 1988, с. 101—103, рис. 83—84; Пукліна, Трейстер 2006, с. 68, 70, рис. 4, 4—5).

Наведені спостереження дають змогу датувати таз із Бердянського кургану в широких межах другої половини V ст. до н. е.

Знахідки з Бердянського кургану та античний металевий посуд у Скіфії. Знахідки бронзових ойнохой у скіфських похованнях досить рідкісні (рис. 8), при цьому всі вони належать до різних типів. Окрім Бердянського кургану, вони відомі у кургані між селами Пишальники та Лазурці (рис. 7, 1) (Фундуклей 1848, с. 18, табл. XI; Онайко 1966, с. 63, № 215, табл. XVII, 5; Ганіна 1970, с. 37, рис. 38; Штительман 1971, с. 42—43, рис. 5—6; 1977, figs. 57—58); к. 9 біля с. Оситняжка (Хвойка 1904, с. 712; Онайко 1966, с. 63, № 214, табл. XVII, 4); кургані поблизу с. Петриківка (Фундуклей 1848, с. 13);

Рис. 8. Карта поширення знахідок бронзових ойнохой та тазів на пам'ятках скіфського часу: 1 — Курджипський курган; 2 — Карагодеуашх; 3 — Куль-Оба; 4 — Бердянський курган; 5 — Руська Тростянка, к. 1; 6 — Часті кургани, к. 1; 7 — Корніївна, к. 2; 8 — Гайманова Могила; 9 — Велика Знам'янка, к. 13; 10 — Солоха; 11 — Мала Лепетиха, к. 9; 12 — Золота Балка, к. 15; 13 — Розкопана Могила; 14 — Баби; 15 — Товста Могила; 16 — Чортомлик; 17 — Оситняжка, к. 9; 18 — Петриківка; 19 — Пішальники; 20 — Пішане

Гаймановій Могили (рис. 5, 2) (Трейстер 2006, с. 144, рис. 6); к. 9 (пох. 4) біля с. Мала Лепетиха (Евдокимов и др. 1992; Вітрик, Данилко 2002, с. 149, рис. 4); к. 13 (пох. 1) біля с. Велика Знам'янка (Отрошенко, Рассамакін 1984, с. 50). Слід наголосити, що двох однакових артефактів серед них немає. Всі згадані посудини походять із поховальних комплексів V — третьої чверті IV ст. до н. е.

Бронзові тазі зі скіфських пам'яток (рис. 8) також різняться за формою, розмірами та оформленням. Їх було знайдено в таких курганах: Солоха (рис. 7, 7) (Rolle 1979, Taf. 19, 2; Манцевич 1987, № 76), Баби (Онайко 1966, с. 57, № 21, табл. XVII, 6), Розкопана Могила (Онайко 1966, с. 57, № 22), Товста (рис. 7, 2—3) (Мозолевський 1979, рис. 48—49) та Гайманова Могили (рис. 7, 4—5) (Бидзиля 1971, с. 42), Курджипський (рис. 7, 9) (Галанина 1980, табл. VIII), к. 1 біля с. Руська Тростянка (рис. 7, 8) (Либеров 1965, с. 95, табл. 28, 19; 97, табл. 29, 1; Пузикова, 1995, табл. 12; 2001, с. 144, рис. 3, 16), на сипі 1 групи Частих курганів (Либеров 1965, с. 97, табл. 29, 7—8; Пузикова 1995, табл. 13), к. 15 біля с. Золота Балка (Кубышев и др. 1983, с. 183), к. 13 неподалік с. В. Знам'янка (рис. 7, 6) (Отрошенко,

Рассамакін 1984, с. 50), к. 2 біля с. Корніївка (Ковалев, Полин 1991, с. 45, рис. 7, 3; с. 48, № 4). Усі кургани датовано у межах V—IV ст. до н. е. Тази були, вірогідно, також у Куль-Обі та Карагодеуашху. У Куль-Обі, за свідченням П. Дюбрюкса (Древности 1854, XVIII—XXI), вздовж стінки склепу було знайдено гладкий кубок разом із двома ритонами та кіліком, накритим покришкою, декорований позолоченим візерунком, знайдені у срібному з позолотою цебрі. Поруч із ними, на срібній тазі з двома ручками красивої форми, лежали три кулясті кубки з карбованим орнаментом (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 212; пор.: Грач 1984, с. 100). На думку Н.Л. Грач, так звані цебер та тазя — це срібні чи бронзові із позолотою лутерії, що не збереглися (Грач 1984, с. 108, прим. 3). У Карагодеуашху було знайдено величезну мідну таріль із двома срібними ритонами, що лежали навхрест один на одному (Лаппо-Данилевский, Мальмберг 1894, с. 10).

Слід згадати, що у греків лутерії призначалися для миття, тоді як у Скіфії їх використовували під час бенкетів та ритуалів (Галанина 1980, с. 34). Отже, цілком слушним є зауваження А.П. Манцевич, що навряд чи можна називати

вати такі посудини зі скіфських поховальних пам'яток лутеріями. Доречніше в цьому випадку говорити про велику чашу чи таз, пов'язану з сервізом для вина (Манцевич 1987, с. 100). Добірка античних металевих посудин, знайдених у скіфських пам'ятках (Фиалко 1996, с. 188—190), підтвердила це припущення. Так, у бронзовому тазі з кургану Солоха знайдено ритон та ситечко; в к. 13 поблизу с. В. Знам'янка в тазі лежала ойнохоя; в к. 15 біля с. Золота Балка разом із тазом знайдено бронзову чашу та срібний кілік, у Курджипському кургані — бронзовий глечик, у Бердянському — ойнохоя та срібний кілік, у Чортомлику в срібному тазі — срібну амфору.

Принциповим для нас є питання, чи були ойнохоя і таз із Бердянського кургану частиною одного сервізу? Наскільки характерним є сполучення цих типів посудин у Скіфії та поза її межами?

Очевидно, що поєднання знахідок бронзових тазів та ойнохой у скіфських поховальних комплексах навряд чи можна розглядати як випадкове. Його зафіксовано, крім Східної могили Бердянського кургану, у к. 13 біля с. В. Знам'янка, де ойнохоя було поставлено у таз, і в господарчій ніші Північної могили Гайманової Могили. Однак, як уже зазначалося, знахідки бронзових тазів, як і ойнохой, відносно рідкісні. Водночас у певних випадках простежується зв'язок тазів із посудинами для пиття та узливання (кіліками та ритонами).

Спільні знахідки в похованнях IV ст. до н. е. бронзових тазів та ойнохой відомі також серед фракійських пам'яток. У гробниці 2 кургану Могилянська Могила біля Враца було покладено п'ять бронзових посудин, серед яких таз, ойнохоя, дві сітули та гідрію. Поховання датовано серединою IV ст. до н. е.

(Paunov, Torbov 2000, p. 163—172). З Александрового походять бронзові таз, ойнохоя та сітула (Filow 1934, S. 183—184, Abb. 205—207; S. 185, № 4—6). Проте загальним правилом це не було. Так, наприклад, серед багатого реманенту з Башової Могили було виявлено бронзовий таз (Filow 1934, S. 70—72, Nr. 10, Abb. 90), проте тут не було ойнохой. Знайдено їх і на гетських пам'ятках. Бронзову ойнохоя з біконічним тулубом виявлено у пох. С 10 М.70 гетського могильника Зимниця в Румунії разом із бронзовим тазом та клеймованою амфорою Гераклеї Понтійської близько 330—300 рр. до н. е. (Alexandrescu 1980, p. 49, 93, fig. 42, 2, p. 117, fig. 69, 3, 5). На Боспорі такі артефакти відомі в гробниці III кургану на Зеленській горі на Тамані. Серед численних срібних посудин тут було дві бронзові — таз (Шкорпил 1916, с. 32, рис. 25) та ойнохоя (Pharmakowsky 1913, Sp. 185—186, Abb. 19; Шкорпил 1916, с. 32, рис. 24; Treister 2003, p. 51—77, fig. 13). У Колхиді — Вані, пох. 15 (Толордава 1986, с. 85, № 8, табл. 65, 1; 67, 1, 3; Bill 2003, S. 114, Taf. 183, 7). Разом із тим, для македонських гробниць IV ст. до н. е. таке поєднання різних форм металевих посудин в одному комплексі навряд чи характерне. Набагато частіше трапляються спільні знахідки ойнохой із кратерами чи великими напівсферичними чашами. Вірогідно, таке поширення спільних знахідок бронзових ойнохой та тазів підтверджує припущення, що ці посудини були частинами сервізів, які були у вжитку представників найвищих соціальних верств різних етносів.

Отже, ми маємо підстави стверджувати, що до складу поховального майна Східної могили Бердянського кургану входили бронзові ойнохоя та таз, що належали до одного імпортного сервізу, датованого у широких межах другої половини V — початку IV ст. до н. е.

Алексеев А.Ю. Хронография Европейской Скифии. — СПб., 2003.

Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. — К., 1991.

Бидзиля В.И. Отчет о работе Северо-Рогачикской экспедиции Института археологии АН УССР за 1969—1970 гг. Часть 1. Гайманова Могила // НА ІА НАНУ. — Спр. № 1969-70/37.

Болтрик Ю.В. Курганы IV в. до Р. Х. как отражение социального устройства Скифии // Новые страницы древней истории Южной Украины: Тез. междунар. конф. — Николаев, 1997. — С. 4—5.

Болтрик Ю.В., Фиалко Е.Е., Чердиченко Н.Н. Бердянский курган // РА. — 1994. — № 3. — С. 140—156.

Булатович С.А. Клад кизикинов из Орловки // ВДИ. — 1970. — № 3. — С. 73—86.

Василев В.П. Бронзови съдове от некропола при Требенише (Разкопки и проувания, XIX). — София, 1988.

Вітрик І.С., Данилко Н.М. Поховання знатної скіф'янки у «Великому кургані» М.І. Веселовського // Музейні читання: Матер. наук. конф. — К., 2002. — С. 138—149.

Галанина Л.К. Античный бронзовый таз из Курджипского кургана // АСГЭ. — 1969. — Вып. 11. — С. 92—103.

Галанина Л.К. Курджипский курган. — Л., 1980.

Ганіна О.Д. Античні бронзи з Піщаного. — К., 1970.

- Греч Н.Л. Круглодонные серебряные сосуды из кургана Куль-Оба (к вопросу о мастерских) // ТГЭ. — 1984. — Вып. 24. — С. 100—109.
- Древности Босфора Киммерийского. — СПб., 1854.
- Евдокимов Г.Л., Куприй Н.М., Рычков Н.А. Отчет Краснознаменной экспедиции об исследованиях курганов в зоне орошения земель Херсонской обл. в 1992 г. // НА ІА НАНУ. — Спр. № 1992/2.
- Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Скифия VII—IV вв. до н. э. — К., 1983.
- Кат. Москва. Лесков А.М. (ред.). Шедевры древнего искусства Кубани. — М., 1987.
- Кат. Москва. Журавлев Д.В. (ред.). На краю ойкумены. Греки и варвары на северном берегу Понта Евксинского. — М., 2002.
- Ковалев Н.В., Полин С.В. Скифские курганы у с. Корнеевка Запорожской области // Курганы Степной Скифии. — К., 1991. — С. 33—53.
- Кравченко А.А. Клад кизикских статоров из Одесской области // СА. — 1969. — № 1. — С. 274—277.
- Ксенофонтова И.В. Бронзовая чаша из 4-го Уляпского кургана // Научные сообщения Государственного музея искусства народов Востока. — М., 1986. — Вып. 18. — С. 172—174.
- Ксенофонтова И.В. Античные художественные бронзы из Уляпских (Ульских) курганов // РА. — 1992. — № 4. — С. 163—169.
- Ксенофонтова И.В. Античные импорты Уляпских святилищ // Боспорский феномен. Колонизация региона. Формирование полисов. Образование государства. — СПб., 2001. — С. 119—124.
- Кубышев А.И., Дорофеев В.В., Шилов Ю.А. Отчет об исследованиях Херсонской экспедиции в 1982 г. // НА ІА НАНУ. — Спр. № 1982/4.
- Лаппо-Данилевский А., Мальмберг В. Древности Южной России. Курганы Карагодеуаш. — СПб., 1894.
- Лесков А.М. (ред.). Шедевры древнего искусства Кубани. — М., 1987.
- Лесков А.М., Беглова Е.А., Ксенофонтова И.В., Эрлих В.Р. Меоты Закубанья в середине VI — начале III века до н. э. Некрополи у аула Уляп. Погребальные комплексы. — М., 2005.
- Либеров П.Д. Памятники скифского времени на среднем Дону. — САИ. — 1965. — Вып. Д1-31.
- Лордкипанидзе О.Д. (ред.) Античный импорт в Вани. Археологические раскопки в Вани — Тбилиси, 1983. — Т. 7. — С. 89—91.
- Манцевич А.П. Курганы Солоха. — Л., 1987.
- Маразов И. Ритоните в древна Тракия. — София, 1978.
- Мозолевський Б.М. Товста Могила. — К., 1979.
- Онайко Н.А. Античный импорт в Приднестровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. — САИ. — 1966. — Вып. Д1-27.
- Отроченко В.В., Рассмакин Ю.Я. Скарби тринадцятого кургану // Наука і суспільство. — 1984. — Вип. 12. — С. 48—51.
- Пузикова А.И. Скифы Среднего Дона. — М., 1995.
- Пузикова А.И. Курганные могильники скифского времени Среднего Подонья (публикация комплексов). — М., 2001.
- Пукліна О.О., Трейстер М. Ю. Бронзова гідрія із збірки Національного музею історії України // Археологія. — 2006. — № 4. — С. 68—75.
- Толордава В.А. Богатое погребение из Даблагоми // Античный импорт в Вани. Археологические раскопки в Вани — Тбилиси, 1976. — Т. II. — С. 68—78.
- Толордава В.А. Погребение с черепичным перекрытием из Даблагоми // КСИА. — 1977. — Вып. 151. — С. 48—54.
- Толордава В.А. Итоги раскопок северо-восточного склона центральной террасы Ванского городища (1975—1979 гг.) // Археологические раскопки в Вани. — Тбилиси, 1986. — Т. 8. — С. 79—92.
- Трейстер М.Ю. Жаровня из Гаймановой Могилы (к вопросу о скифо-македонских контактах в третьей четверти IV в. до н. э.) // РА. — 2006. — № 4. — С. 142—145.
- Фиалко Е.Е. Наборы античной металлической посуды из скифских погребений // Мир Ольвии. Памятник исследователю и исследование памятника. К 90-летию профессора Л.М. Славина. — К., 1996. — С. 188—190.
- Фиалко Е.Е. Античные вещи-маркеры из скифских могил (по поводу одного из пассажей «Истории» Геродота) // Новые страницы древней истории Южной Украины: Тез. междунар. конф. — Николаев, 1997. — С. 15—16.
- Фиалко Е.Е. Аттический кратер как символ скифского номарха // *Kimmerowie. Scytowie. Sarmaci. Księga poświęcona pamięci profesora Tadeusza Sulimierskiego.* — Kraków, 2004. — S. 149—160.
- Фундуклей И. Обзорение могил, валов и городищ Киевской губернии. — К., 1848.
- Хвойка В.В. Раскопки курганов при с. Оситняжке Чигиринского уезда Киевской губернии // АЛЛЮР. — 1904. — С. 7—12.

- Чередниченко Н.Н., Фиалко Е.Е.* Погребение жрицы из Бердянского кургана // СА. — 1988. — № 2. — С. 149—166.
- Чередниченко Н.Н., Фиалко Е.Е., Ковалев Н.В.* Раскопки большого скифского кургана в Приазовье // АО. — 1978. — С. 419—421.
- Шкорпил В.В.* Отчет о раскопках в Керчи, на Таманском полуострове и в Алуште в 1912 г. // ИАК. — 1916. — Вып. 60. — С. 7—35.
- Штительман Ф.М.* Античные сосуды, найденные в кургане скифского времени вблизи Киева // Культура и искусство античного мира — Л., 1971. — С. 39—44.
- Штительман Ф.М.* Античное искусство (Памятники мирового искусства в музеях Украины). — К., 1977.
- Adam A.-M.* Bibliothèque nationale. Bronzes étrusques et italiennes. — Paris, 1984.
- Alexandrescu A.D.* La nécropole gète de Zimnicea // Dacia. — 1980. — T. 24. — P. 19—126.
- Andronicos M.* Vergina: The Royal Tombs. — Athens, 1984.
- Archibald Z.H.* The Odrissian Kingdom of Thrace. Orpheus Unmasked. — Oxford, 1998.
- Bill A.* Studien zu den Gräbern des 6. bis 1. Jahrhunderts v. Chr. in Georgien unter besonderer Berücksichtigung der Beziehungen zu den Steppenvölkern (Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Bd. 96.). — Bonn, 2003.
- Bodenstedt F.* Die Elektronmünzen von Phokaia und Mytelene. — Tübingen, 1981.
- Born H., Hansen S.* Frühgriechische Bronzehelme (Sammlung Axel Guttman, Bd. 3). — Mainz, 1994.
- Cat. Berlin.* Zimmer F. (Hrsg.). Die griechische Klassik. Idee oder Wirklichkeit. — Mainz, 2002.
- Cat. Bonn.* Echt R. (Hrsg.), Die Thraker. Das goldene Reich des Orpheus. — Bonn, 2004.
- Cat. Kraków.* Skarby znad Morza Czarnego. — Kraków, 2006.
- Cat. Malibu.* Harris J. (ed.). A Passion for Antiquities. Ancient Art from the Collection of Barbara and Lawrence Fleischman. — Malibu, 1994.
- Cat. Mannheim.* Leskov A.M. (Hrsg.). Gold und Kunsthandwerk vom antiken Kuban. Sonderausstellung Mannheim. — Stuttgart, 1989.
- Cat. Montreal.* Gold of the Thracian Horsemen. Treasures from Bulgaria. — Montreal, 1987.
- Cat. Paris.* Fol V. (ed.). L'or des Thraces. Trésors de Bulgarie. Musée Jacquemart-André. — Paris, 2006.
- Cat. Saint Louis.* Marazov I. (ed.). Ancient Gold: The Wealth of the Thracians. Treasures from the Republic of Bulgaria. — New York, 1998.
- Cat. San Antonio.* Reeder E.D. (ed.). Scythian Gold. Treasures from Ancient Ukraine. — New York, 1999.
- Cat. Schleswig.* Rolle R., Müller-Wille M., Schietzel K. (Hrsg.). Gold der Steppe. Archäologie der Ukraine. — Schleswig, 1991.
- Cat. Speyer.* Leskov A.M. (Hrsg.). Grabschätze vom Kaukasus. Neue Ausgrabungen sowjetischer Archäologen in der Adygee und im nördlichen Ossetien. — Rom, 1991.
- Cat. Thessaloniki.* Treasures of Ancient Macedonia: Catalogue. — Thessaloniki, 1978.
- Cat. Triest.* Giumlia-Mair A., Rubinich M (eds.). Le arti di Efesto. Capolavori in metallo dalla Magna Grecia. — Trieste, 2002.
- De Puma R.D.* Etruscan Tomb Groups. Ancient Pottery and Bronzes in Chicago's Field Museum of Natural History. — Mainz, 1986.
- De Ridder A.* Catalogue des bronzes de la Société archéologique d'Athènes (Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome, fasc. 69). — Athènes, 1894.
- Filow B.* Die Grabhügelnekropole bei Duvanlj in Südbulgarien. — Sofia, 1934.
- Fuchs W.* Bronzegefäße in Kiev // Boreas. — 1978. — Bd. 1. — S. 113—115.
- Galanina L., Grach N.* Scythian Art. — Leningrad, 1986.
- Gauer W.* Die Bronzegefäße von Olympia (Olympische Forschungen, Bd. 20). — Berlin, 1991.
- Gercke P.* Funde aus der Antike. Katalog der Sammlung Paul Dierichs. — Kassel, 1981.
- Greek and Cypriote Antiquities in the Archaeological Museum of Odessa.* Karageorghis V., Vanchugov V. (eds.). — Nicosia 2001.
- Höckmann U.* Die Bronzen aus dem Fürstengrab von Castel San Mariano. Antikensammlung München. Katalog der Bronzen — München. 1972. — Bd. 1.
- Hundt A., Peters K.* Greifswalder Antiken. Gedächtnisgabe für Erich Pernice. — Berlin, 1961.
- Isler H.P.* Der Töpfer Amasis und der Amasis-Maler // Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts. — 1994. — Bd. 109. — S. 93—114.
- Jurzeit F.* Die etruskischen und italischen Bronzen sowie Gegenstände aus Eisen, Blei und Leder im Badeischen Landesmuseum Karlsruhe (Terra Italia). — Pisa; Rome, 1999. — V. 5
- Kubyšev A.I.* Der Bratoljubovka—Kurgan. Die Grabanlage eines skythischen Nomarchen? // Hamburger Beiträge zur Archäologie. — 1991. — № 18. — S. 131—140.

- Kull B. Tod und Apotheose. Ikonographie in Grab und Kunst der jüngeren Eisenzeit an der unteren Donau und ihrer Bedeutung für die Interpretation von «Prunkgräbern» // Bericht der Römisch-Germanischen Kommission. — 1997. — Jg. 78. — S. 197—466.
- Kunze E. Helme // VIII. Bericht über die Ausgrabungen in Olympia. — Berlin, 1967. — S. 111—183.
- Leskov A.M. Grabschätze der Adygeen. — München, 1990.
- Lordkipanidze O.D. La Géorgie et le monde grecque // Bulletin de correspondance hellénique. — 1974. — T. 98. — P. 897—948.
- Lordkipanidze O.D. Vani — ein antikes religiöses Zentrum im Lande des goldenen Vlieses (Kolchis) // Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz. — 1995. — Bd. 42.2. — S. 353—401.
- Lullies R. Rec. ad. Hundt A., Peters K. Greifswalder Antiken // Gnomon. — 1963. — Bd. 35. — S. 730—732.
- Paunov E.I., Torbov N.T. The bronze vessels from tomb 2 in the Mogilanska Mogila tumulus at Vratsa (NW Bulgaria) // Mattusch C.C., Brauer A., Knudsen S.E. (eds.). From the Parts to the Whole 1. Acta of the 13th International Bronze Congress, held at Cambridge, Massachusetts, May, 28 — June 1, 1996. — Portsmouth, 2000. — P. 163—172.
- Pharmakowsky B. Archäologische Funde im Jahre 1912. Rußland // Archäologischer Anzeiger, 1913. — Sp. 178—234.
- Picard C.-G. Les oinochoés de bronze de Carthage // Revue Archéologique. — Fasc. 1, 1959. — P. 29—64.
- Puschi A., Winter F. Silbernes Trinkhorn aus Tarent in Triest // Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien. — 1902. — Bd. 5. — S. 112—170.
- Robinson D.M. Metal and Minor Miscellaneous Finds. — Baltimore, 1941.
- Rolle R. Totenkult der Skythen. Teil I: Das Steppengebiet. — Berlin; New York, 1979.
- Rolley C. Les vases de bronze de l'archaïsme récent en Grand Grèce. — Naples, 1982.
- Stibbe C.M. Archaic bronze hydriai // Bulletin antieke Beschaving. — 1992. — Vol. 67. — P. 1—62.
- Treister M.Yu. Metal Vessels from Zelenskaya Gora Barrow and Related Finds from Karagodeuashkh // Ancient West & East. — 2003. — V. 2.1. — P. 19—45.
- Treister M., Zhuravlev D. Bronze Jug from the Shverin Barrow // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. — In print.
- Von. Bothmer D. Rec. ad. Diehl E. Die Hydria // Gnomon. — 1965. — Bd. 37. — S. 599—608.
- Von. Bothmer D. The Amasis Painter and his World. Vase-Painting in Sixth-Century B.C. Athens. — Malibu; New York; London, 1985.
- Von Schneider R. Neuere Erwerbungen der Antikensammlung des Österreichischen Kaiserhauses in Wien. 1880—1891. II. Bronzen // Archäologischer Anzeiger, — 1892. — Sp. 49—56.
- Weber T. Bronzekannen. Studien zu ausgewählten archaischen und klassischen Oinochoenformen aus Metall in Griechenland und Etrurien (Archäologische Studien, Bd. 5). — Frankfurt am Main; Bern, 1983.
- Wroth W. Catalogue of the Greek Coins of Troas, Aeolis, and Lesbos. The British Museum. — London, 1894.
- Zimi E., Sideris A. Χάλκινα σκεύη το Γαλαξειδί: πρώτη προσέγγιση // Themelis / Το Γαλαξειδί: απο την αρχαιότητα εως σημερα. Πρώτου Ειστημονικού Συνεδρίου Γαλαξειδί, 29—30 Σεπτεμβρίου 2000. — Athens, 2003. — P. 35—60.

Одержано 04.12.2008

Ю.В. Болтрик,
М.Ю. Трейстер, Е.Е. Фиалко

ИМПОРТНАЯ БРОНЗОВАЯ ПОСУДА ИЗ ВОСТОЧНОЙ МОГИЛЫ БЕРДЯНСКОГО КУРГАНА

Статья посвящена анализу импортной бронзовой посуды, найденной в Восточной могиле Бердянского кургана — погребального памятника одного из скифских номархов Северного Приазовья. Широкий круг приведенных аналогий из скифских и инокультурных памятников позволяет предположить, что первоначально ойнохоя и таз из Бердянского кургана принадлежали одному сервизу импортной металлической посуды. Подобные сервизы использовали представители наивысшего социального уровня различных этносов скифского времени. Находки из Бердянского кургана датированы в пределах V — начала IV вв. до н. э.

IMPORTED BRONZE VESSELS FROM THE EASTERN GRAVE OF BERDYANSK MOUND

The article is devoted to the analysis of the imported bronze vessels found in the Eastern grave of Berdyansk Mound, the burial monument of one of the Scythian nomarkhs of the north coast of the Azov Sea. A wide circle of presented analogies from Scythian and other cultures' monuments allows the authors to assume that primarily the oinochoe and the basin from Berdyansk Mound belonged to the same set of imported metal vessels. Similar sets were used by representatives of the highest social level of various ethnoses of the Scythian time. The finds from Berdyansk Mound are dated within the limits from the 5th to the beginning of the 4th c. BC.

Л.І. Бабенко

СКІФСЬКЕ ПОХОВАННЯ V ст. до н.е. ПОБЛИЗУ смт КОРОТИЧ НА ХАРКІВЩИНІ

Опубліковано матеріали поховального комплексу V ст. до н. е. біля смт Коротич на Харківщині.

У 1982 р. експедицією Харківського історичного музею під керівництвом В.Г. Бородуліна було розкопано курган, що входив до складу курганної групи з 6 насипів заввишки 0,3—2,5 м, розташованої за 0,5 км на південний схід від смт. Коротич Харківського р-ну Харківської обл., праворуч траси Харків—Київ¹.

Насип кургану розорювався. На початок розкопок висота насипу становила 0,65 м, діаметр за лінією північ—південь — 26 м, захід—схід — 22 м (рис. 1, 1)². На рівні стародавнього горизонту, за 8 м на південь від умовного центру, виявлено рештки тризни у вигляді кісток черепа, зубів і ніг коня та двох фрагментів амфори. На відстані 5,9 м на південний схід від центру, на глибині 0,8 м від вершини кургану, знайдено дві посудини зрубної культури — горщик та банку (рис. 2, 1, 2), неподалік — ще кілька фрагментів кераміки того само часу, орнаментованих відбитками зубчастого штампу³. Жодних остеологіч-

них решток поблизу горщиків не зафіксовано, тому питання про характер комплексу бронзової доби, а також його можливий зв'язок із курганним насипом, залишається відкритим.

Єдине поховання розміщувалося в центральній частині кургану. Могилярна яма мала прямокутну форму (3,7 × 3,45 м) і була орієнтована за лінією північ/північ/схід—південь/південь/захід (азимут 13—15°). Глибина могили від рівня стародавнього горизонту — 3,45 м. Могила оточувалася глиняним викидом діаметром до 12 м при висоті 0,45—0,5 м. На поверхні глиняного викиду місцями зафіксовано залишки зітлілої деревини завтовшки 5—7 см. Зітліле дерево лежало також навколо могили під викидом на рівні давнього горизонту, займаючи ділянку 10 × 12 м.

Поховання пограбоване. Грабіжницький лаз повністю перекривав могилярну яму зверху та мав вигляд вертикальної воронки, що поволі спускалася до могили з центральної частини насипу. В грабіжницькому лазі на глибині 2,25 м від давнього горизонту знайдено монету «денгу» за 1731 р., що дає змогу визначити можливий час пограбування в межах середини XVIII ст.

На дні могили зафіксовано рештки дерев'яної гробниці у вигляді 7 стовпових ямок: 4 — по кутках могили та 3 — посередині бокових стінок (за винятком південної). Діаметр ямок — 0,25—0,35 м, глибина — 0,45—0,95 м від дна могили.

¹ Висловлюємо вдячність В.Г. Бородуліну за дозвіл опублікувати матеріали розкопок.

² Частину спостережень, відбитих у польовому щоденнику та тексті наукового звіту, на графічних планах кургану та поховання не зафіксовано. Подані кресленики кургану та поховання повністю відповідають оригіналу.

³ Фрагменти кераміки у фондах Харківського історичного музею відсутні.

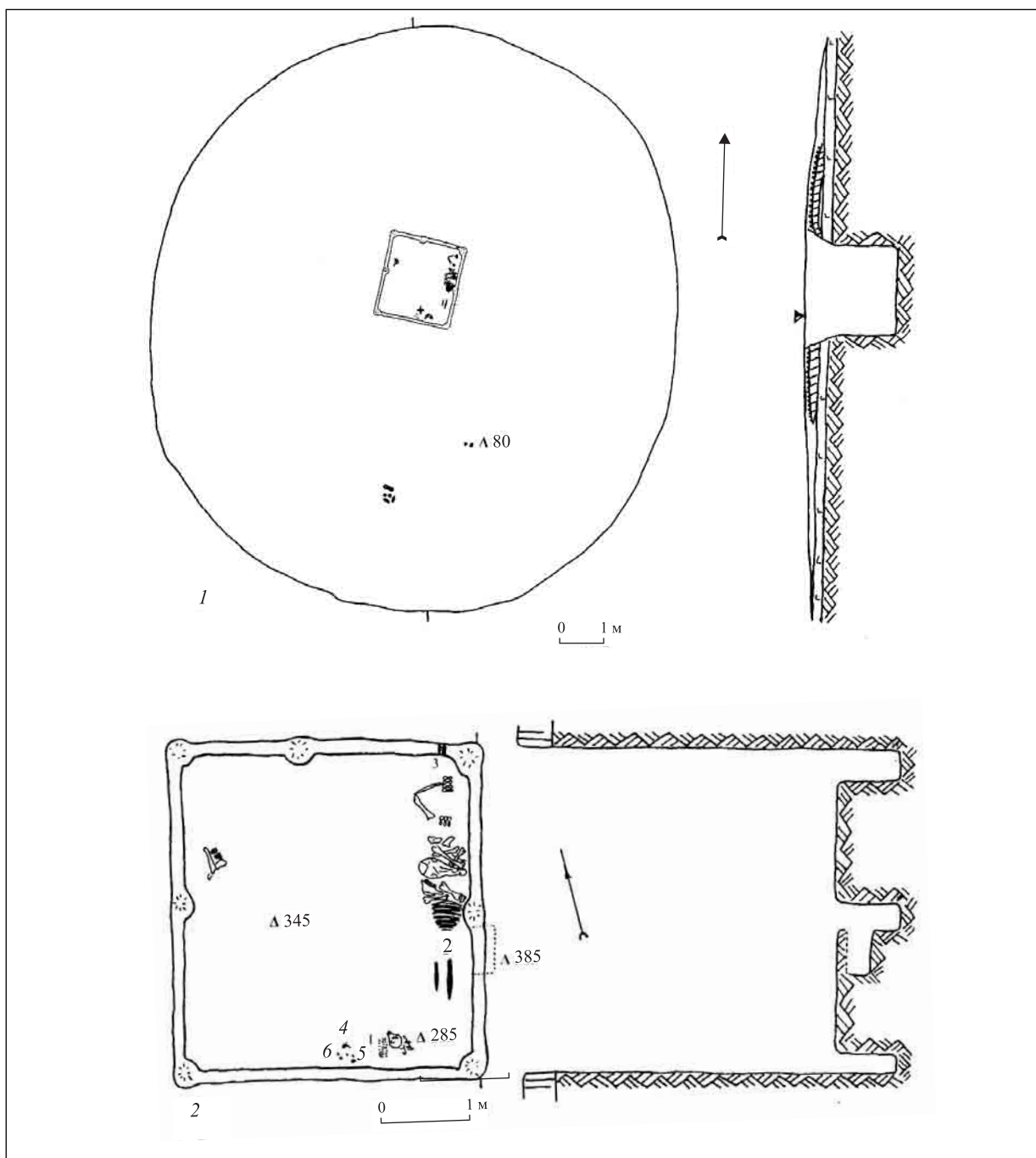

Рис. 1. Курган поблизу смт Коротич: 1 — план та розріз кургану; 2 — план та розріз поховання: 1 — вістря стрілі; 2 — наконечники списів; 3 — втоки; 4 — вудила; 5 — ромбоподібна бляшка; 6 — бляшки-розетки

Уздовж стінок могили по периметру вирито канавку завширшки 0,2—0,25 м, завглибшки — 0,2 м. У стовпових ямках та канавці виявлено рештки зітлілого дерева. Біля східної стінки, на південь від середнього стовпа, знайдено схованку завдовжки 0,5 м, завширшки 0,35 м, завглибшки 0,4 м, на дні якої збереглися відбитки залізних іржавих предметів.

Поховання парне. У грабіжницькому лазі, на глибині 0,5—0,7 м від стародавнього горизонту, виявлено фрагменти фаланг пальців, кістки

верхніх кінцівок та кілька хребців. Нижче, на глибині 1,85—2,2 м, знайдено ребра, уламки тазових кісток та череп одного з похованих. Поблизу південної стінки могили, за 0,6 м вище від дна могили, знайдено рештки кістяка іншого похованого — череп, ребра та хребці. На дні якими *in situ* зафіксовано кістки стопи, положення яких свідчить про можливе орієнтування одного з похованих головою на південь.

За 0,3 м від східної стінки, поблизу схованки, вістрями на південь лежали два залізні на-

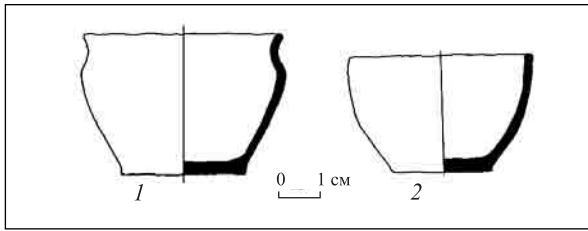

Рис. 2. Посуд зрубної культури: 1, 2 — глина

конечники списів. Втоки списів виявлено в канавці біля північної стінки. Поблизу південної стінки виявлено сагайдачний набір зі 140 бронзових наконечників стріл, що лежали вістрями на схід, смужкою завширшки 24 см. Ще 2 наконечники стріл знайдено під рештками тазових кісток.

Уздовж східної стінки знайдено кістяк коня, головою орієнтованого на південь. Череп коня був розвернутий у протилежний бік і лежав зверху на крупі, храпом до східної стінки. Залізні вудила та псалії виявлено поблизу південної стінки, за 0,3 м вище від дна могили. Поруч, на глибині 2,85—3,45 м від рівня давнього горизонту, знайдено бронзові вуздечкові бляшки, ворворки та підпружну пряжку прямокутної форми (рис. 1, 2).

Опис знахідок.

Наконечники стріл. Із 142 наконечників типологічному визначенню підлягають 139. Усі наконечники виключно бронзові.

Трилопатеві наконечники з виділеною втулкою:

- наконечники зі склепистою голівкою та Λ -подібним ложком до вершини голівки; довжина 1,9—2,7 см; 29 екз. (рис. 3, 1—4);
- наконечник такої само форми, але одна з лопатей утворює короткий гострий шип; довжина 2,7 см; 1 екз. (рис. 3, 5);
- наконечник із пірамідальною голівкою та Λ -подібним ложком до вершини голівки; довжина 2,9 см; 1 екз. (рис. 3, 6);
- наконечник такої само форми, але з лопатями, що утворюють короткі гострі шипи; довжина 2,5—3 см; 16 екз. (рис. 3, 7).
- наконечники зі склепистою голівкою та двома паралельними заглибленнями на гранях майже до вершини голівки; довжина 1,8—2,8 см; 8 екз. (рис. 3, 8—10).
- наконечник аналогічної форми, але з двома навскісними перетинками у нижній частині грані; довжина 1,9 см; 1 екз. (рис. 3, 11);
- наконечник такої само форми, але з двома поперечними перетинками обабіч втулки у верхній частині грані; довжина 2—2,2 см; 5 екз. (рис. 3, 12);
- наконечник зі склепистою голівкою, дві грані якого мають пару паралельних заглиблень

на 2/3 довжини голівки, на третій — П-подібний ложок на таку саму довжину з поперечною перетинкою з одного боку втулки; кінці лопатей утворюють короткі гострі шипи; довжина 2,4 см; 1 екз. (рис. 3, 13);

- наконечники з пірамідальною голівкою, П-подібним ложком на 2/3—3/4 довжини голівки; у деяких наконечників кінці лопатей утворюють короткі шипи; довжина 2,2—3 см; 43 екз. (рис. 3, 14—20).

Трилопатеві наконечники з внутрішньою втулкою:

- наконечники зі склепистою голівкою, Λ -подібним ложком до вершини голівки та рівною основою — так звані базисні; довжина 1,5—1,9 см; 5 екз. (рис. 3, 21—25);
- наконечники такої само форми, але більш видовжених пропорцій; довжина 2,4—2,6 см; 14 екз. (рис. 3, 26);
- форма наконечника аналогічна попередньому, але одна із лопатей утворює короткий шип; довжина 2,4—2,7 см; 4 екз. (рис. 3, 27);
- наконечник із пірамідальною голівкою, Λ -подібним ложком до вершини голівки та рівною основою; одна із лопатей, опущена нижче, ніж зріз основи, утворює короткий шип; довжина 3 см; 2 екз. (рис. 3, 28);
- наконечник такої само форми, але без шипа; довжина 2,5 см; 1 екз. (рис. 3, 29);
- наконечники зі склепистою голівкою та двома паралельними заглибленнями на гранях на 1/2—2/3 довжини голівки; довжина 2,1—2,2 см; 2 екз. (рис. 3, 30, 31);
- наконечники аналогічної форми, але із заглибленнями майже до вершини голівки та більш приземкуватих пропорцій; довжина 1,3—1,5 см; 2 екз. (рис. 3, 32, 33);
- наконечники зі склепистою голівкою та П-подібним ложком на 2/3 довжини голівки; довжина 1,8 см; 1 екз. (рис. 3, 36);

Тригранні наконечники стріл репрезентовано двома екземплярами з внутрішньою втулкою, склепистою голівкою та двома паралельними заглибленнями на гранях на 1/3—1/2 довжини голівки; довжина 1,9—2,1 см; 2 екз. (рис. 3, 34, 35).

Наконечники списів. Обидва знайдені наконечники списів, за класифікацією А.І. Мелюкової, належать до 1-го типу 2-го відділу — наконечників із гостролистим пером та вузьким ребром посередині пера (Мелюкова 1964, с. 40). Перехід пера у циліндричну втулку ледь помітний. В обох наконечників край втулки стягнуто залізним кільцем: у довшого наконечника — по зрізу втулки, у коротшого — на 0,8 см вище від

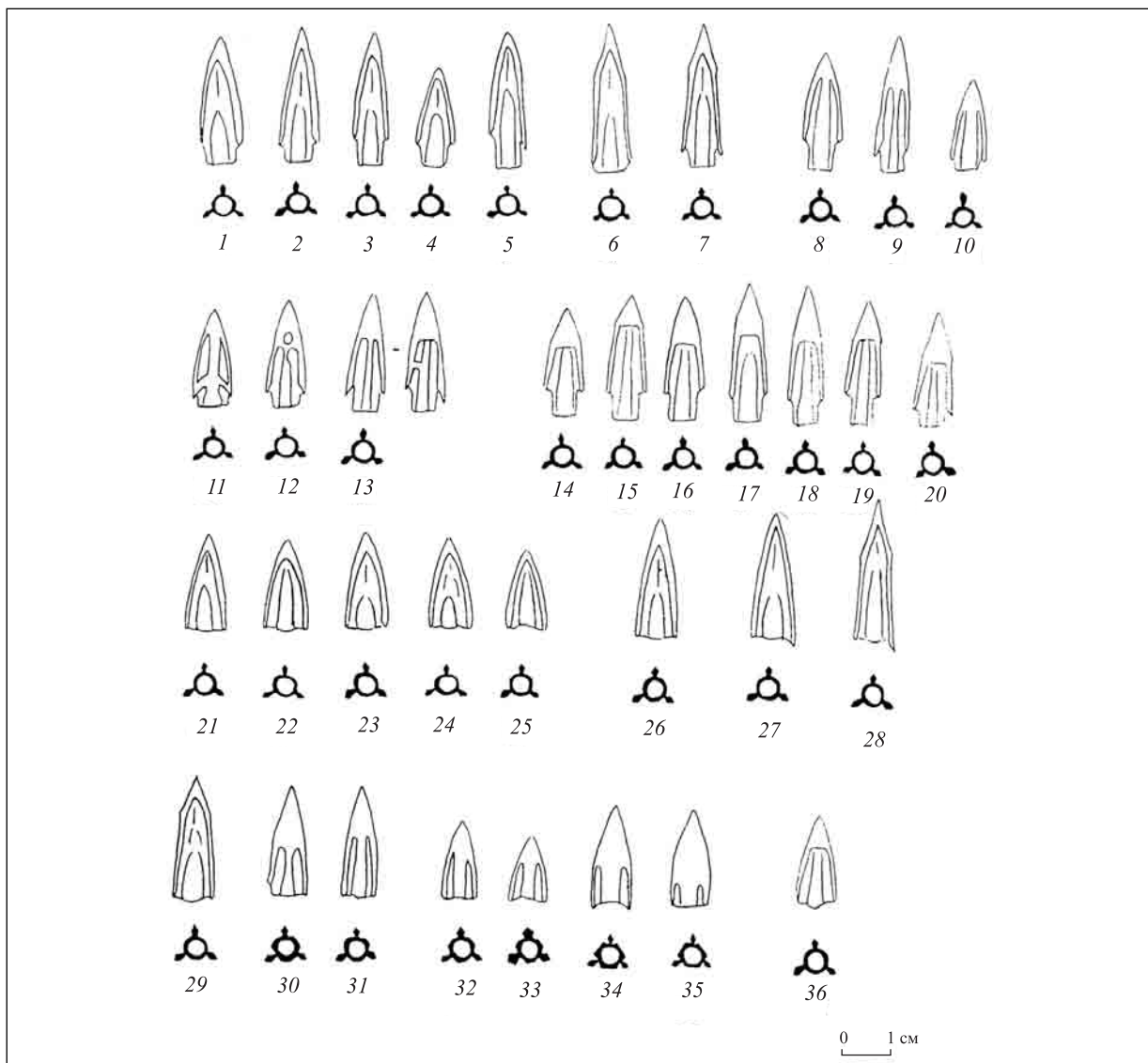

Рис. 3. Наконечники стріл: 1—36 — бронза

краю. Особливістю форми пера коротшого наконечника є майже однакова ширина пера на 3/4 його довжини. Параметри одного наконечника: загальна довжина — 43,4 см, довжина пера — 27 см, ширина пера — 3,9 см, діаметр втулки — 3,3 см (рис. 4, 1); іншого: загальна довжина — 32,4 см, довжина пера — 21 см, ширина пера — 3,5 см, діаметр втулки — 3 см (рис. 4, 2).

Втоки залізні циліндричної форми. Довжина одного — 12,5 см, діаметр — 2,2 см (рис. 4, 3); довжина іншого — 12,2 см, діаметр — 2,6 см (рис. 4, 4). За описом у звіті, втоки було відкинуто грабіжниками до канавки поблизу північної стінки. Однак якщо припустити, що подібне їх розміщення було близьким до *in situ*, то вірогідна довжина списів, згідно з даними креслення поховання, становила 2,64—2,8 м. «Штурмові» списи-піки подібної довжини використовували для нанесення удару супро-

тивнику кінними воїнами (Черненко 1984, с. 231—235). Цікаво, що спис приблизно такої самої довжини було знайдено у синхронному коротичанському к. 3 Протопопівського могильника, розташованому безпосередньо біля останнього (Черненко 1984, с. 233)⁴.

Вудила. Стан збереженості поганий. Склалися з 2 залізних стрижнів, з'єднаних за допомогою кільцеподібних петель (рис. 4, 12).

Псалій. Зберігся уламок залізного дводірчастого псалія з малопомітним вісімкоподібним потовщенням посередині. Один кінець стрижня псалія ледь загнутий, форма іншого не відома (рис. 4, 13).

Бронзові вуздечкові бляшки із щитком круглої напівсферичної форми та масивною петелькою

⁴ У праці Є.В. Черненка спис помилково віднесено до кургану 5.

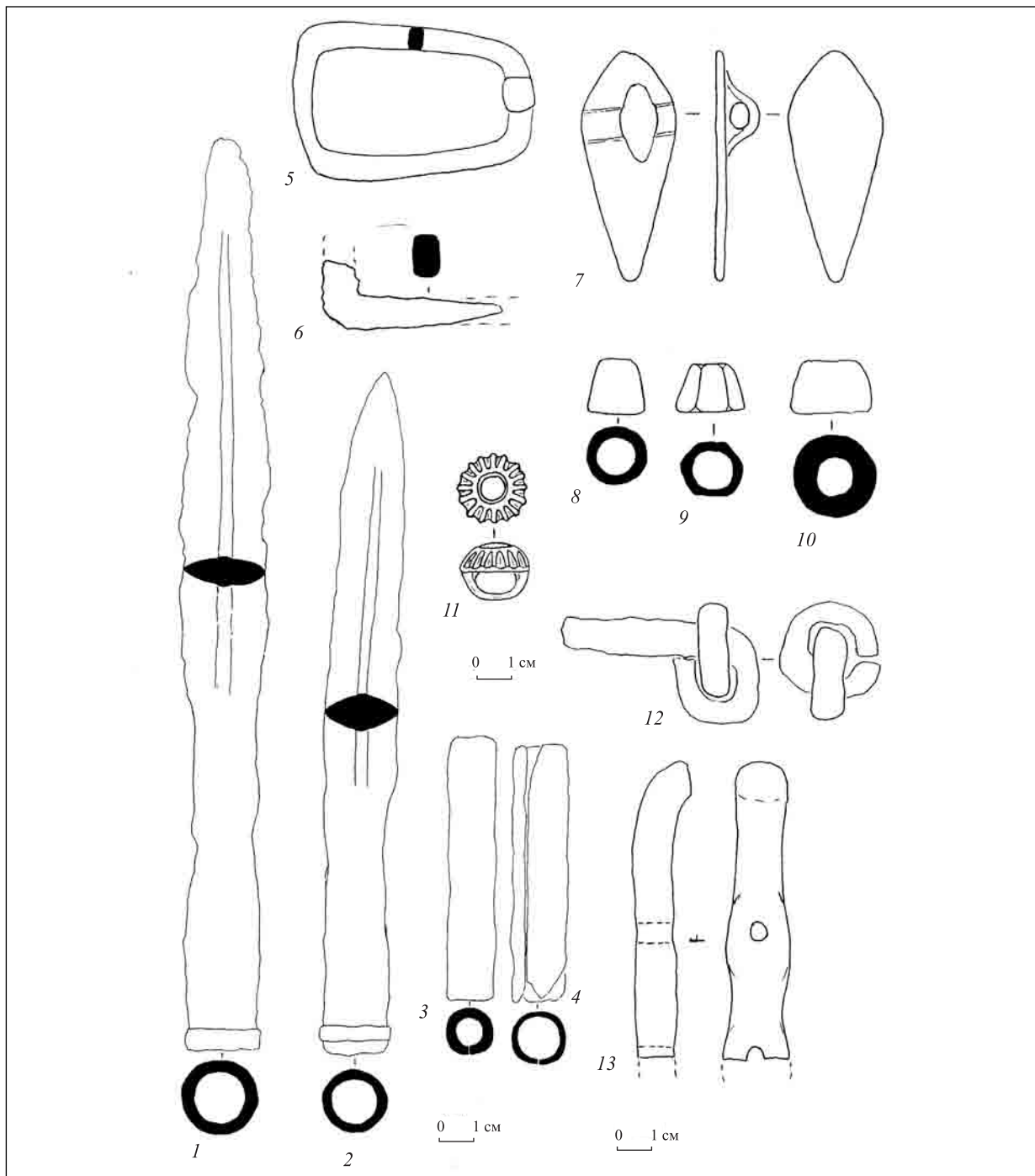

Рис. 4. Предмети озброєння та кінського спорядження: 1, 2 — наконечники списів; 3, 4 — втоки; 5, 6 — пряжки; 7, 11 — бляшки; 8—10 — ворворки; 12 — вудила; 13 — псалій. 1—4, 6, 10, 12, 13 — залізо, 5, 7—9, 11 — бронза

на зворотному боці. Щиток оформлено у вигляді рельєфної 16-пелюсткової розетки з ледь опуклою гладенькою серцевиною та довгастими пелюстками, що радіально розходяться від центра; діаметр 1,7 см, висота 1,4 см; 8 екз. (рис. 4, 11). Вузечкові бляшки з так званим рубчастим краєм добре відомі за численними знахідками саме на лісостепових пам'ятках — у посульських курганах (Ильинская 1968, с. 129—130, рис. 47, табл. V, 24—26; VII, 1—4; XVI, 6, 8;

XVII, 13; XXVIII, 9; XXXI, 2, 3; XLIII; LVI, 1, 5), серед пам'яток ворсклинського регіону (Ковпаненко 1967, с. 153, рис. 36, 43, 44; 53, 79, 80; Шрамко 1994, с. 110, рис. 6, 17, 49), Дніпровського Правобережжя (Петренко, 1967, с. 92—94, табл. 27, 38, 40, 42, 46—50, 55, 56), але більшість з них мають різні розміри щитка, форму та довжину пелюсток, інші деталі. У матеріалах степових курганів подібні бляшки трапляються рідше (Гудкова 1978, с. 189, рис. 5, 5, 6;

Ковалева, Мухопад 1979, с. 112, рис. 1, 3; Братченко, Швецов, Дубовская 1989, рис. 4, 7). Серед найближчих аналогів слід назвати бляшки з к. 17, 24, 32 Німфейського некрополя (Силантьєва 1959, рис. 47, 13; 40, 4; 48, 4), к. 400, 413, «В» біля с. Журівка (Петренко 1967, табл. 27, 38, 40, 46—48), к. 11 Оліферщанського могильника (Кулатова, Луговая, Супруненко 1993, с. 25, рис. 9, 6) і Більського городища (Мурзін, Ролле, Супруненко 1999, с. 48, рис. 5).

Бронзова вуздечкова бляха зі щитком у вигляді асиметричного ромба із заокругленими вершинами (рис. 4, 7). Зовнішня поверхня гладенька. На зворотному боці — поздовжня петелька. Довжина бляхи — 5,5 см, ширина — 2,2 см. Більш поширеним у V ст. до н. е. серед предметів кінської оздобу були дрібні бляшки у вигляді симетричного ромба, а також бляшки (налобники) зі щитком шестикутної форми у вигляді видовженого «ромба» з прогнутими стінками та зрізаними вершинами обабіч довгої осі. Бляшки у вигляді асиметричного ромба репрезентовано значно гірше. Серед найближчих аналогів можна назвати 3 бляшки з пам'яток Дніпровського Правобережжя — кургани 396 та 413 біля с. Журівка та 411 поблизу с. Пекарі (Петренко 1967, 27, 16, 17; 28, 8; Галанина 1977, табл. 6, 3), одну з посульського регіону — к. 499 біля с. Басівка (Ильинская 1968, табл. XXVIII, 17; Галанина 1977, табл. 26, 19), ще одну — з середнього Дону (Либеров 1965, табл. 24, 10).

Бронзова рамкова пряжка підтрапецієподібної форми із прямокутного у перетині стрижня. Посередині однієї із коротших сторін — ледь помітне потовщення, можливо рештки ще у давнину зламаного та частково зашліфованого гачка. Довжина — 5,5 см, ширина — 3,8 см (рис. 4, 5). Серед уламків залізних предметів коротичанського комплексу у фондах музею зберігається частина залізної рамкової пряжки прямокутної форми (рис. 4, 6). Бронзові рамкові пряжки прямокутної чи підтрапецієподібної форми входили до складу наборів кінського спорядження з к. 7 могильника «Часті кургани» на середньому Дону (Либеров 1965, табл. 22, 21), к. 4 біля с. Берестяги (Петренко 1967, табл. 25, 1), к. 5 могильника Осняги (Шрамко 1987, рис. 72, 17), к. 2 (7) /1993 Перещепинського могильника (Мурзін, Ролле, Скорий 1995, с. 71, рис. 10, 7), к. 2 біля с. Мала Рогозянка (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 73, рис. 43, 2). Бронзова пряжка з додатковою поперечною перетинкою походить із Німфейського некрополя (Силантьєва 1959, рис. 47, 4). Добре відомі й залізні рамкові пряжки прямокутної форми, більшість із

яких походить із пам'яток IV ст. до н. е. — Чортотлик, Товста Могила, Мелітопольський курган, Страшна Могила, к. 487 біля с. Капітанівка, пох. 2 к. 3 біля с. Старий Мерчик тощо (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 87, кат. 23; Мозолевський 1979, с. 34, 36, 40, рис. 18, 1, 6; 24, 3, 4; Ильинская 1973, с. 53, рис. 5, 7; Тереножкин, Мозолевський 1988, с. 137, рис. 152, 11; Петренко 1967, табл. 25, 5; Бандуровський, Буйнов 2000, с. 74, рис. 9, 10).

Ворворки. Знайдено 4 ворворки — 2 бронзові та 2 залізні. Бронзові ворворки мають форму зрізаного конуса. Одна — з гладеньким тулубом (висота — 1,3 см, діаметри — 1,4 та 0,9 см; рис. 4, 8), інша — з шестигранним (висота — 1,1 см, діаметри — 1,6 та 1,0 см; рис. 4, 9). Залізні ворворки конічної форми з гладенькими стінками (висота — 1,2 см, діаметри — 1,9 та 1,5 см; рис. 4, 10).

Слід докладніше зупинитися на характеристиці деяких рис поховальної обрядності коротичанського комплексу. Дерев'яні стовпові гробниці різноманітної конструкції отримали значне розповсюдження у лісостепового населення Дніпро-Донського межиріччя (Моруженко 1989, с. 27, 28; рис. 1) і сіверськодонецького регіону зокрема (Бабенко 1997; 2000; Бандуровський, Буйнов 2000, с. 35—37). Конструкційною особливістю коротичанської гробниці є відсутність центрального стовпа. Слід зазначити, що подібні гробниці саме для сіверськодонецьких пам'яток нетипові: до нечисленних аналогій належать пох. 1 к. 9 біля с. Старий Мерчик, пох. 3 к. 1 поблизу с. Мала Рогозянка, к. 3 центральної групи Люботинського могильника, причому дві останні пам'ятки належать до часу скіфської архайки (Бандуровський, Буйнов 2000, рис. 15, 2; 31, 1; 38, 2). Однак серед поховальних пам'яток інших регіонів гробниці без центрального стовпа представлено значно краще (Ильинская 1968, с. 23—63; Шрамко 1987, рис. 68, 2, 3, 8; 1994, рис. 9, 5, 9 тощо). Можливо, подібна архітектурна особливість будови поховальної споруди була більш характерною для пам'яток ранньо- та середньоскіфського часу.

Привертають увагу й рештки деревини на поховальному ґрунті та глиняному викиді. На жаль, на графічному плані кургану ці рештки не зафіксовано, тому дійти будь-яких висновків щодо особливостей будови цієї архітектурної споруди досить важко. Зважаючи на порівняно великі розміри решток деревини на рівні поховального ґрунту (ділянка 10 × 12 м), малоімовірно, що це були лише рештки перекриття могили. Можливо, це були рештки так званої шатроподібної надмогильної конструк-

ції. Кургани з подібною архітектурною спорудою добре відомі на пам'ятках Дніпровського Правобережжя (Ковпаненко 1984, с. 107—113; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 33, 34, 37, 42; Скорый 1987, с. 39—42, 44—46, рис. 1, 2; 1990, с. 80, 81; 1997, с. 9—11, рис. 60; 2003, с. 51, 52; Скорый, Хохоровски 2004, с. 240), в середньодонському (Медведев 1999, с. 93—95, рис. 46, 1, 2; 47, 1, 2) та сіверськодонецькому (Шрамко 1983, с. 61, рис. 4, б; Бандуровский, Буйнов 2000, с. 36, рис. 4) регіонах.

Орієнтування поховальної споруди у меридіональному напрямку та похованого — головою на південь є типовими рисами поховального обряду сіверськодонецького населення. За підрахунками Ю.В. Буйнова, перші становлять 67 %, другі — 54,3 % загальної кількості відомих поховань (Бандуровський, Буйнов 2000, с. 41, 42).

Порівняно велика площа (12,8 м²) та об'єм (44 м³) могили вирізняються на загальному тлі поховальних споруд сіверськодонецького регіону, значна частка яких характеризується невеликими параметрами (менше 5 м²) (Моруженко 1989, с. 31). Навіть серед поховань місцевої аристократії Пісочинського могильника зафіксовано усього 4 могили (к. 7, 8/1, 9, 36), площа яких більша за параметри коротичанської (Бабенко 2005, с. 277). А за об'ємом поховальної споруди, що визначає рівень працевитрат на спорудження могили, коротичанський комплекс у 1,5 рази перевищує за аналогічними параметрами найбільше поховання Пісочинського могильника.

Значні розміри могили пояснюються необхідністю розміщення туші коня, а також свідчать про досить високий соціальний статус похованого. Це підтверджують такі ознаки, як тип поховальної споруди (дерев'яна гробниця), наявність супровідного кінського поховання, склад поховального інвентарю. Незначний розмір насипу певною мірою можна пояснити впливом різноманітних природних та антропогенних факторів, що, на думку деяких дослідників, виключає цей параметр з переліку соціально значущих (Шрамко 1984, с. 272—280; Мозолевський 1990, с. 122; Скорый 1997, с. 61).

Безперечно, найцікавішою ознакою похоронного обряду коротичанського комплексу є наявність супровідного поховання коня в загальній із небіжчиками могилі. Думку про нетиповість подібних поховань для сіверськодонецьких пам'яток (Шрамко 1962, с. 230; Щегленко 1983, с. 115—117) уже спростовано (Ба-

бенко 1997а; 1999; 2004; Бандуровский, Буйнов 2000, с. 48, 49).

Супровідні кінські поховання у спільній із небіжчиком могилі, на думку С.А. Скорого, є ознакою ширшого етнокультурного діапазону й належать до загальноіранських рис поховального обряду (Скорый 2003, с. 53, 92). Подібні поховання краще репрезентовані на пам'ятках ранньо- та середньоскіфської доби. Серед степових пам'яток ранньоскіфського часу (переважно V ст. до н. е.) можна назвати щонайменше 8 випадків, з яких до найвиразніших належать к. 11 с. Підгороднє на Дніпропетровщині, к. 1 поблизу м. Арциз Одеської обл., Медерівський курган тощо (Мурзин 1984, с. 26, 40, 41, 45). Ще виразніше кінські поховання в загальній могилі репрезентовано в пам'ятках Дніпровського Правобережжя: 1 випадок серед архаїчних поховань, 12 — у комплексах середньоскіфського часу, 6 випадків припадає на пізньоскіфські пам'ятки (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 36, 40, 48; Скорый 2003, с. 55, 57, 59, 92).

У курганах пізньоскіфського часу переважають поховання коня в окремій могилі, що, на думку багатьох дослідників, є власне скіфською ознакою поховального обряду (Бессонова 1990, с. 29; Ольховский 1991, с. 164; Скорый 2003, с. 48, 49, 53). Показово, що і решту відомих комплексів сіверськодонецького регіону також репрезентовано пам'ятками виключно кінця V—IV ст. до н. е. з похованням коня або його частини в окремій могилі (к. 3 біля с. Старий Мерчик, к. 2 поблизу с. Мала Рогозянка, к. 7 неподалік с. Пісочин) чи в ніші (к. 9 біля с. Пісочин). Цікаво, що серед пам'яток посульського, ворсклинського та середньодонського локальних варіантів поховання верхових коней практично не відомі, натомість, широко репрезентовані комплекси з різноманітними наборами кінського спорядження, що визначають їх символічність.

Цікавою є наявність ніші-схованки, спорудженої у долівці могили уздовж однієї зі стінок. Аналогічні схованки з різноманітними комплексами речей переважно культового призначення були досить поширеними в IV ст. до н. е. у степових курганах (Болтрик, Фіалко 2002, с. 169—173). У поховальних пам'ятках лісостепового населення вони трапляються не так часто: серед старожитностей Дніпровського Правобережжя було зафіксовано всього 4 випадки (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, додаток). Однак у сіверськодонецькому регіоні подібні ніші-схованки численніші. Так, у схованці відомого Люботинського

кургану зберігалися речі культового призначення (Бандуровский, Буйнов, Дегтярь 1998, с. 144—150; Бандуровский, Черненко 1999, с. 27—30; Черненко 2000, с. 297—303). У двох схованках у похованні к. 3 Протопопівського могильника було знайдено амфору та предмети кінського спорядження. Ще одну нішу з кінським спорядженням зафіксовано у к. 5 того само могильника (Бородулин 1977, с. 271, 272). Чотири ніші було виявлено серед поховань Пісочинського могильника (Бабенко 2005, с. 51). У схованці поховання к. 9 знайдено голову загнуданого коня, решта ніш були порожніми (к. 3, 4, 25). Також порожньою, можливо, внаслідок пограбування, виявилася ніша в к. 11 (Горішок) Великогомольшанського могильника (Шрамко 1983, с. 57, рис. 4, Г-3). Наявність на дні ніші відбитків залізних іржавих предметів, скоріш за все, свідчить про розміщення у ній предметів озброєння чи кінського спорядження, вилучених під час пограбування могили.

Поховальні комплекси з близьким за складом набором предметів кінського спорядження добре відомі серед лісостепових пам'яток, які більшість дослідників традиційно датують першою половиною V ст. до н. е. (к. 396, 400, 401, 413, «В» біля с. Журівка, к. 411 поблизу с. Пекарі, к. 499 неподалік с. Басівка тощо). Однак за хронологічною шкалою, розробленою А.Ю. Алексєєвим для старожитностей V ст. до н. е., комплекси з бляшками з рубчастим краєм та пластинчастими налобниками у вигляді ромба складають другу хронологічну групу пам'яток, з яких найраніші датують рубжем першої — другої чвертей V ст. до н. е. (Алексєєв 1991, с. 51; 1992, с. 114—116). Базисні наконечники стріл із широкою основою у сагайдачних наборах другої половини V ст. до н. е. нечисленні, що дає змогу визначити хронологічні межі коротичанського комплексу в межах другої чверті V ст. до н. е.

Алексєєв А.Ю. Хронология и хронография Причерноморской Скифии V в. до н. э. // АСГЭ. — 1991. — Вып. 31. — С. 43—56.

Алексєєв А.Ю. Скифская хроника. — СПб., 1992.

Алексєєв А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. — К., 1991.

Бабенко Л.И. Погребальный обряд Песочинского курганного могильника скифского времени // Проблемы истории и археологии Украины. — Харьков, 1997. — С. 25—26.

Бабенко Л.И. Кінь у поховальному обряді сіверськодонецького регіону у скіфський час // Історичне краєзнавство і культура. — К.; Харків, 1997а. — Ч. 2. — С. 226—228.

Бабенко Л.И. Об одной черте погребального обряда населения северскодонецкого региона в скифское время // Проблемы истории и археологии Украины. — Харьков, 1999. — С. 24—25.

Бабенко Л.И. Погребальные сооружения Песочинского курганного могильника скифского времени // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. — Донецк, 2000. — С. 32—33.

Бабенко Л.И. Комплекс речей поховання IV ст. до н. е. біля Пересічної // Археологія. — 2004. — № 3. — С. 33—37.

Бабенко Л.И. Песочинский курганный могильник скифского времени. — Харьков, 2005.

Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В., Дегтярь А.К. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С. 143—182.

Бандуровский А.В., Черненко Е.В. Ахеменидские вещи из Люботинского могильника // ПССАСП. — Запорожье, 1999. — С. 27—30.

Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени Харьковской области (северскодонецкий вариант). — К., 2000.

Бессонова С.С. Скифские погребальные комплексы как источник для реконструкции идеологических представлений // Обряды и верования древнего населения Украины. — К., 1990. — С. 17—40.

Болтрик Ю.В., Фіалко О.Є. Тайники у поховальній традиції скіфів // Музейні читання. — К., 2002. — С. 169—173.

Бородулин В.Г. Исследования на территории Харьковской области // АО 1976 г. — М., 1977. — С. 271—272.

Бородулин В.Г. Дневник об археологических раскопках скифо-сарматской экспедиции Харьковского исторического музея в 1982 г. — С. 59—72.

Братченко С.Н., Швецов М.Л., Дубовская О.Р. Курган IV в. до н. э. в бассейне Северского Донца // СА. — 1989. — № 1. — С. 170—177.

Галанина Л.К. Скифские древности Поднепровья (Эрмитажная коллекция Н.Е. Бранденбурга). — САИ. — 1977. — Вып. Д1-33.

Гудкова А.В. Раскопки курганов у с. Червоный Яр на Нижнем Подунавье // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. — К., 1978. — С. 182—193.

Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). — К., 1968.

Ильинская В.А. Скифская узда IV в. до н. э. // Скифские древности. — К., 1973. — С. 42—63.

- Ковалева И.Ф., Мухомад С.Е. Скифские памятники Орельско-Самарского междуречья // Курганные древности Степного Поднепровья (III—I тыс. до н. э.). — Днепропетровск, 1979. — Вып. 3. — С. 111—123.
- Ковпаненко Г.Т. Племена скифского часу на Ворсклі. — К., 1967.
- Ковпаненко Г.Т. «Червона могила» у с. Флярковка // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — М., 1984. — С. 107—113.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. — К., 1989.
- Кулатова И.Н., Луговая Л.Н., Супруненко А.Б. Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла. — М.; Полтава, 1993.
- Либеров П.Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону. — САИ. — 1965. — Вып. Д1-31.
- Медведев А.П. Ранний железный век Лесостепного Подонья. Археология и этнокультурная история I тысячелетия до н. э. — М., 1999.
- Мелюкова А.И. Вооружение скифов. — САИ. — 1964. — Вып. Д1-4.
- Мозолевський Б.М. Товста Могила. — К., 1979.
- Мозолевський Б.М. Кургани вищої скифської знаті і проблема політичного устрою Скіфії // Археологія. — 1990. — № 1. — С. 122—138.
- Моруженко А.А. Историко-культурная общность лесостепных племен междуречья Днепра и Дона в скифское время // СА. — 1989. — № 4. — С. 25—40.
- Мурзин В.Ю. Скифская архайка Северного Причерноморья. — К., 1984.
- Мурзін В.Ю., Ролле Р., Білозор В.П. Про подальші дослідження Перещепинського могильника // Археологія. — 1996. — № 4. — С. 141—149.
- Мурзін В.Ю., Ролле Р., Скорий С.А. Дослідження Перещепинського курганного могильника // Археологія. — 1995. — № 2. — С. 63—72.
- Мурзін В.Ю., Ролле Р., Супруненко О.Б. Більське городище. — К.; Гамбург. — Полтава, 1999.
- Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии VII—III вв. до н. э. — М., 1991.
- Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. — САИ. — 1967. — Вып. Д1-4.
- Силантьева Л.Ф. Некрополь Нимфея // МИА. — 1959. — № 69. — С. 5—107.
- Скорий С.А. Про скифський етнокультурний компонент у населення Дніпровського Лісостепоного Правобережжя // Археологія. — 1987. — № 60. — С. 36—49.
- Скорий С.А. Курган Переп'ятиха (до етнокультурної історії Дніпровського Лісостепоного Правобережжя). — К., 1990.
- Скорый С.А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. — К., 1997.
- Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента). — К., 2003.
- Скорый С., Хохоровски Я. Курган Скифская Могила в Днепровской Правобережной Лесостепи (некоторые предварительные итоги исследования) // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2004. — Т. 11. — С. 239—244.
- Тереножкин А.И., Мозолевський Б.Н. Мелитопольский курган. — К., 1988.
- Черненко Е.В. Длинные копья скифов // Древности Евразии в скифо-сарматское время. — М., 1984. — С. 231—235.
- Черненко Е.В. Люботинский курган // Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология. — М., 2000. — С. 297—303.
- Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. — Харьков, 1962.
- Шрамко Б.А. Розкопки курганів раннього залізного віку на Харківщині // Археологія. — 1983. — № 43. — С. 54—61.
- Шрамко Б.А. Рец.: Мозолевський Б.М. Товста Могила. — К.: Наук. думка, 1979. — 251 с. // СА. — 1984. — № 1. — С. 272—280.
- Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987.
- Шрамко Б.А. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор // Древности. — Харьков, 1994. — С. 102—126.
- Щегленко А.В. Обряд погребения лесостепных племен междуречья Днепра и Дона в VII—III вв. до н. э. // ВХУ. — 1983. — Вып. 238. — С. 110—119.

Одержано 11.11.2008

Л.И. Бабенко

СКИФСКОЕ ПОГРЕБЕНИЕ V в. до н. э.
ВОЗЛЕ пгт КОРОТИЧ НА ХАРЬКОВЩИНЕ

В статье опубликованы материалы погребения скифского времени у пгт Коротич, содержавшего парное захоронение, сопровождавшееся погребением коня и довольно представительным инвентарем: 142 бронзовыми наконечниками стрел, 2 наконечниками копий, 2 втоками и разнообразными предметами конского снаряжения (удила, псалии, ромбовидный налобник, бляшки-розетки, пряжки и ворворки). По обширному кругу аналогий курган датирован второй четвертью V в. до н. э.

L.I. Babenko

THE 5th c. BC SCYTHIAN BURIAL
NEAR KOROTYCH IN KHARKIV REGION

The material from the burial of Scythian time near Korotych which included twin grave supplemented with the horse burial and quite impressive inventory — 142 bronze arrow-heads, 2 spear tips, 2 butt-weights and various harness elements — bits, cheek-pieces, rhomb-shaped frontlet, metal plates in form of rosettes and conical tubes. Due to the wide circle of analogies, the mound is dated to the second quarter of the 5th c. BC.

Н.Г. Новиченкова, Х.В. Новиченкова-Лукичева

БУДІВЕЛЬНА КЕРАМІКА З КЛЕЙМАМИ РИМСЬКОЇ ФОРТЕЦІ ХАРАКС

Статтю присвячено публікації римської будівельної кераміки з розкопок фортеці Харакс у Південному Криму, що зберігається в Ялтинському історико-літературному музеї.

Під час розкопок пам'яток Криму виявлено знахідки, пов'язані з перебуванням контингентів римських військ (Херсонес, Балаклава, Ай-Тодор, Козацька, Алма-Кермен). На будівельній кераміці зафіксовано багато клейм, розподілених на 15 типів (Сарновски 2000, с. 225). Більшість знахідок (близько 120) походять із району цитаделі Херсонеса (Антонова 1997, с. 215). Понад 70 екз. подібних знахідок було виявлено в різні роки в римському укріпленні Харакс на мисі Ай-Тодор.

Серед римських пам'яток Північного Причорномор'я укріплення Харакс посідає особливе місце. Незадовго після експедиції Плавтія Сільвана або за Флавіїв на мисі Ай-Тодор висадились моряки Равеннської ескадри для будівництва укріпленого пункту і нагляду за каботажним плаванням, що засвідчують виявлені на будівельній кераміці клейма (Блаватский 1951, с. 254). Розкопки укріплення проводили в три етапи: наприкінці XIX — на початку XX ст.

© Н.Г. НОВИЧЕНКОВА,
Х.В. НОВИЧЕНКОВА-ЛУКИЧОВА, 2009

А.М. Романов, у 1930-х рр. — В.Д. Блаватський, у 1977—1985 рр. — К.К. Орлов (Орлов 1988, с. 16—27). В останні роки з метою вивчення нижньої оборонної стіни вони були поновлені В.І. Новиченковим і Н.Г. Новиченковою (Новиченков, Новиченкова 2002; Новиченкова, Новиченков 2005). Дослідження Ай-Тодорської фортеці та пов'язаних із нею проблем римської військової присутності в Південному Криму було проаналізовано та узагальнено в працях М.І. Ростовцева (Ростовцев 1900; 1911), В.Н. Дьякова (Дьяков 1930), Н.І. Репникова (Репников 1941), В.Д. Блаватського (Блаватский 1951), Е.І. Соломонік (Соломоник 1966), С.Ю. Саприкіна (Сапрыкин 1981), Л.В. Фірсова (Фирсов 1990), К.К. Орлова (Орлов 1982; 1984; 1988), В.М. Зубаря (Зубарь 1994; 2000; 2004), Т. Сарновського та О.Я. Савелі (Sarnovski, Savelja 1998; Сарновски 2000). Важливе місце у вивченні історії фортеці посідають пам'ятки лапідарної та керамічної епіграфіки.

З 1920-х рр. більшість матеріалів із розкопок Хараксу було зосереджено у фондах Ялтинського

музею краєзнавства, (нині Ялтинського історико-літературного музею (ЯІЛМ). Значну частину зібраних у ньому предметів, включаючи лапідарні написи і керамічні вироби з клеймами, було втрачено під час Другої Світової війни (Блаватський 1951, с. 250—251), а ті, що збереглись, не мають наукових паспортів. Після розкопок, проведених у 1970—1980-х рр. Інститутом археології АН УРСР під керівництвом К.К. Орлова, до музею надійшли матеріали з нижньої оборонної стіни, цитаделі та терм. Окрім будівель, терм та приміщень казарми, у фортеці Харакс було відкрито два резервуари для води (Блаватський 1951, с. 282, 287; Орлов 1988, с. 21), в одному з яких виявлено багато уламків черепиці та фрагмент напису (Фирсов 1990, с. 231). Одне клеймо Равеннської ескадри на фрагменті черепиці виявив С.М. Жук на початку 1980-х рр. за кілька кілометрів на захід від Хараксу, на території санаторію «Ясна поляна» в Гаспрі (Орлов 1984, с. 310).

У ЯІЛМ зберігаються безпаспортні матеріали розкопок, проведених на місці римського укріплення на мисі Ай-Тодор А.М. Романовим наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. (можливо, також депаспортизовані з розкопок В.Д. Блаватського), а також знахідки з науковими паспортами, виявлені К.К. Орловим у 1970—1980-х рр., Н.Г. Новиченковою та В.І. Новиченковим у 2003—2005 рр. (Новиченкова, Новиченков 2003, с. 17, рис. 42, 6; 2004; 2005).

Деякі екземпляри черепиці й цегли з клеймами з Хараксу наведено в працях М.І. Ростовцева, В.Д. Блаватського (Блаватський 1951, с. 287), В.М. Зубаря (Зубарь 2000, с. 189—190, рис. 16, 17), Т. Сарновського (Сарновски 2000), але до появи праці Д.В. Журавльова та Г.А. Камеліної у VIII випуску «Боспорских исследований» (2005) клеймовану кераміку з Хараксу не було зведено. Зазначені автори опублікували групу виробів у кількості 27 екз., що нині зберігаються в Державному історичному музеї у Москві (ДІМ).

Після виявлення нових, не відомих раніше типів клейм у Херсонесі, Ольвії, появи нових знахідок на Гераклеїському півострові, в Балаклаві та інших місцях зростає цікавість до керамічної епіграфіки і було підготовлено низку публікацій (Кутайсов 1986, с. 139—141; Магда, Ильина 1994, с. 157; Антонова 1997; Антонова, Костромичев 2000; Сарновски 2000). Дослідники дедалі частіше стали звертатися до матеріалів Харакса, спираючись на розроблену типологію виявлених у цьому укріпленні клейм (Блаватський 1951, с. 254). Порівняно з клеймами Херсонеса (де налічується 7 типів) різноманітність клейм із Хараксу не така значна (3 типи),

що впливає з порівняльної таблиці, складеної Т. Сарновським (Сарновски 2000, с. 230). Для нас найважливішим є те, що лише у Хараксі виявлено дві групи клейм, відсутніх на інших пам'ятках: найраніша для пам'яток Північного Причорномор'я група латинських клейм — на будівельній кераміці, виготовленій майстрами Равеннської ескадри, а також група клейм І Італійського легіону.

Донедавна з різних причин, зокрема й через тривалі перерви в дослідженні фортеці, не було праць, присвячених масовим керамічним матеріалам Хараксу — тарі, посуду та черепиці. Цю прогалину нещодавно заповнила публікація Д.В. Журавльова та Г.А. Камеліної (Журавлев, Камелина 2005), яка містить інформацію про 27 клейм із розкопок В.Д. Блаватського, що нині зберігаються в ДІМ.

У ЯІЛМ зберігаються ще 47 виробів із клеймами з Хараксу, переважно фрагменти черепиці. Після публікації попередніх результатів вивчення клейм із ЯІЛМ (Новиченкова, Новиченкова 2002), автори статті вводять у науковий обіг усю колекцію керамічних клейм Хараксу із Ялти. Разом зі зведенням Д.В. Журавльова та Г.А. Камеліної керамічних клейм Хараксу з Москви вона складе повний опис цих важливих знахідок.

Із 47 екз. фрагментованих виробів із клеймами, що зберігаються в ЯІЛМ, 37 екз. належать продукції Равеннської ескадри, 5 — І Італійського легіону, ще 5 — ХІ Клавдієвого легіону.

Група клейм Равеннської ескадри. VEX / GRAVSP. Цю аббревіатуру М.І. Ростовцев і В.Д. Блаватський розшифрували так: Vex[illatio] c[lassis] Rav[ennatis] s[umptu] p[ublico] (Ростовцев 1900, с. 156; Блаватський 1951, с. 254). Усі клейма Равеннської ескадри, що зберігаються в ЯІЛМ (37 екз.), виконано на черепиці, переважно представлений дрібними фрагментами. Більша їх частина походить із старих розкопок і не має паспортних даних. Чотири клейма — з розкопок К.К. Орлова, проведених 1978 р. на місці майбутнього будівництва резервуара для санаторію «Дніпро» (ділянка розташована в південно-західній частині укріплення, в міжстінному просторі). Ще один фрагмент із клеймом Равеннської ескадри виявлено К.К. Орловим у 1980 р. на місці цитаделі. Дрібний анепіграфічний фрагмент черепиці із зображенням листка плюща було знайдено 2003 р. під час розкопок В.І. Новиченкова та Н.Г. Новиченкової, у процесі зачистки поверхні валу нижньої оборонної стіни на центральній ділянці.

За візуальними ознаками відбитки клейм суттєво не різняться один від одного, але очевидні відмінності має формувальна маса, з якої виготовлено черепицю. Всі знайдені фрагменти черепиці поділено на 7 груп залежно від складу та кольору глини.

I група. Сім екземплярів черепиці виготовлено з червоно-коричневої глини з великими включеннями шамоту, дрібним піском, нечисленними білими частинками, великою кількістю дрібних пор овальної форми, видовжених паралельно поверхні, іноді трапляються великі пори. Поверхня черепиць ретельно заглажена, у деяких екземплярів великі включення проступають на поверхню.

1. Фрагмент черепиці з правою частиною клейма, на якому збереглося закінчення двох рядків X/AVSP. Букви з апексами, дві (S і P) злились. Інв. № 1089. Розмір фрагмента: 8,7 × 12,5 × 2 см, уцілілої частини клейма — 3,8 × 6,3 см. Розмір літер — 1,8 × 1,6 см, товщина — 0,3—0,2 см. Глибина рамки — 0,1—0,05 см. Клеймо чітке, але права його частина слабко відтиснута. Глина темна, поверхня рівна, заглажена. Фактура виробу, як у цегли (з клеймами I Італійського легіону).

2. Фрагмент черепиці з правою частиною клейма (рис. 1, 1), на якому збереглась частина нижнього рядка SP (букви з апексами, злиті у верхній частині), у верхньому рядку — частина листка. Справа — виступ. Інв. № 75439. Розмір фрагмента: 15,2 × 10,3 × 2,2 см, уцілілої частини клейма — 4,4 × 6,3 см. Розмір букв — 1,7 × 0,9 см, товщина — 0,2 см. На нижній поверхні — сліди вапнякового розчину. Клеймо рельєфне, з чіткою глибокою рамкою. Глибина рамки — 0,23—0,3 см. Відстань від букв до нижнього краю рамки — 0,5 см.

3. Фрагмент черепиці з лівою частиною клейма (рис. 1, 2). VE / G. Інв. № 75420. Розмір фрагмента: 13,8 × 10 × 2,4 см. Висота клейма — 4,4 см, довжина частини, що збереглась, — 8,5 см. Краї рамки — прямі. На місці букви R — відбиток вигорілої тріски розміром 3,2 × 1,3 × 0,8 см. Висота букв — 1,8—2 см. Поверхня заглажена менш ретельно, ніж решта черепиці цієї групи, на поверхні простежено великі включення. Клеймо відбито слабко, потерте. Від букви G нижній виступ з'єднано з нижнім краєм рамки. У виступі є зображення рельєфного навскісного хреста (букви X?).

4. Фрагмент нижньої частини черепиці із середньою частиною слабко відтиснутого клейма, бокові виступи відбито. Інв. № 75418.

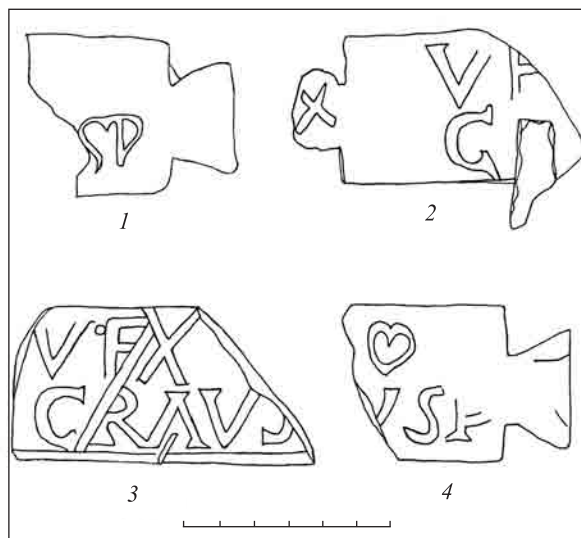

Рис. 1. Клейма I групи. Равеннська ескадра

Контури букв ледве розпізнаються. У верхньому рядку збереглась частина листка та літери VE... / GRA ... Розмір фрагмента: 13 × 9,5 × 2 см. Відстань клейма від краю черепиці — 1,2—2,9 см. Краї рамки дуже прямі. Паралельно краю рамки клейма розташовано жолобок завглибшки 0,15 та завширшки 0,18—0,2 см, на відстані 2,4 см від краю рамки. Розміри уцілілої частини клейма — 4,35 × 10,4 см. Глибина клейма — 0,05—0,1 см.

5. Фрагмент черепиці із середньою частиною клейма (рис. 1, 3). VEX / GRAVS. Інв. № 75444. Розміри фрагмента: 9,9 × 7,3 × 1,8 см, уцілілої частини клейма — 4,5 × 9,3 см. Розміри букв — 1,9—2 см, товщина — 0,3 см. Поверхня фрагмента з одного боку перепалена. Клеймо потерте. Від букви A відходить униз поєднана з краєм клейма навскісна риска. Букви R і A злиті внизу апексами.

6. Фрагмент нижньої частини черепиці, злегка ввігнутої, з правою частиною клейма, бортик черепиці відбито. Розмір фрагмента: 11,5 × 7,3 × 2,3 см, уцілілої частини клейма — 4,3 × 4,3 см. Клеймо відтиснуто на відстані 5,1—4,7 см від краю черепиці.

7. Фрагмент правого краю черепиці з правою частиною клейма, бортик черепиці відбито (рис. 1, 4). Інв. № 75431. Розмір фрагмента: 18,4 × 12,5 × 3,3 см. Ширина бортика — 2,6, висота — 3,3 см. Розміри клейма — 4,5 × 7 см. Клеймо відтиснуто паралельно нижньому краю черепиці, на відстані 6,3 см від нього. Відтиснуто слабко. У верхньому рядку — листок плюща, в нижньому — букви SP.

II група. 10 екз. черепиці виготовлено із щільної глини насиченого жовтогарячого ко-

льору, з великим вмістом дрібного піску (тому поверхня виробів шорстка), дрібних білих включень та шамоту, окремих блискіток. У більшості виробів зрідка наявні дрібні пори, видовжені вздовж поверхні, нечасто — великі.

1. Фрагмент черепиці з лівою частиною слабо відтиснутого клейма: V.. / G ... (рис. 2, 1) Інв. № 75442. Розміри фрагмента: $23,7 \times 16 \times 2$ см, уцілілої частини клейма — $4,3 \times 6,5$ см. Висота букв — 1,8 см. В середині трикутного виступу рельєфне зображення навскісного хреста.

2. Фрагмент черепиці з майже цілим клеймом (рис. 2, 2). VEX / GRAVSP. Інв. № 19873. 3 розкопок К.К. Орлова 1978 р. на місці будівництва резервуара (розкоп «Резервуар»). Розміри фрагмента: $23,7 \times 16 \times 2$ см, уцілілої частини клейма — $4,4 \times 11,2$ см. Черепицю виготовлено з використанням того само штамп, що й наступний екземпляр (інв. № 19872). Рядки йдуть упритул один до одного, майже зливаються. Висота букв — 1,7—2 см, ширина — 0,9—2 см, товщина — 0,2—0,4 см. Букви мають апекси, перекладаина А і нижня частина G з'єднані з нижньою частиною рамки під нахилом. Паралельно одній із ліній букви Х є тріщинка завглибшки 0,4 і завширшки 0,15 см від вигорілої травинки або трісочки.

3. Фрагмент черепиці з частиною клейма VEX / GRA (рис. 2, 3), із розкопок К.К. Орлова 1978 р. на місці будівництва резервуара, № 242В за колекційним описом. Інв. № 19872. Розмір фрагмента: $5 \times 5,5 \times 2,5$ см, уцілілої частини клейма — $4,3 \times 4,3$ см. Виготовлено тим самим штампом, що й № 19873.

4. Фрагмент черепиці з майже цілим клеймом, розташованим у нижній частині черепиці в перевернутому вигляді, з написом у два

рядки: VEX / GRAV (рис. 2, 4). 3 розкопок К.К. Орлова 1978 р. на місці будівництва резервуара, № 137Д за колекційним описом. Інв. № 19875. Букви слабо відтиснуто. Розмір фрагмента: $29 \times 16,5 \times 2,3$ см. Клеймо розташовано майже паралельно до краю, на відстані 11—12,5 см від нього. Розмір уцілілої частини клейма — $4,2 \times 13,3$ см. Розмір букв — 1,8—1,9 $\times$ 1,7 см, товщина — 0,2—0,3 см. Рядки розташовано майже впритул. Букву Е написано разом із буквою Х. Всередині трикутноподібного виступу рамки рельєфне зображення хрестоподібного знаку (можливо, від тенії або квітки). Клеймо розташовано навскіс щодо поверхні: глибоко відтиснуте в лівій частині (до 0,3 см усередині виступу) і майже непомітне в правій частині. Букви слабо рельєфні — менше, ніж 0,1 см.

5. Фрагмент черепиці зі слабо відтиснутим клеймом (рис. 3, 1): VEX / GRAVSP. Букви слабо рельєфні. Інв. № 75438. Розміри фрагмента: $10,5 \times 10,3 \times 1,8$ см, уцілілої частини клейма — $4,2 \times 11,4$ см. Висота букв — 1,8—2 см. Поверхня черепиці дещо вигнута, заглажена.

6. Фрагмент черепиці з правою частиною клейма (рис. 3, 2), з великими буквами: VEX / ... RAV. Інв. № 75437. Розміри $13 \times 11,5 \times 1,7$ см, уцілілої частини клейма — $5 \times 11,5$ см. Висота букв — 1,7—2 см, ширина — 1,3—2 см, товщина — 0,2—0,3 см. Рядки йдуть упритул один до одного і нижньої рамки (відстань від неї — 0,3 см). Букви Е і Х, Р і S злиті. Від перекладаини букви А навскісна риска спускається під нахилом до краю рамки. Букви мають виразні апекси. Клеймо слабо рельєфне — слабо вдавлене і погано збереглось у результаті механічного впливу — виглядає затертим.

7. Фрагмент черепиці зі слабо прокресленим клеймом VEX GRAV ... (рис. 3, 3). Інв. № 75427. Розміри фрагмента: $11,5 \times 8,5 \times 2$ см, уцілілої частини клейма — 4×8 см. Рядки написано впритул один до одного і до краю рамки. Глибина рамки — 0,5 см. Висота букв — 2 см, ширина — 1,7 см. Літери Е та Х з'єднані вгорі та внизу (під Х розташована перекладаина). Поверхня черепиці та клейма, а також дрібні сколи затерті. Від апексів А і G відходять навскісні риси, які з'єднуються з нижнім краєм рамки.

8. Фрагмент черепиці з правою частиною клейма (рис. 3, 4). У верхній частині — зображення листка плюща, в нижній — букви SP. Інв. № 75 441. Розміри фрагмента: $14,7 \times 9 \times 2,5$ см, уцілілої частини клейма — $4,2 \times 7,7$ см. Глибина рамки від поверхні черепиці — 0,1—0,4 см. На нижній поверхні багато лакун — відбитків згус-

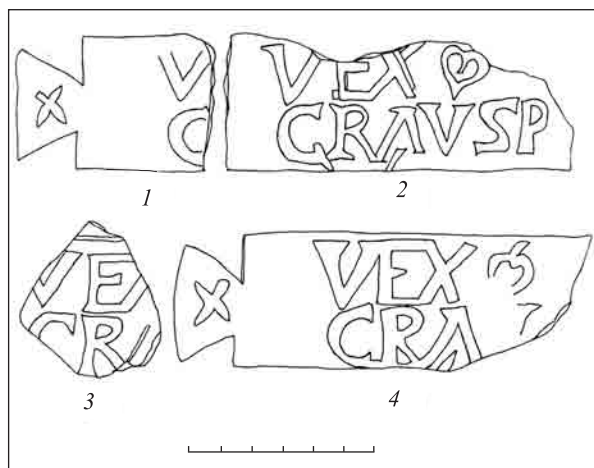

Рис. 2. Клейма II групи. Равеннська ескадра

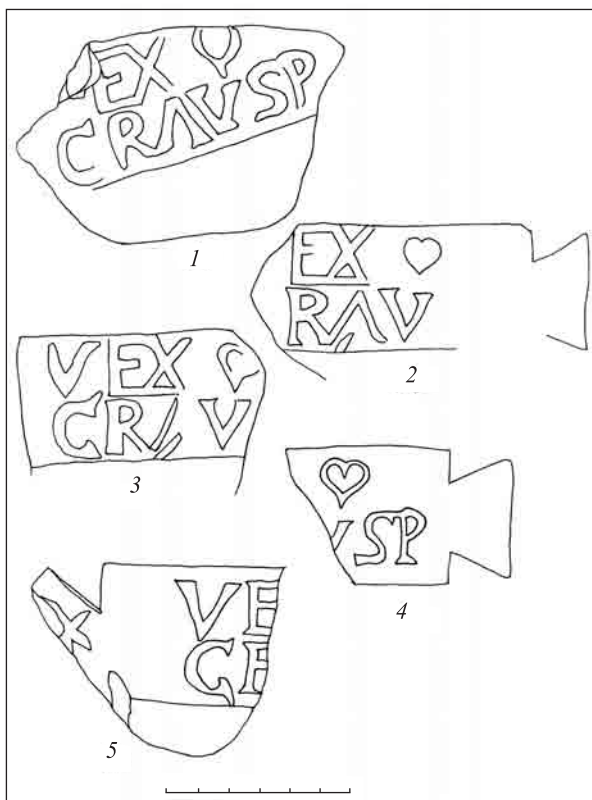

Рис. 3. Клейма II групи. Равеннська ескадра

точків глини та прилиплих до неї великих частинок, які, очевидно, були на дні форми під час формування. Висота букв — 1,7—1,8 см, ширина — 1—0,75 см, товщина 0,2—0,3 см. Відстань від нижнього краю рамки до букв нижнього рядка — 0,5 см.

9. Фрагмент черепиці з лівою частиною клейма і великими буквами з чіткими контурами: VE... / GR ... (рис. 3, 5). Інв. № 1087. Розміри фрагмента: 13,2 × 11,6 × 2,5 см. Клеймо відбито в нижній частині черепиці в перевернутому вигляді, на відстані 4,75—5,4 см від краю. Розміри вцілілої частини клейма — 4,4 × 7,7 см. Висота букв — 1,7—1,8 см. У трикутноподібному виступі — зображення тенії або квітки. Обидві сторони черепиці заглажені, але нижня оббита.

10. Фрагмент нижньої частини черепиці з лівою частиною клейма: VE... / GRA ... Інв. № 75424. Розміри фрагмента: 17,4 × 19,2 × 2,5 см, уцілілої частини клейма — 4,4 × 7,3 см. Висота букв — 1,9 см. Клеймо розташовано паралельно нижньому краю черепиці, на відстані 12,2—12,3 см від нього.

III група. Черепицю цієї групи (4 екз.) виготовлено із щільної коричневої глини з червоним або рожевим відтінком. Вона має ідеально гладеньку поверхню, знизу також ре-

тельно заглажена. Тісто містить дрібний пісок та шамот, рідко білі включення, дуже рідко блискітки. Пори рідкі, видовжені паралельно поверхні.

1. Фрагмент черепиці з клеймом (рис. 4, 1) має ідеально гладеньку з обох боків поверхню, збереглась права частина клейма з частиною напису X / ...RAVSP. Інв. № 75440. Клеймо рельєфне, глибоке, відтиснуте тим самим штемпелем, що й на фрагменті № 75429 цієї ж групи. Розміри фрагмента: 12 × 7 × 2,2 см, уцілілої частини клейма — 4,6 × 9,9 см. Висота букв — 1,7 см, товщина — 0,2—0,3 см. Відстань від нижньої частини рамки до нижнього рядка — 0,5—0,6 см. Букви R і A з'єднано в нижній частині, S і P — у верхній. Цікава форма букви A, що має наискісну маленьку перекладину.

2. Фрагмент черепиці з правою нижньою частиною клейма. Інв. № 75429 (рис. 4, 2), аналогічне інв. № 75440. У верхній частині — зображення листка плюща, в нижній — RAV ... Розміри фрагмента: 11 × 14 × 2,4 см, клейма — 3,8 × 9 см.

3. Фрагмент черепиці з частиною верхнього рядка клейма (рис. 4, 3): VEX. Інв. № 75433. Розміри фрагмента черепиці: 10,8 × 8,3 × 1,8 см, клейма — 2,3 × 6,5 см. Висота букв — 1,9 см.

4. Фрагмент черепиці з клеймом, ліва частина якого відбита (рис. 4, 4). VEX / GRAVSP. Інв. № 75422. Розміри фрагмента: 23,7 × 16 × 2 см, уцілілої частини клейма — 4,5 × 11,5 см. Поверх-

Рис. 4. Клейма III групи

ня ідеально рівна з двох боків, зі слідами вапнякового розчину. Висота букв — 1,7—1,8 см.

IV група. Черепицю цієї групи (5 екз.) виготовлено зі щільної темно-червоної з коричнювато-рожевим відтінком глини. Тісто містить багато дрібного піску та шамоту, дрібних білих включень. Пори рідкісні. Поверхня шорстка через велику кількість піску.

1. Фрагмент черепиці з лівою частиною клейма (рис. 5, 1) з написом VEX / GRA ... Інв. № 75430. Розміри фрагмента: 11,5 × 8,7 × 2 см, уцілілої частини клейма — 4,5 × 8,5 см. Висота букв — 1,9 см. Аналогічне клеймо відбито на черепиці № 1076 V групи (рис. 5, 6). Поверхня затерта, багато вищербин та збоїв. Унизу на черепиці сліди вапнякового розчину.

2. Фрагмент черепиці з правим краєм клейма, розташованим на краю черепиці, паралельно нижньому краю, на відстані 4 см. Інв. № 32697. Походить із розкопок К.К. Орлова 1980 р. у приміщенні терм, № 150 за колекційним описом. Розміри фрагмента: 12,8 × 10,5 × 2 см, уцілілої частини клейма з трикутним виступом і хрестоподібним знаком усередині — 4 × 4,2 см. На краях сколів помітні сліди вапнякового розчину. Збереглась лише нижня частина букви Р.

3. Фрагмент черепиці з правою частиною клейма з двох рядків: листка плюща в верхній частині та букв ... SP — у нижній. Інв. № 75426. Розміри фрагмента: 17,7 × 7,3 × 2,6 см, уцілілої частини клейма — 4,6 × 5,3 см. Краї клейма чіткі, рівні, букви не рельєфні, з'єднані у верхній частині. У трикутному виступі — слабо відтиснутий навскісний хрестик. Висота букв — 1,7—2 см.

4. Фрагмент черепиці з верхньою частиною клейма, з буквами верхнього рядка VEX (рис. 5, 2). Інв. № 75419. Розміри фрагмента: 16,3 × 8,3 × 1,8 см, клейма — 2,5 × 8 см. Висота букв — 2 см. Клеймо рельєфне, з чіткою рамкою з прямими краями. Верхня лінія літер рівна, між рамкою та краєм букв — жолобок завширшки 0,4—0,5 см. Глибина рельєфу букв — 0,1 см. Буква Е з'єднана вгорі з літерою Х.

5. Фрагмент черепиці з правою частиною клейма, краї по боках відбиті, із зображенням листка та написом ...EX / ...RAV ... Інв. № 75432. Клеймо сильно потерте. Рельєф букв не чіткий. Розміри фрагмента черепиці: 12 × 5,8 × 2 см, уцілілої частини клейма — 4,3 × 5,4 см. Висота букв — 2 см.

V група. П'ять екземплярів черепиці цієї групи виготовлено із щільної червонувато-коричневої глини з білими включеннями, дрібними і вели-

кими порами, піском і шамотом. Поверхня заглажена.

1. Фрагмент черепиці з лівою частиною клейма з написом VEX / GR... Інв. № 75436. Розміри фрагмента черепиці: 9,7 × 6,6 × 2,1 см, уцілілої частини клейма — 4,4 × 8 см. Висота букв — 2 см. Клеймо замазане вапняковим розчином.

2. Фрагмент черепиці з верхньою частиною клейма (рис. 5, 3) та написом ... EX поруч із листком плюща. КП 19874. Походить із розкопок К.К. Орлова 1978 р. на місці будівництва «Резервуара». № 242А за колекційним описом. Розміри фрагмента черепиці: 7 × 5,5 × 1,5 см, уцілілої частини клейма — 3,8 × 5,4 см. Висота букв — 1,8 см.

3. Фрагмент черепиці з верхньою правою частиною клейма (рис. 5, 4). Збереглись верхня частина букви Х і зображення листка плюща. Інв. № 32694. Походить із розкопок К.К. Орлова в цитаделі, № 152 за колекційним описом. Розміри фрагмента черепиці: 7 × 8 × 2 см, уцілілої частини клейма — 3,2 × 6,5 см. Клеймо розташоване на відстані 3,5 см від краю черепиці.

4. Фрагмент черепиці з лівою частиною клейма (рис. 5, 5), з'єднано з двох деталей. VEX / GRA. Інв. № 75434, 75435. Спільні розміри: 15 × 11,2 × 1,6 см, уцілілої частини клейма — 4,2 × 9 см. Ретельно заглажена верхня поверхня, на нижній — сліди цем'яного розчину.

5. Фрагмент черепиці з клеймом, інв. № 1076 (рис. 5, 6), відбито тим самим штампом, що й на черепиці № 75430. VEX / GRA... Розміри фрагмента: 9,8 × 5,5 × 1,9 см, уцілілої частини клейма — 4,4 × 4,3 см.

VI група. Два екземпляри черепиці цієї групи виготовлено із щільної цеглясто-червоної глини, з піском, шамотом, дрібними та великими білими включеннями, дрібними та великими порами.

1. Фрагмент черепиці з правою нижньою частиною клейма, збереглись літери SP. Інв. № 75425. Розміри фрагмента: 13,5 × 9,8 × 2 см, уцілілої частини клейма — 3,6 × 5,5 см. На поверхні сліди вапнякового розчину.

2. Фрагмент правого нижнього кутка черепиці з бортиком і правою частиною клейма (рис. 6, 1). У верхньому рядку збереглись буква Х і зображення листка. Інв. № 75423. Розміри фрагмента: 25 × 13,3 × 3,2 см, уцілілої частини слабо відтиснутого клейма — 4,2 × 8,5 см. Висота бортика — 4,5 см.

3. Фрагмент черепиці з невеликою частиною клейма із зображенням листка плюща (рис. 6, 2). Інв. № Н/В 31186. З розкопок В.І.

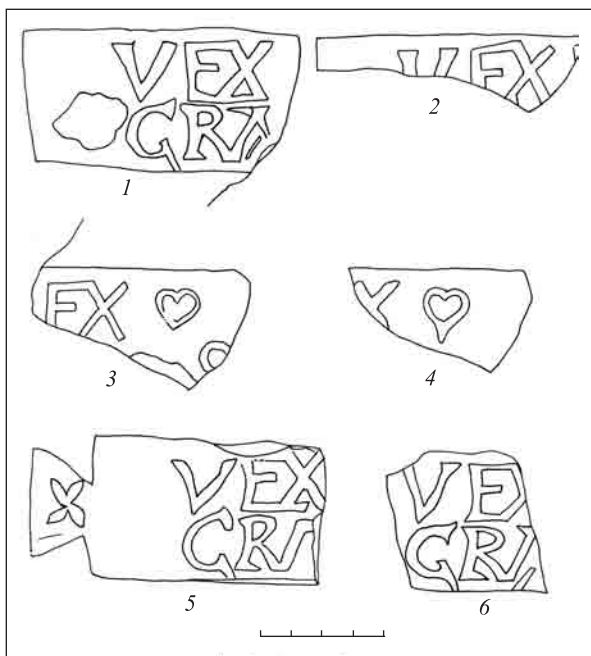

Рис. 5. Клейма IV і V групи

Новиченкова та Н.Г. Новиченкової 2003 р. на центральній ділянці нижньої оборонної стіни, виявлений на поверхні валу, разом із монетою Антоніна Пія. Розміри фрагмента: $4,5 \times 5,3 \times 2$ см, уцілілої частини клейма — $3 \times 4,8$ см. Поверхня потерта.

VII група. Черепицю цієї групи (3 екз.) виготовлено із щільної рожево-бежевої глини з білими включеннями, шамотом, дрібними рідкими блискітками, дрібним піском та дрібними порами.

1. Фрагмент нижньої частини черепиці з частиною клейма, збереглися літери GRA ... (рис. 7, 1). Інв. № 75421. Розміри фрагмента: $14,3 \times 7,6 \times 2,6$ см, уцілілої частини клейма — $3,3 \times 4,7$ см. Клеймо розташоване від краю на відстані 5,7—8 см. Поверхня вкрита смугами від загладжування та має залишки вапна.

2. Фрагмент черепиці з краєм правої частини клейма (рис. 7, 2), всередині виступу зображення навскісного хреста (тенії). Інв. № 75428. Розміри фрагмента: $11,2 \times 11,5 \times 2,5$ см, уцілілої частини клейма — $4,35 \times 4,9$ см.

3. Фрагмент лівого нижнього кутка черепиці з клеймом (рис. 7, 3) і частиною напису VEX / GRA. Інв. № 1090. Розміри фрагмента: $22,8 \times 19,8 \times 3$ см, уцілілої частини клейма — $4,4 \times 11$ см. Клеймо розташовано на відстані 2,7—3,4 см від нижнього краю черепиці та 11,2 см — від лівого бортика. Поверхню черепиці оброблено вапном, у нижній її частині — сліди вапнякового розчину. Рельєф букв не високий. У кутку черепиці під час її формуван-

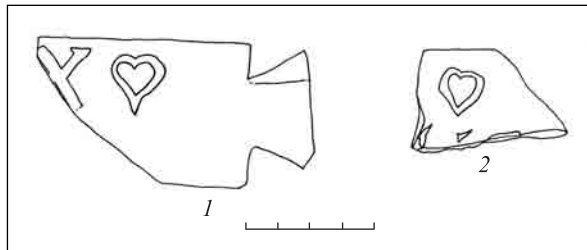

Рис. 6. Клейма VI групи

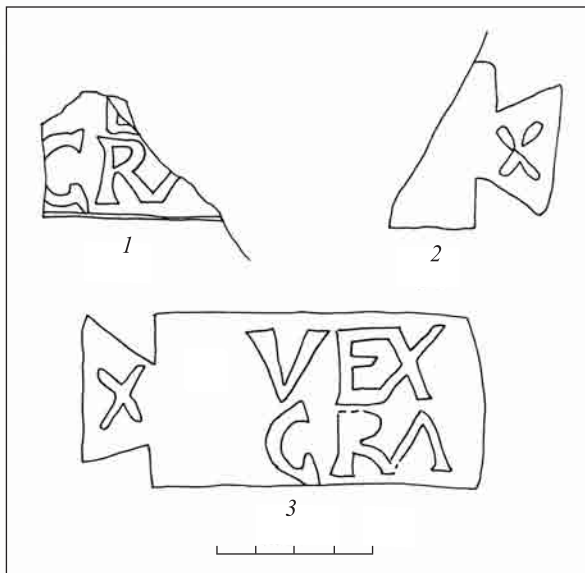

Рис. 7. Клейма VII групи

ня було зроблено паз по сирій глині завбільшки $5,8 \times 3 \times 2,2$ см.

Черепиця з клеймами Равеннської ескадри пов'язана з початковим періодом появи римських військ у Тавриці. На думку В.Д. Блаватського, це сталося, можливо, за імператора Нерона, але не пізніше епохи Веспасіана (Блаватський 1951, с. 254). Ймовірно, у другій половині I ст. на місці з'явився римський опорний пункт, створений морською піхотою Равеннської ескадри (Зубарь 1994, с. 62). Разом із постом (табором), мабуть, було побудовано маяк і підсобні приміщення (Зубарь, Сарновський 1997, с. 54).

В.Д. Блаватський згадував цеглини з клеймами Равеннської ескадри, що до війни зберігались у Ялтинському музеї (Блаватський 1951, с. 287). На жаль, нині у ялтинській колекції вони відсутні. В.Д. Блаватський вважав, що терми на Хараксі існували з початкового періоду, коли було споруджено перший ряд приміщень (Блаватський 1951, с. 291). Отже, черепицю з клеймами Равеннської ескадри зафіксовано під час розкопок цієї будівлі. В.Д. Блаватський наводить фото одного з уламків черепиці Равеннської ескадри, виявленої у кладці терм (Блаватський 1951, с. 287, рис. 25;

Зубарь 1994, с. 62, рис. 20). Ще один із фрагментів черепиці з клеймом Равеннської ескадри знайдено під час розкопок терм загоном К.К. Орлова в 1980 р. (інв. № 32697). Два інші фрагменти було виявлено 1978 р. під час розкопок на місці будівництва майбутнього резервуара для морської води санаторію «Дніпро» (Інв. № 19874, 19875). Однак загалом більшість знахідок клейм I типу не пов'язано з «чітким археологічним контекстом» і виявлено «в будівельних залишках більш пізнього часу» (Зубарь, Сарновски 1997, с. 54). Такий висновок підтверджується вкрай фрагментарним станом виявлених уламків. Усі, крім одного екземпляра, мають невеликі розміри, дуже оббиті, багато потертих або зі слідами вапнякового розчину, що свідчить про їх повторне використання. Один із фрагментів черепиці I типу знайдено під час розкопок на поверхні зруйнованої нижньої оборонної стіни в 2003 р. (Новиченкова, Новиченков 2003, с. 7, рис. 42, 6).

Очевидно, ці знахідки, що гірше збереглися порівняно з клеймами I Італійського та XI Клавдієвого легіонів (як буде показано далі), свідчать про тривале перебування Равеннського флоту біля фортеці Харакс, а також значно інтенсивніше будівництво, ніж у подальшому (порівняємо з кількістю виявленої будівельної кераміки останніх двох типів), що вимагало більшої кількості черепиці та цегли, ніж у наступний період (Репников 1941, с. 122; Соломоник 1966, с. 165). Т. Сарновски має рацію, вважаючи, що ця черепиця була привізною, імовірно, з району Синопи (Сарновски 2000, с. 229), а не виготовлялась на місці, як припускалось раніше з огляду на відсутність знахідок цього типу в інших місцях. Натомість розподіл клейм в інших регіонах Таврики показує протилежну картину: повну відсутність клейм I та II типів за переважання клейм III типу (XI Клавдієвого легіону).

Група клейм Італійського легіону. Клейма I Італійського легіону з колекції ЯІЛМ містяться на трьох фрагментованих черепицях і двох цеглах зі старих розкопок Хараксу. Трирядковий напис дослідники читають так: PER L A C > / LEG I IT PRAEP / VEX MOES INF (Сарновски 2000, с. 229).

На двох черепицях (інв. № 75446 і 1088) клейма відтиснуто тим самим штемпелем. Чотири вироби (дві цеглини та дві черепиці) зроблено з тієї самої глини. Вироби після випалу мають червонувато-коричневий колір, щільну консистенцію, в тісті міститься дрібний пісок, шамот різної величини, дрібні білі включення,

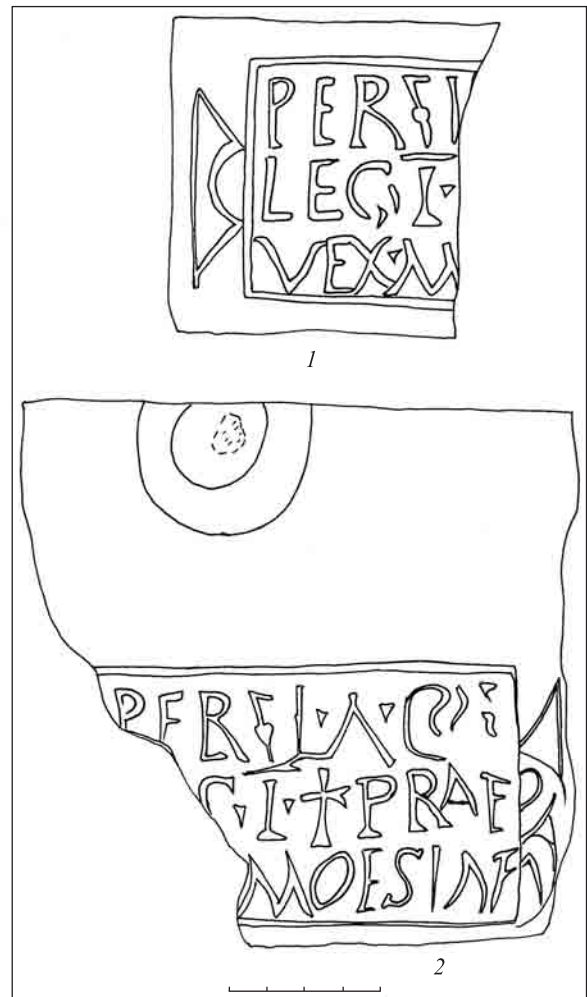

Рис. 8. Клейма Італійського легіону

видовжені пори. Вироби відрізняються багатошаровою структурою, що утворилася при формуванні. Поверхню виробів ретельно заглажено. Під час випалу на всіх чотирьох виробах утворились дрібні довгі тріщини.

П'ятий екземпляр — черепицю з маленьким фрагментом клейма — виготовлено з червонувато-оранжевої глини з коричневим відтінком, дрібним піском, дрібними білими включеннями і дуже маленькими порами (інв. № 75445). Вироби з такої глини, аналогічної групі II черепиць із клеймами VEX / GRAVSP, скоріш за все, виготовляли в одному місці.

1. Фрагмент черепиці з бортиком та лівою частиною клейма, інв. № 75446 (рис. 8, 1), відтиснутого тим самим штампом, що й № 1088. Розміри фрагмента: 23,5 × 21 × 3,1 (товщина разом із бортиком — 5,9 см), ширина бортика — 3,4 см. Розміри вцілілої частини клейма: 8 × 8,4 см. Висота букв — від 1,5 до 1,8 см. Між літерами є розподільвачі. PER L... / LEG-I-... / VEX-M... Поверхня черепиці шорстка, заглажена, з білою підсипкою.

Рис. 9. Клейма Італійського легіону

2. Фрагмент нижньої частини черепиці з клеймом (ліва частина відбита) і відбиток круглого штампу на краю черепиці (рис. 8, 2). Діаметр круглого відбитка — 4,7 см, центр збито. Інв. № 1088. Розміри фрагмента черепиці: 14,5 × 14,3 × 3 см, уцілілої частини клейма — 8 × 12,5 см. PER L-A-C... / ...G-I-I-PRAEP / ...MOES-INF. Клеймо розміщене паралельно краю черепиці, на відстані 6 см.

3. Фрагментована цегла квадратноподібної нерівної форми з клеймом (рис. 9, 1). Інв. № 1022. Один край цегли перепалений. Верхній лівий куток клейма відбито. Розміри цегли — 16,5 × 17,7 × 9 см, клейма — 7,8 × 13,6 см. Зображення наведено у працях дослідників римських старожитностей (Зубарь 2000, с. 190, рис. 17 та ін.).

4. Цегла фрагментована з правою частиною клейма (рис. 9, 2). Інв. № 1077. Розміри фрагмента: 20 × 13,5 × 8,5 см, уцілілої частини клейма — 8,3 × 9 см. L-A-C-> / ...t PRAEP / ...MOES-INF.

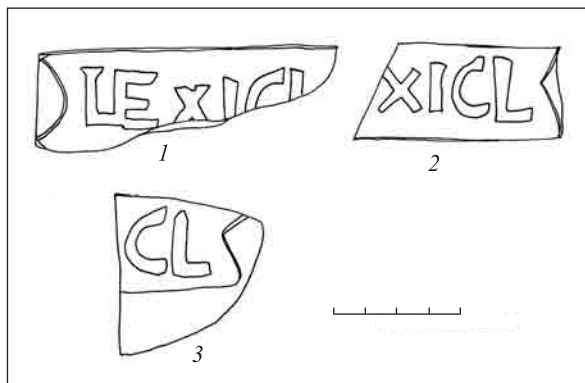

Рис. 10. Клейма XI Клавдієвого легіону

5. Фрагмент черепиці з верхньою частиною клейма (рис. 9, 3). Інв. № 75445. Розміри фрагмента: 10,5 × 8 × 3 см, уцілілої частини клейма — 3,8 × 7,3 см. Збереглися букви L-A-G. У нижній частині в порах — білі сліди від вапна.

Керамічні вироби з клеймами II типу засвідчують, що в II ст. н. е. у фортеці Харакс розмішувались солдати I Італійського легіону (Ростовцев 1900, с. 144; Блаватский 1951, с. 254). Відомо, що Херсонес також захищав цей легіон, але клейма, аналогічні виявленим на Хараксі, там відсутні. Зазначеним часом у Херсонесі датовано кілька десятків знахідок з клеймами VEMI (Зубарь, Антонова 1991, с. 87—88). Відповідно, II тип клейм із Хараксу, як і I тип, — ще одна унікальна для пам'яток римського часу в Криму група виробів (Антонова, Костромичев 2000, с. 41).

Група клейм XI Клавдієвого легіону. LE XI CL. Чотири фрагменти черепиці та один уламок цеглини з клеймами XI Клавдієвого легіону виявлено під час розкопок терм К.К. Орловим у 1980 р. Їх відтиснуто різними штампами на виробках, виготовлених із однакової червоної глини з рожевим відтінком. Глина мала щільну консистенцію. Тісто містить дрібні білі включення і видовжені пори, що утворилися під час формування. Поверхня виробів гладенька, ангоб відсутній. Найповніше збереглися два

Таблиця. Кількісне співвідношення клейм за типами знахідок із Хараксу

Пам'ятка	Ялта (ЯІІМ)	Москва (ДІМ)	Всього
Равеннська ескадра	37	22	59
I Італійський легіон	5	1	6
XI Клавдіїв легіон	5	4	9
Загальна кількість	47	27	74

клейма, решта — сильно фрагментовані. Букви мають чіткі контури. Всі клейма мають прямокутну рамку з прямими контурами та рельєфними виступами по боках, ліворуч — напівкруглий, праворуч — трикутний.

1. Фрагмент цегли з частиною клейма LEG XI CL (рис. 10, 1). Інв. № 32699. Із розкопок терм 1980 р., № 146 за колекційним описом. Розміри фрагмента: $11,5 \times 10,5 \times 5,6$ см, уцілілої частини клейма — $3,3 \times 9,3$ см. Розмір букв — $1,8 \times 1,4$ см.

2. Фрагмент черепиці з правою частиною клейма XI CL (рис. 10, 2). Інв. № 32696. Із розкопок терм 1980 р., № 149 за колекційним описом. Розміри фрагмента: $11 \times 7,5 \times 2,8$ см, уцілілої частини клейма — $3 \times 6,3$ см. Розміри букв — $2 \times 1,1$ см.

3. Фрагмент черепиці з правою частиною клейма CL (рис. 10, 3). Інв. № 32698. Із розкопок терм 1980 р., № 148 за колекційним описом. Розміри фрагмента: $6,5 \times 4,8 \times 1,8$ см, уцілілої частини клейма — $3 \times 3,8$ см. Розмір букв — $2,1 \times 1,1$ см. Поверхня оббита та подряпана.

4. Фрагмент черепиці з лівою частиною клейма L. Інв. № 32695. Із розкопок терм 1980 р., № 151 за колекційним описом. Розміри фрагмента черепиці: 9×8 см, уцілілої частини клейма — $2,2 \times 3,2$ см. Висота букви — $1,9$ см.

5. Фрагмент черепиці з цілим клеймом LEG XI CL. Інв. № 32691. Із розкопок терм 1980 р., № 147 за колекційним описом. Розміри фрагмента: $25 \times 10 \times 2,5$ см, клейма — $2,5 \times 9,8$ см. Розмір букв — 2×1 см.

Усі п'ять фрагментів виробів із клеймами III типу (Блаватский 1951, с. 256) походять із розкопок терм 1980 р. Жодної старої знахідки не збереглося. В.Д. Блаватський згадував уламок черепиці з клеймом Клавдієвого легіону, знайдений

в арці в північно-західному кутку терм (Блаватский 1951, с. 287). Два клейма III типу, що зберігаються в ДІМ, також було знайдено В.Д. Блаватським під час розкопок терм (Блаватский 1951, с. 256).

Керамічні вироби з клеймами цього типу було виявлено на всіх пам'ятках, пов'язаних із дислокацією римських солдатів: у Херсонесі, Балаклаві, Хараксі, Алма-Кермені, висоті Козацькій (Борисова 1961, с. 44; Высотская 1972, с. 55; Зубарь 1994, с. 71; Сарновски 2000, с. 230). Згідно з епіграфічними пам'ятками, солдати XI Клавдієвого легіону розмішувались у Тірі та Ольвії, де також виявлено подібні клейма. В Херсонесі це найпоширеніший тип клейм серед знахідок, а форма та розміри клейма на херсонеській черепиці збігаються з клеймами на цеглі фортеці Харакс (Борисова 1961, с. 44).

Глина з представлених у ЯІЛМ черепиць, вивчених нами, аналогічна описаній В.В. Борисовою для фрагментів неангобованої черепиці (Борисова 1961, с. 41). У херсонеських гарнізонних майстернях черепицю виготовляли з добре відмудленої глини червоного відтінку, вироби вирізняли щільність та вишуканість обробки (Зубарь 1994, с. 80). Отже, схарактеризовані знахідки III типу — це уламки будівельної кераміки, яку привозили в Ай-Тодорську фортецю з Херсонеса.

Кількісне співвідношення клейм за типами знахідок із Хараксу, що зберігаються в ДІМ (Журавлев, Камелина, 2005 с. 350) та ЯІЛМ, наведено в таблиці.

Сподіваємося, що повна публікація клейм, відтиснутих на будівельній кераміці Хараксу з ДІМ та ЯІЛМ, стане корисним матеріалом для вивчення римської військової присутності в Тавриці.

Антонова И.А. Административное здание Херсонесской векиллиции и фемы Херсона (по материалам раскопок 1989—1993 гг.) // Хсб. — 1997. — В. 8. — С. 10—22

Антонова И.А., Костромичев Д.А. Римские гарнизоны Юго-Западного Крыма по данным керамических клейм // МАИЭТ. — 2000. — Т. 7. — С. 45—50.

Антонова И.А., Костромичев Д.А. Латинские клейма на строительной керамике из Херсонеса // Сарновски Т., Савеля О.Я. Балаклава. — Варшава, 2000. — С. 215—218.

Блаватский В.Д. Харакс // МИА. — 1951. — 19. — С. 250—291

Борисова В.В. Черепица с клеймами римских легионов // СХМ. — 1961. — Вып. 2. — С. 39—45.

Высотская Т.Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. — К., 1972.

Дьяков В.Н. Древности Ай-Тодора // Труды Алушкинского истор.-быт. музея. — Ялта, 1930. — В. I.

Журавлев Д.В., Камелина Г.А. Клейма на строительных материалах в собрании Государственного исторического музея // Боспорские исследования. — 2005. — Вып. VIII. — С. 350—360.

Зубар В.М. Нотатки з латинської епіграфіки Херсонеса і Харакса // Археологія. — 1990. — № 2.

Зубарь В.М. Херсонес Таврический и Римская империя. — К., 1994.

Зубарь В.М. Римская крепость Харакс // Stratum plus. — 2000. — № 4. — С. 176—200.

Зубарь В.М. Римские гарнизоны Таврики. Некоторые итоги и перспективы исследований // Памятники Южного берега Крыма: вчера, сегодня, завтра. — Ялта, 2004. — С. 8—13.

- Зубарь В.М., Антонова И.А. Об интерпретации и датировке клейм с аббревиатурой VEMI из Херсонеса // ВДИ. — 1991. — № 2. — С. 80—88
- Зубарь В.М., Савеля О.Я., Сарновский Т. Нові латинські написи з римського храму в околицях Херсонеса Таврійського // Археологія. — 1997. — № 4. — С. 67—88
- Зубарь В.М., Сарновский Т. Новая строительная надпись с Ай-Тодора и некоторые вопросы римской военной организации в Таврике во второй половине II в. н. э. // ВДИ. — 1997. — № 4.
- Кутайсов В.А. Новые находки легионных клейм в Херсонесе // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры. — К., 1986. — С. 139—141.
- Магда А.В., Ильина О.М. Комплекс строительной керамики первых веков нашей эры из портового района Херсонеса // Древности. — Харьков, 1994. — Вып. 1. — С. 153—164.
- Новиченков В.И., Новиченкова Н.Г. О нижней оборонительной стене римской крепости Харакс // МАИЭТ. — 2002. — Т. 9. — С. 27—36.
- Новиченкова Н.Г. Раскопки римской крепости Харакс в 2003 году // IX Дмитриевские чтения. — Ялта, 2004. — С. 84—89.
- Новиченкова Н.Г., Новиченкова К.В. Керамические клейма как источник по изучению римского присутствия в Таврике // Альманах КГГИ. — Ялта, 2002. — Вып. 4. — С. 51—52.
- Новиченкова Н.Г., Новиченков В.И. Отчет об археологических исследованиях нижней оборонительной стены Харакс в 2003 году // НА АІА НАНУ.
- Новиченкова Н.Г., Новиченков В.И. П.И. Кеппен об укреплении на мысе Ай-Тодор (возвращаясь к первоисточнику) // Світ знань. — 2004. — № 5—6. — С. 60—63.
- Новиченкова Н.Г., Новиченков В.И. Археологические данные о нижней оборонительной стене Харакса // АДУ 2003—2004 рр. — Запоріжжя, 2005. — С. 241—242.
- Орлов К.К. Раскопки терм Харакса // АО. — 1981. — М., 1982. — С. 298—299.
- Орлов К.К. Работы Ай-Тодорского отряда // АО. — 1982. — М., 1984. — С. 309—310.
- Орлов К.К. Архитектурные комплексы Харакса // Архитектурно-археологические исследования в Крыму. — К., 1988. — С. 16—27.
- Репников Н.И. О характере римской оккупации Южного берега Крыма // СА. — 1941. — 7. — С. 121—128.
- Ростовцев М.И. Римские гарнизоны на Таврическом полуострове // ЖМНП. — 1900. Март.
- Ростовцев М.И. Святилище фракийских богов и надписи бенефициариев в Ай-Тодоре // ИАК. — 1911. — Вып. 40. — С. 1—42.
- Сапрыкин С.Ю. Черепица с клеймами римского легиона из усадьбы хоры Херсонеса // КСИА. — 1981. — Вып. 168. — С. 58—62.
- Соломоник Э.И. О римском флоте в Херсонесе // ВДИ. — 1966. — № 2. — С. 165—171.
- Сарновский Т. К вопросу о чтении и хронологии латинских клейм на строительной керамике из Крыма // Сарновский Т., Савеля О.Я. Балаклава. — Варшава, 2000. — С. 225—230.
- Фирсов Л.В. Исары. Очерки истории средневековых крепостей Южного берега Крыма. — Новосибирск, 1990.
- Sarnowski T., Savelja O.J. Das Dolichenum von Balaklava und die römischen Streiskräfte auf der Südkrim // Archeologia. — 1998.

Одержано 11.11.2008

Н.Г. Новиченкова, К.В. Новиченкова-Лукичева

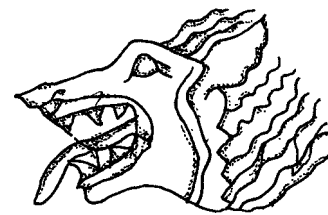
СТРОИТЕЛЬНАЯ КЕРАМИКА С КЛЕЙМАМИ РИМСКОЙ КРЕПОСТИ ХАРАКС

В статье приведены данные, описание внешнего вида, а также состав глины, из которой изготовлены 47 экз. изделий строительной керамики из римской крепости Харакс, хранящихся в собрании Ялтинского историко-литературного музея: 37 экз. с клеймами Равеннской эскадры, 5 — I Италийского легиона, 5 — XI Клавдиева легиона.

N.H. Novychenkova, K.V. Novychenkova-Lukycheva

BUILDING POTTERY WITH THE STAMPS FROM THE ROMAN FORTRESS CHARAX

The article presents the exact data and description of appearance and composition of clay of 47 items of building pottery from the Roman fortress Charax, kept at the Yalta Historical-Literary Museum: 37 items are with stamps of Ravenna squadron, 5 are of the I Italica legion, and 5 are of the XI Claudia legion.

Т.В. Діанова, Н.В. Красовська

ХЕРСОНЕСЬКИЙ МУЗЕЙ ОЧИМА ВІДВІДУВАЧІВ

Висвітлено маловідомі сторінки історії Херсонеського музею, які відкриває Книга відвідувачів цього музею.

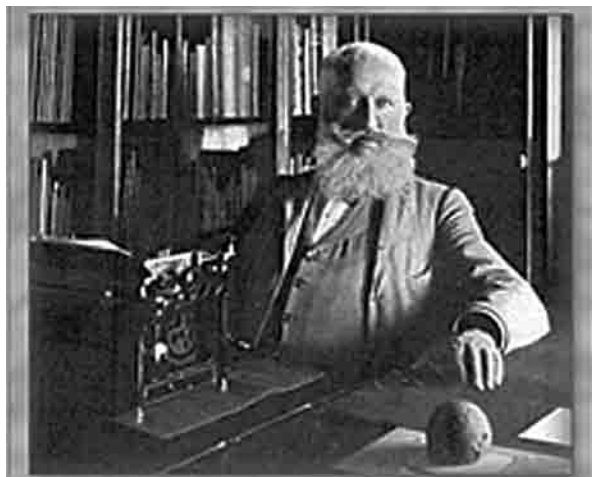

Рис. 1. К.К. Косцюшко-Валюжинич (1847—1907 рр.)

У 2007 р. Херсонес відзначав потрійний ювілей. Перша визначна дата — 180 років з початку розкопок. У газеті «Северная пчела» від 14 червня 1827 р. читаємо: «... *Главный командир Черноморского флота и портов, вице-адмирал А.С. Грейг, поручил известному своим просвещением чиновнику Н. Крузе приступить к систематическому разрытию кургана на развалинах Херсонеса*». Проте не менш визначними для історії музею є дві інші ювілейні дати — 160 років від дня народження Карла Казимировича Косцюшка-Валюжинича (1847 р.) і 100 років від дня його смерті (1907 р.). Ми не заглиблюватимемося в подробиці історії розкопок Херсонеса і розповімо про Карла Казимировича (рис. 1), причому не як про археолога, а як музейного працівника, точніше, про лише один бік його багатопланової музейної роботи.

1888 р. розкопки Херсонеса розгорнула Імператорська Археологічна комісія, що здійснювала дослідження археологічних пам'яток і контроль за їх станом на території Росії. Науковим керівником розкопок було призначено професора Н.П. Кондакова, а безпосереднім

© Т.В. ДІАНОВА, Н.В. КРАСОВСЬКА, 2009

виконавцем робіт — К.К. Косцюшка-Валюжинича. 1891 р. було затверджено посаду завідувача розкопок, на яку пізніше його було призначено.

Завдяки К.К. Косцюшку-Валюжиничу було впорядковано археологічні роботи в Херсонесі. Щороку писали звіти про розкопки. Значна частина знахідок з розкопок залишалася на місці і до кінця 1880-х рр. було створено всі передумови для організації у Херсонесі музею. У вересні 1891 року К.К. Косцюшко-Валюжинич надіслав в Імператорську Археологічну комісію проект музею, однак, оскільки до сфери діяльності Комісії не входило влаштування археологічних музеїв, дозвіл було отримано лише на будівництво повітки для зберігання старожитностей, та ще й з коштів, які надавала Комісія на проведення розкопок. Під керівництвом К.К. Косцюшка-Валюжинича до серпня 1892 р. було збудовано невелику, «барачного» типу будівлю, на якій поважно розмістилась велика вивіска «Склад местных древностей из раскопок, производившихся Императорской Археологической Комиссией с 19 мая 1888 года» (рис. 2). Однак в усіх своїх листах Карл Казимирович називав її Херсонеським музеєм.

Для обліку відвідувачів К.К. Косцюшко-Валюжинич замовив у Севастопольській типографії Книгу для відвідувачів Херсонеського музею, в яких кожен відвідувач мав залишити підпис (рис. 3). У цих Книгах хтось просто залишав надпис, інші підписувалися, вказуючи свій титул, ранг, чин, соціальний стан; деякі з відвідувачів, крім підпису, писали про свої враження...

З цією маловідомою сторінкою історії музею в Херсонесі нам і хотілося б ознайомити широку громадськість.

Першу Книгу відвідувачів відкриває запис від 9 серпня 1892 р. — це день народження Херсонеського музею (Книга № 165, л. 1).

Наприкінці всіх Книг відвідувачів К.К. Косцюшко-Валюжинич робив власноручні записи.

Рис. 2. «Склад местных древностей»

Він складав статистику кількості відвідувачів музею за місяць і рік і, що найважливіше, робив докладну добірку найбільш визначних, важливих і цікавих осіб, які залишили свої підписи в Книгах. Наприкінці першої Книги рукою засновника і «розбудовувача» херсонеського музею зроблено такий запис:

«В числе лиц, посетивших раскопки с 19 мая 1888 г. по 9 августа 1892 г., то есть с начала археологических раскопок, предпринятых Императорской Археологической Комиссией и до открытия музея находились:

— Их Императорские Высочества — Великий князь Алексей Александрович, Великая княгиня Александра Михайловна, Великий князь Михаил Михайлович;

— итальянский наследный принц;

— духовник Их императорского Величества Протопресвитер Янышев;

— обер-прокурор Святейшего Синода действительный тайный советник К.П. Победоносцев;

— командующий войсками Одесского военного округа генерал-адъютант граф Мусин-Пушкин, генерал-адъютанты и вице-адмирал, и предводители дворянства; академики архитектуры и профессеры, литераторы и издатели — В.В. Сулов, Н.М. Чагин (головний розпорядник і архітектор внутрішніх робіт у Володимирському соборі — Т.Д., Н.К.), А. Майков, В.И. Немирович-Данченко, М.Н. Ремезов, В.С. Соболевский.

Деятели по истории и археологии:

— Председатель Императорского Московского археологического общества графиня Прасковья Сергеевна Уварова (від народження княжна Щербатова — Т.Д., Н.К.)¹;

— член Императорской Академии наук Василий Васильевич Латышев (1855—1921 рр.)²;

Рис. 3. Книга для відвідувачів Херсонеського музею

¹ Дружина і сподвижниця Олексія Сергійовича Уварова, засновника Імператорського Московського археологічного товариства й Історичного музею в Москві. Археолог, голова Московського археологічного товариства з 1864 р. (після смерті графа Уварова), почесний член Петербурзької академії наук, кавалерства дама ордену св. Катерини, професор Дерптського університету. Графиня П.С. Уварова (1840—1924 рр.) не раз відвідувала розкопки і музей (1902, 1903, 1904 рр.) і, найімовірніше, саме наслідком цих відвідин і став відомий лист графині імператору Миколі II про долю Херсонеса.

² Доктор грецької словесності, ординарний академік наук. Філолог, історик, епіграфіст. Фахівець із давньої історії та грецьких написів Північного Причорномор'я, візантійської літератури. З 1893 р. дійсний член Петербурзької академії наук, ініціатор і редактор видання «Известия Археологической комиссии» (1900 р.). З 1917 р. академік РАН. К.К. Косцюшко-Валюжинич тісно співпрацював із В.В. Латышевым, який зробив переклади найбільш значних епіграфічних пам'яток із розкопок Херсонеса.

— *председатель Таврической ученой архивной Комиссии А. Стевен;*

— *консервант (головний зберігач) Императорского исторического музея А.В. Орешников* (видатний російський нумізмат, який присвятив свої праці і херсонським монетам — *Т.Д., Н.К.*);

— *генерал-майор А. Бертъе-Делагард* (з 1885 до 1888 рр. за дорученням Одеського Товариства історії та старожитностей керівник розкопок Херсонеса — *Т.Д., Н.К.*)³;

— *профессор А. Кочубинский, профессор Н.И. Веселовский, Товарищ Председателя императорского археологического музея И.Е. Забелин...*» (Книга № 165, л. 163 звор.).

Музей тулився в тісному, вологому і напівтемному приміщенні на березі Карантинної бухти. Значну частину пам'яток зберігали під відкритим небом. Проте за своєю суттю це був музей. 1892 р. його відвідали 534 особи, 1893 р. — 1776, всього за перші 5 років існування музею в Книгах відвідувачів залишили свої підписи 12 611 осіб.

1896 р. К.К. Косцюшко-Валюжинич знову клопотався перед Комісією щодо будівництва музейної будівлі. Однак відповідь барона Тизенгаузена, заступника голови Комісії, була такою: «*Имейте постоянно ввиду, что 1) нынешняя коллекция в Вашем складе имеет значение временное, 2) Археологическая комиссия по уставу своему сама не устраивает музеев <...>. Ведь большая часть Ваших посетителей — люди ни аза не смыслящие в археологии, и, как бы велико ни было количество Ваших посетителей (вероятно, в большинстве богомольцев), проку от этого для археологии никакого не будет, даже если Вы измените вывеску <...>. Сообщаю Вам личное свое мнение...*». На полях цього листа Карл Казимирович написав: «*Взгляд кабинет-*

ного ученого, никогда не побывавшего в Херсонисе <...> В Херсонисе раскопки продлятся еще целое столетие и неужели все находки древности будут постоянно перевозиться в Петербург и Москву? Я уверен, что вопрос о местном музее есть только вопрос времени <...>» (Письмо № 39, л. 105—106). Утім музей, нехай і у вигляді «складу», продовжував працювати. Організацію та облаштування музею можна вважати однією з найбільших заслуг К.К. Косцюшко-Валюжинича, якого справедливо вважають засновником Херсонеського музею.

Музей відвідували представники різних верств, освіти і діяльності. Селяни і міщани, дворяни і титуловані особи, діячі науки й відомі письменники, академіки живопису й архітектури, режисери й актори імператорських театрів, члени Імператорської сім'ї та Імператорського Двору, військові і духовні особи з незмінною цікавістю відвідували Херсонес, щоб «доторкнутися» до величних пам'яток і перейнятися духом давньої культури. Формат статті не дає змоги навіть просто перелічити усіх відомих і цікавих людей, які відвідали Херсонеський музей, тим більше описати їх докладніше. Ми пропонуємо найцікавіші, на нашу думку, факти і свідчення з Книг відвідувачів музею у різні роки.

Севастополь був центром тяжіння усіх гастрольних театрів. Узимку і влітку, безперервно змінюючи один одного, ставили вистави драматичні та оперні театри, оперети. До міста щороку приїжджали актори багатьох театральних труп із Москви, Санкт-Петербурга, Києва, Львова та інших міст.

Уже в перший рік відкриття музею — 3 жовтня 1892 р. — його відвідувачами стали Марія Костянтинівна Заньковецька і Микола Карпович Садовський (Книга № 165, л. 13) (рис. 4). У Книгах відвідувачів за різні роки знаходимо підписи відомих у Росії режисерів і акторів, театральних діячів: 10 липня 1893 р. — «*артистка Императорских театров М. Савина*»; 25 серпня 1900 р. — актор і режисер, знаменитий теоретик сценічного мистецтва «*Константин Сергеевич Станиславский*»; 30 березня 1901 р. — режисер, письменник, педагог, театральний діяч «*Владимир Иванович Немирович-Данченко с супругой*». Тричі, 1899, 1900 і 1902 рр., відвідував Херсонеський музей «*режиссер и артист Санкт-Петербургского Александринского театра Александр Акимович Санин*»; 29 серпня 1906 р. — «*артист Императорских театров Леонид Собинов*» (Книги № 165—171).

Навесні 1900 р. Художньо-громадський театр (МХАТ) на чолі з К. Станіславським приїхав

³ Історик і краєзнавець, археолог і нумізмат, генерал-майор Олександр Львович Бертъе-Делагард народився в Севастополі 26 жовтня 1842 р. Отримав військово-інженерну освіту, займався будівництвом на півдні Росії — в Херсоні, Одесі. 1874 р. його перевели до Севастополя. Після Кримської війни місто ще лежало в руїнах. Інженер О.Л. Бертъе-Делагард, відновлюючи зруйнований Севастополь, багато будував: ставплі Лазарівського Адміралтейства, батареї, зводив Приморський бульвар. Пристрасно цікавився історією Криму, він довгі роки вивчав історію Херсонеса і Георгіївського монастиря, проблеми Кримського середньовіччя, античного Херсонеса і Боспору. Розуміючи унікальність пам'яток Криму, природжений дослідник брав участь у розкопках, приділяв багато уваги охороні і реставрації історичних місць Тавриди. У своїй відомій роботі «К истории христианства в Крыму» докладно розглянув історіографію Георгіївського монастиря, зробив його опис.

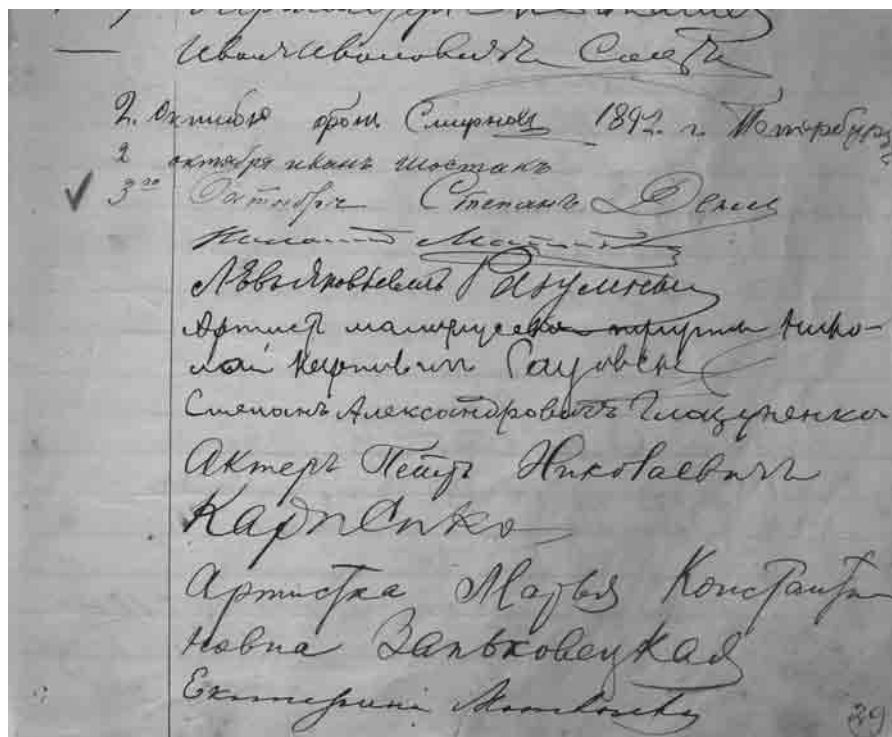

Рис. 4. Записи М.К. Заньковецької та М.К. Садовського у книзі для відвідувачів

на гастролі до Криму. В Севастополі було оголошено чотири вистави, серед яких «Дядя Ваня» і «Чайка» А. Чехова. Навіть для розпеченої яскравими театральними іменами севастопольської публіки гастролі МХАТу були винятковою подією. Проте і для молодого театального колективу це була незвичайна і відчайдушно смілива поїздка — у повному складі, зі своїми декораціями, бутафорією і костюмами вирушити на крайній південь країни на свої перші гастролі. 10 квітня пароплавом з Ялти приїхав А. Чехов, якого зустрічала на пристані уся трупa і натовп шанувальників. Потім у Літньому театрі, вибудованому на березі моря, мхатівці показали хворому Чехову його п'єсу «Дядя Ваня». Звичайно, п'єсу подивилося і багато севастопольців, серед яких вона мала шалений успіх. Актори театру оглянули визначні місця Севастополя. Це відомі факти (Лезинский 1995). А от підтвердженням того, що актори відвідали розкопки Херсонеса і музей, є їхні автографи. 9 квітня 1900 р. у Книзі відвідувачів музею свої автографи залишили «Ольга Книппер, Маргарита Савицкая, режиссер и артист Московского Художественного общедоступного театра Александр Санин, Мария Григорьева» та інші актори театру (Книга № 167, л. 125) (рис. 5).

Приїжджаючи до Криму, знаходили час для відвідання Херсонеського музею і розкопок відомі діячі російської літератури. Майже десять разів у Севастополі бував письменник Олексій

Максимович Горький, і щоразу його притягував Херсонес. Уперше письменник відвідав музей 15 січня 1897 р. з першою дружиною Катериною Пешковою, що засвідчують їхні підписи у Книзі відвідувачів музею (Книга № 166, л. 210 звор.). Він зустрічався і розмовляв з археологами, які проводили розкопки, працював у монастирському архіві. Підсумком цих відвідин став документально-публіцистичний нарис «Херсонес Таврический».

13 березня 1900 р. разом зі своїми друзями, літераторами «А. Воронниковым» і «В. Поссе» О. Горький знову побував у музеї і залишив свій підпис «А. Пешков» (Книга № 167, л. 120 звор.). Цей приїзд до Севастополя був знаменним для О.М. Горького, оскільки тут відбулося його перше очне знайомство з Московським Художнім театром і Марією Федорівною Андреевою, яка стала його соратницею, другом і дружиною. Навесні 1900 р. письменник був у Севастополі двічі. В архіві заповідника зберігається цікава фотографія 1900 р. — на фоні «Складу місцевих старожитностей» група МХАТу (що відвідала музей 9 квітня) і разом з ними О.М. Горький (рис. 6).

У Книзі відвідувачів за 1898 р. знаходимо свідчення відвідування музею родиною Анни Ахматової, тоді ще Анни Горенко. «27 апреля. Ийя (сестра), Инна (мати Інна Еразмівна), Андрей (батько Андрій Анатолійович), Анна Горенко. Царское село» (Книга № 167, л. 8) (рис. 7).

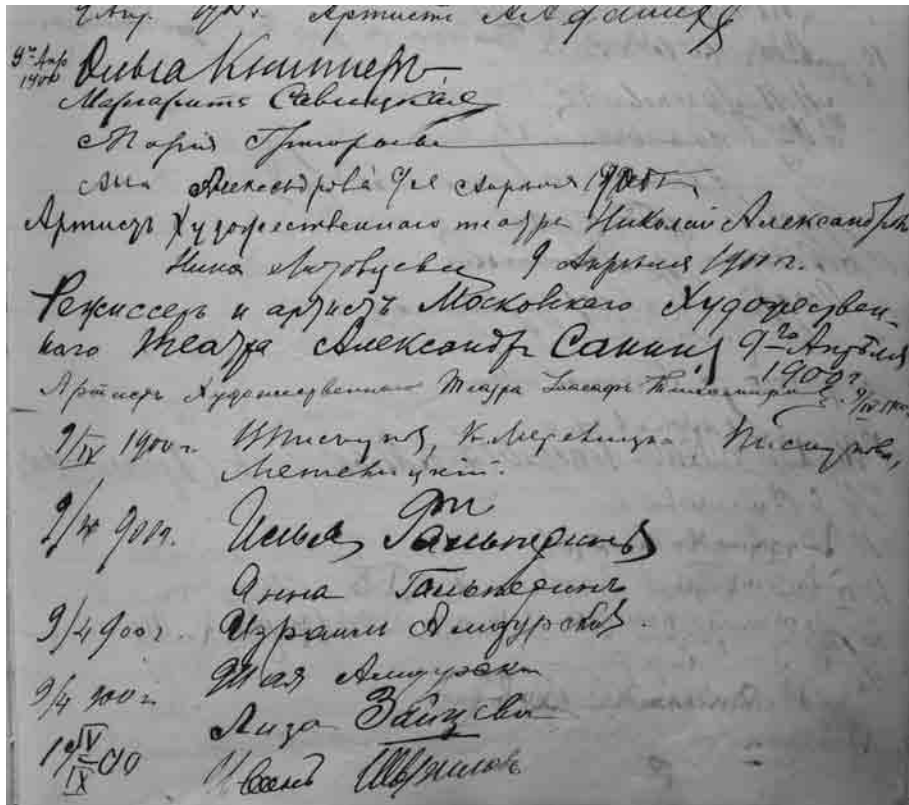

Рис. 5. Книга відвідувачів з автографами режисера та акторів МХАТу

В автобіографії під назвою «Коротко о себе» Анна Ахматова згадує: «... Каждое лето я проводила в Севастополе, на берегу Стрелецкой бухты, и там подружилась с морем. Самое сильное впечатление этих мест — древний Херсонес, около которого мы жили...»⁴.

27 квітня 1900 р. ознайомлювався з Херсонесом «Иван Бунин» (Книга № 167, л. 131 звор.) — російський письменник, прозаїк, поет і перекладач, почесний академік Петербурзької Академії наук (1909), лауреат Нобелівської премії з літератури (1933) (рис. 8).

22 квітня 1903 р., можливо, разом здійснюючи прогулянку, музей відвідали «Антон Че-

хов» і режисер «Всеволод Мейерхольд» (Книга № 170, л. 3 звор.).

У жовтні 1905 р. музей оглядав письменник «Д. Мамин-Сибиряк с семейством» (Книга № 171, л. 75 звор.), а також «Гр. А. Толстой»⁵ (Книга № 171, л. 76 звор.).

29 травня 1909 р. залишив підпис про свої відвідини музею «Владимир Гиляровский» (Книга № 172, л. 58 звор.) — російський журналіст, письменник, поет, побутописач Москви, відомий багатьом як «дядя Гіляй». 1913 р., мандруючи Кримом, побував у музеї російський письменник «Михаил Пришвин» (Книга № 173, л. 197 звор.).

Крім письменників і театральних діячів, не залишали без уваги Херсонес й інші відомі представники творчої інтелігенції. Тут бували художники й архітектори, вчені різних напрямів — медицини, історії, археології, природознавства.

У травні 1895 р. та 14 липня 1896 р. «осматривал сей музей кораблестроительной части чертежник Скубетов» (Книга № 166, л. — 28, 150); у січні 1898 р. — «январь 4-го. — Мартин Скубетов — чертежник строения броненосцев» (Книга № 167, л. 1). Мартин Іванович Скубе-

⁴ Анна Ахматова (Горенко) (1889—1966 рр.), поетеса. Приїжджаючи до Севастополя в літні місяці з 1896 по 1902 рр., Аня з матір'ю жила неподалік від Херсонеса в дачному містечку поблизу садиби Н.І. Тура, який здавав дачі курортникам. Садиба мала назву «Відрода», потім — «Новий Херсонес». Прилеглий до садиби район називався Турівська слобода, або простіше Турівка (пізніше — селище Вакуленчука), і розташовувався в районі теперішнього проспекта Гагаріна. Встановити місцезнаходження будиночка чи садиби, в якій зупинялися Аня й Інна Еразівна Горенки, зараз навряд чи можливо, але, швидше за все, звідси було добре видно Володимирський собор у Херсонесі: «Все глядеть бы на смуглые главы / Херсонесского храма с крыльца. / И не зная, что от счастья и славы / Безнадежно дряхлеют сердца» (1913 р.). Востаннє А. Ахматова відвідала Севастополь восени 1916 р.

⁵ Вірогідно, граф Олексій Миколайович Толстой (1882—1945 рр.) — письменник.

Рис. 6. О. Горький разом із групою МХАТу біля музею, 9 квітня 1900 р.

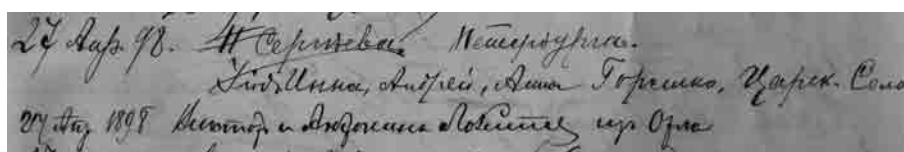

Рис. 7. Автографи родини Горенко

тов народився 1872 р. Закінчив Миколаївську портову ремісничу школу за спеціальністю майстерового ковальського цеху. Проте, маючи у шкільному атестаті відмінні оцінки з креслення і малювання, в ковальському цеху працювати йому не довелося. З 1890 р. він був креслярем на будівництві ескадрових броненосців «12 Апостолів», «Три святителі» і «Ростислав» у Лазарівському Адміралтействі. З 1 лютого 1903 р. М.І. Скубетов перейшов на постійну роботу в Імператорську Археологічну комісію, і до 1 жовтня 1914 р. жодне її видання про Херсонес не обходилося без його креслень. Спілкування з найвидатнішими вченими того часу, які відвідували Херсонес, читання і збирання книг з історії й археології зробили Мартина Івановича найближчим і довіреним співробітником К.К. Косцюшка-Валюжинича, а 1908 р. його одноставно було обрано членом Таврійської вченої архівної комісії (ТУАК).

У серпні 1898 р. Херсонес відвідав «художник Дмитрий Струков» (Книга № 167, л. 35 звор.) — археолог, історик і художник. Як чудового рисувальника, знавця церковного мистецтва, Московське археологічне товариство направило його 1867 р. до Криму і на Кавказ досліджувати християнські старожитності. Однією з пер-

Рис. 8. Автограф І.О. Буніна

ших робіт Д.М. Струкова в Криму стала участь у відновленні печерного храму св. Климента в Інкерманській обителі поблизу Севастополя 1867 р. 1871 р. «Таврические епархиальные ведомости» повідомили: «По соизволению Государя Императора в Крым для розыскания древнейших христианских памятников командирован опытный исследователь христианских древностей художник Д.М. Струков». Найяскравіше відкриття було зроблено в невеликому селі Партеніт, розташованому біля підніжжя Аю-Дага. Велика партенітська базиліка виявилась придатною для архієрейської служби. Біля вівтаря Д.М. Струков знайшов розколотий на кілька частин кам'яний будівельний напис 1427 р. грецькою мовою. У тексті було названо ім'я засновника базиліки — Іоана Сповідника

(Іоан Готський). Архів Д.М. Струкова пізніше опинився в Рум'янцевському музеї, там перебувають і «Записки по истории Херсонеса и Инкермана», «Записка о Херсонесе и освящении храма Св. Владимира» та ін.

У червні 1896 р. відвідав музей «*Апполинарий Васнецов*»⁶ — художник-пейзажист, академік живопису, знавець і натхненний поет старої Москви, молодший брат знаменитого Віктора Васнецова (Книга № 166, л. 72 звор.).

29 серпня 1898 р. і 8 жовтня 1912 р. Херсонеський музей відвідував художник, один із членів-засновників «Товариства передвижників», «*профессор живописи Константин Маковский*» (Книга № 167, л. 36; № 173 л. 191) (рис. 9).

У серпні 1898 р. був у музеї «*Фартусов Виктор Дормидонтович*» (Книга № 167, л. 29-а звор.) — академік живопису, автор композицій чудотворних і явлених ікон в Храмі Христа Спасителя.

1893 і 1894 рр. у Херсонесі були «*академики архитектуры А.М. Кочетов, А. Бекетов, Г. Котов, Вл. Николаев, В. Пруссак*» (Книга № 165, л. 129, 21), 2 квітня 1895 р. — «*Архитектор Владимир Иванович Чагин из Москвы и Ксения Александровна Степанова тоже из Москвы*» (Книга № 166, л. 9).

12 вересня музей відвідав «*профессор Иван Цветаев*» (Книга № 171, л. 269) — батько Марини Цветаєвої, російський вчений-історик, археолог, філолог і мистецтвознавець, член-

кореспондент Петербурзької Академії наук, професор Московського університету (з 1877 р.), засновник і перший директор Музею мистецтв у Москві (нині Державний Музей образотворчого мистецтва імені О.С. Пушкіна).

12 травня 1912 р. Херсонес оглядав «*Профессор хирург Н. Бурденко*» (Книга № 173, л. 122), російський хірург, основоположник вітчизняної нейрохірургії. Як лікар він брав участь у Першій світовій війні, де проявив себе як видатний організатор медичної служби російської армії. Організатор і перший президент Академії медичних наук (з 1944 р.).

Частими відвідувачами музею були члени практично всіх російських наукових товариств: неодноразово бував у музеї граф О.О. Бобринський — член Державної Ради, сенатор, голова Імператорської Археологічної комісії; члени вчених товариств, доценти і приват-доценти, професори, академіки — Б.В. Фармаковский, Ю.А. Кулаковский, Б.І. Ханенко, Е. фон Штерн, М.І. Ростовцев, О.В. Орешников, Н.П. Кондаков, Д. Айналов, В. Шкорпил, О.Л. Бертьє-Делагард, С. Жебельов, К.В. Болсуновський, В.В. Латишев, В.К. Трутовський, В.Ф. Міллер, Т.В. Кибальчич, Х.Х. Гіль, Р.О. Прендель, Ф.О. Браун, Ф.І. Успенський і багато інших. З багатьма із них К.К. Косцюшко-Валюжинич підтримував тісні наукові контакти, листувався з проблем датування відкритих архітектурних пам'яток і знахідок.

Виявляли інтерес до Херсонеса й іноземні гості. Вчені різних інститутів і наукових товариств із Праги, Вюрцбурга, Лейпцига, Бухареста, Кембриджа, Софії, Берліна, Кракова, з Франції, Німеччини, Мексики, Японії, Бельгії, Великої Британії — щороку відвідували Херсонес. У Книгах відвідувачів є підписи голів надзвичайних посольств до Росії, генеральних консулів і послів іноземних держав, а також підписи голів і членів королівських родин.

25 травня 1896 р.: «*В Императорскую Археологическую комиссию. Имею честь довести до сведения <...>, что сего числа в 12 часов дня Ее Величество Королева эллинов Ольга Константиновна* (до заміжжя Велика князівна Ольга Костянтинівна Романова, дочка Великого князя Костянтина Павловича і онука імператора Миколи I — Т.Д., Н.К.) *и Их Высочества Великие Князья Константин (герцог Спартакский), Георгий и Николай Георгиевичи изволили осматривать Херсонесский музей и расписаться в Книге для посетителей, при чем я был удостоен разрешением Ее Величества на поднесение пятнадцати фотографических снимков с наиболее интересных древностей. Заведующий раскопками*

⁶ Аполінарій Михайлович Васнецов (1856—1933 рр.). У картинах з історії Москви Васнецов став засновником історичного пейзажу — окремого жанру в російському живописі, в якому відтворюється образ давніх російських міст за історичними документами і археологічними пошуками. Поглиблена робота Васнецова над історією Москви зближує художника з істориками і археологами. 1900 р. художника прийняли членом Комісії зі збереження давніх пам'яток при Московському археологічному товаристві. З 1901 р. він став членом-кореспондентом цього товариства, а 1906 р. за заслуги на науковій ниві його одноголосно було обрано дійсним членом Московського археологічного товариства. Це було великою честю для художника і свідчило про визнання його роботи з вивчення старої Москви відомими російськими вченими-істориками і археологами. А.М. Васнецов понад десять років брав участь у роботі Комісії з охорони давніх пам'яток. Йому часто доводилося оглядати старі будівлі, а також вивчати давні ікони і керувати їх реставрацією. Досліджуючи історичну пам'ятку, художник давав їй обміри, робив замальовки і письмово висловлював міркування про можливості її реставрації. 1903 року Васнецов енергійно брав участь в організації Союзу російських художників. З 1918 по 1929 рік Аполінарій Михайлович був головою, а потім почесним головою Комісії з вивчення старої Москви.

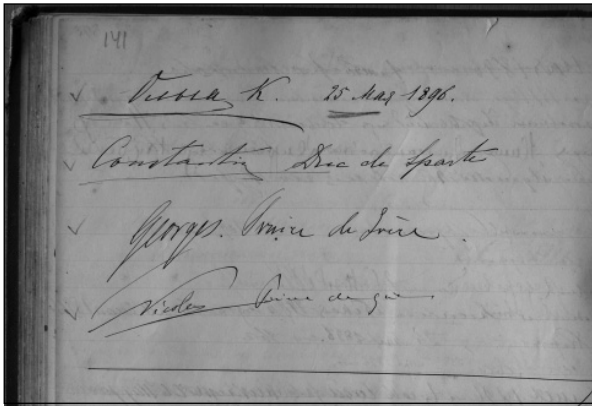

Рис. 9. Підпис Ольги Костянтинівни Романової у Книзі відвідувачів

Косцюшко-Валюжинич.» (Письмо № 39, л. 144, док. 210). Після огляду музею Її Величність залишила у Книзі відвідувачів власноручний підпис «Ольга К.» (Книга № 166, л. 141) (рис. 9).

1898 р. музей відвідали «Королевские высочества греческие принцы Андрей и Христофор» (Книга № 167, л. 18).

Неодноразово музей відвідували видатні діячі церкви: «Николай — епископ Таврический» (був у музеї 4 рази — 1899, 1901, і двічі 1902 рр.), «Антоний — митрополит Санкт-Петербургский и Ладомжский, епископы Иннокентий и Антоний, архимандрит Порфирий Виноградов» (Книга № 168 і 169).

У Книзі відвідувачів за 1898 р. є автограф послушника Матвія Головіна (Книга № 167, л. 1), а серед архівних документів зберігається справа за № 206 — Рукопис послушника М. Головіна «Херсонес Таврический», де описано історію будівництва монастиря на території давнього городища і будівництво Володимирського собору. Незважаючи на те, що М. Головін належав до братії монастиря, він був дуже зацікавленою людиною, захоплювався історією та археологією і часто спілкувався з К.К. Косцюшком-Валюжиничем. Імовірно, сам М. Головін і подарував йому цей рукопис. Саме про нього писав К.К. Косцюшко-Валюжинич у своєму листі від 6 липня 1898 р. до Імператорської Археологічної комісії: «... при замещении монастырем площади вокруг собора с южной стороны апсиды древней базилики послушником Матвеем Головиным <...> была замечена мраморная плита, явившаяся частью декрета и любезно доставленная Головиным в склад древностей ...» (О посещении № 40, л. 27).

Ще один запис від 30 березня 1900 р.:

«Где не станет нога — тут, там и здесь,
Одна могила древний Херсонес.

Камни, кости, лишь прах да черепки

Рис. 10. Підпис імператора Олександра III у Книзі відвідувачів

Говорят, кто были его предки.

Монах-миссионер, чех Вячеслав» (Книга № 167, л. 123).

Не залишався Херсонес і без найвищої уваги Російського імператорського дому. 19 травня 1893 р. музей відвідали Їх Величності імператор Олександр III з імператрицею і спадкоємцем цісаревичем, великою князівною Ксенією Олександрівною, великими князями Георгієм, Михайлом і Олексієм Олександровичами «и пробыли в нем 35 минут» (Заведующего № 42, л. 25). «Их Величества осматривали <...> мраморы и орнаменты иконостасных плит <...>. Войдя в само здание Их Величества и Императорские Высочества начали осмотр музея с классических древностей, а именно с надписи, содержащей гражданскую присягу херсонесцев конца четвертого века...» (Вырезки № 49, л. 32, 33). У Книзі відвідувачів музею імператор Олександр III залишив свій підпис (Книга № 165, л. 28 звор.) (рис. 10).

Як відомо, імператорська родина щороку відпочивала в Лівадії — своїй літній резиденції. З Книг відвідувачів музею випливає, що імператор Микола II з імператрицею Олександрою Федорівною, великі князі Олександр Михайлович, Михайло Олександрович, велика князівна Ксенія та інші члени імператорської сім'ї майже щороку відвідували музей і розкопки.

«22 августа 1898 г. Николай, Мария, Александр, Михаил, Ксения» (Книга № 167, л. 33, 49, 121 звор.). «18 сентября 1902 г. Николай, Александра, Михаил, министр Императорского Двора барон Фредерикс, княжна Оболенская, княжна Орбелиани» (Книга № 169, л. 74) (рис. 11). Того дня К.К. Косцюшко-Валюжинич у своєму рапорті графу О.О. Бобринському (рапорт і фотографії відвідин Херсонеса 1902 року видано окремою брошурою) писав: «Высочайшее обозрение музея и раскопок продолжалось два часа!» (О посещении № 40, л. 225) (рис. 12).

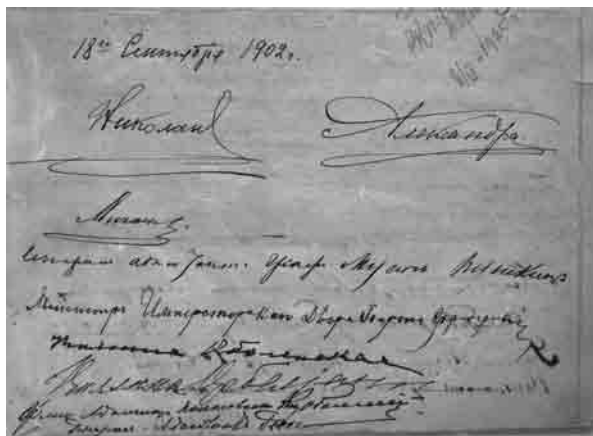

Рис. 11. Сторінка з підписами членів імператорської родини та членів імператорського двору, 1902 р.

Рис. 12. Відвідини Херсонесу імператором та імператрицею, 1902 р.

Слід відзначити, що імператор неодноразово бував у Херсонесі з дітьми. Ось кілька прикладів. 1902 р. — «в пятницу 20 и в субботу 21 сентября музей и раскопки изволили посетить августейшие дочери Их Величества и книга музея обогатилась еще тремя драгоценными подписями <...> К.К. Косцюшко-Валюжинич» (О посещении № 40, л. 232 звор.) (рис. 13). 1909 р. — разом з Ольгою і Тетяною; 1911 р. — разом із Ольгою, Тетяною, Марією і Анастасією (Книга № 167, л. 33; № 172, л. 107): «Ольга, Татьяна, Мария, Анастасия» (Книга № 169 л. 74, звор.; Альбом № 214, л. 5).

Останній запис, зроблений у Книзі відвідувачів музею імператором Миколою II, датовано 11 серпня 1913 р. (Книга № 173, л. 246).

У складі кортежу імператора Миколи II і самостійно музей часто відвідували члени і нащадки відомих князівських сімей і родів — князі і княгині Гагаріни, Трубецькі, Оболен-

ські, Суворови, Сумарокови, Кочубеї, Путятини, Голіцини, Щербатови та ін.

5 жовтня 1902 р. музей відвідав «статс-секретарь граф Ламсдорф» (Книга № 169, л. 84) — російський державний діяч, з 1897 р. товариш (заступник) міністра іноземних справ, з 1900 р. — керівник міністерства, а потім міністр іноземних справ.

29 серпня 1902 р. оглядав розкопки і музей «Сотрудник СП — Петербургского Археологического Института граф Петр Апраксин» (Книга № 169, л. 62 звор.) (рис. 14). Через 10 років (15 березня 1912 р.) доля знову привела графа Апраксина в Херсонес (Книга № 173, л. 105)⁷. Перед еміграцією, в останні дні перебування в Росії, граф Апраксин втретє відвідав Херсонесський музей: «19 июля 1920. Граф Петр Николаевич Апраксин» (Книга № 173, л. 427).

Щороку відомість музею зростала як у науковому світі, так і серед простого люду. Публікації результатів розкопок і найвизначніших пам'яток Херсонеса в головних наукових і періодичних виданнях привертала увагу до Херсонеса і музею. К.К. Косцюшко-Валюжинич регулярно повідомляв у своїх листах до Імператорської Археологічної комісії про збільшення кількості відвідувачів музею: 1898 р. підписи залишили 3182 осіб, 1899 р. — 3434, 1900 р. — 5128, 1901 р. — 6507, 1902 р. — 8151. Всього ж з 1898 до 1902 р. музей і розкопки оглянули, залишивши свої підписи в Книгах, 26452 відвідувачі.

У грудні 1907 р. помер Карл Казимирович Косцюшко-Валюжинич. У Книзі відвідувачів з цього приводу є зворушливий запис: «1907 год. 16 декабря в день погребения уважаемого г. Косцюшко посетил музей рабочий — каменщик А. Крупенин. Мир праху твоему великий труженик во имя науки» (Книга № 171, л. 239 звор.).

У вересні 1914 р. Імператорська Археологічна комісія відрядила до Херсонеса Лаврентія

⁷ Петро Миколайович Апраксін — відомий державний і громадський діяч Росії, керівник Російського Зібрання, дійсний статський радник. 1911—1913 рр. він обіймав посаду Таврійського губернатора. Граф Апраксін був одним із найстарших членів Російського Зібрання, куди вступив ще 1902 року. За великі пожертви на потреби товариства Апраксина і його дружину (від народження князівна Бярянська) було обрано пожиттєвими членами Російського Зібрання. В часи громадянської війни переїхав з родиною до Криму, був останнім головою Ялтинської управи. Після еміграції жив у Югославії, потім осів у Бельгії, де 1923 року заснував Історико-генеалогічне товариство. 1945 року зійшов на посаду голови комітету з будівництва Храму-пам'ятника в ім'я царя-мученика Миколи II в Брюсселі. Помер і похований 1962 року в Брюсселі.

Олексійовича Моїсеєва, який став першим директором Херсонеського музею (з 1915 р.). Він прийняв музей у складний час. Одним із його завдань став порятунок старожитностей Херсонеса від пограбування в період Першої світової війни, революції і інтервенції. Його найбільшою заслугою є збереження всіх археологічних колекцій музею.

Найбільша за обсягом Книга відвідувачів вміщує 12 років відвідування музею — з 1910 до 1922 рр., але це не просто роки, це ціла історична епоха.

Перша світова війна внесла корективи в життя музею. У той час Севастополь перебував під обстрілом, проводити розкопки було неможливо. У книзі для відвідувачів Л.О. Моїсеєв зробив запис: «С конца лета 1914 г. музей был закрыт для посетителей: — важнейшие вещи из него после обстрела «Гёбен» Севастополя вывезены на хранение в Харьков, где до сих пор сохраняются» (Книга № 173 л., 324 звор.). Їх зберігали в книгосховищі бібліотеки Харківського університету. Це поклало початок тісній науковій співпраці Херсонеського музею і Харківського університету.

У період Першої світової війни давнє городище невпинно руйнувалося військовими частинами, що розташувалися на його території. Протягом усього 1915 р. військові займали одне музейне приміщення за іншим. В умовах анархії і розрухи нагальною проблемою стало збереження музейного майна. Л.О. Моїсеєв був змушений перевезти архів до канцелярії безпосередньо до Севастополя, оскільки в той час музей перебував за межами міста. В роки громадянської війни розкопки на території Херсонеса також не проводилися — заборонялося проводити навіть обміри стін.

Важко уявити, що було б із музеєм, якби не Л.О. Моїсеєв з його вільним знанням європейських мов і вмінням знаходити підхід до влади, що змінювалася в ті роки, як у калейдоскопі.

«Заведующему Историческим музеем при Херсонесском монастыре. Сегодня около 9-ти часов утра высшее Германское командование посетит для осмотра Исторический музей при Херсонесском монастыре, о чем Севастопольская городская управа уведомляет Вас для зависящих распоряжений об открытии музея к указанному времени. Член Управы (підпис), Секретарь (підпис)» (Дело № 147, л. 63). У листі Лаврентія Моїсеєва до Імператорського Німецького Управління в Севастополі від 10 липня 1918 р. читаємо: «Покорнейше прошу не отказать сообщить мне список лиц, посетивших вчера с фельдмаршалом графом Эйхорном

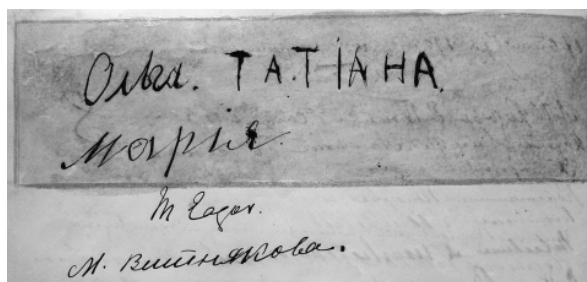

Рис. 13. Підписи дочок імператора Миколи II

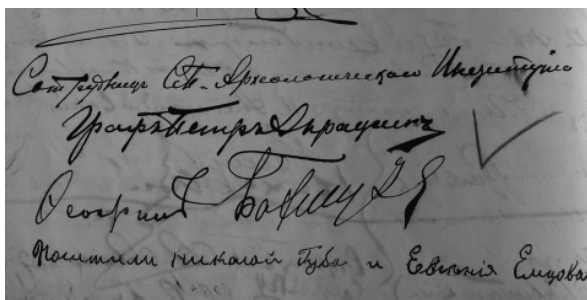

Рис. 14. Підпис графа Петра Апраксина

музей и раскопки Херсонеса, для занесения их в книгу музейных посещений, что останется навсегда очень важным и интересным историческим документом» (Книга № 173, л. 326).

Через кілька днів у Книзі відвідувачів Л.О. Моїсеєв зробив запис: «После четырех-летнего перерыва музей открывается вновь 15 июля 1918 г. Директор музея Л. Моисеев» (Книга № 173, л. 327). Можна припускати різні варіанти: відкриття музею було рекомендовано гостями, які відвідали його 9 липня 1918 р., або Л.О. Моїсеєв переконав їх у необхідності відкрити музей, або домовився про охорону території музею, або це просто випадковий збіг?...

Незважаючи на революційні події і громадянську війну, економічну розруху і безвладдя, музей не втратив своєї популярності.

«11 августа 1918 г. Сколько раз я стремился увидеть раскопки Херсонеса как историческую древность? Много пришлось видеть наконец я приехал в Севастополь, и вот я на раскопках древнего славного известного своей храбростью народа. По дороге сюда я заметил уже наши разаренные казармы, тоже известных когда-то своей храбростью русских солдат. Больно защемило мое сердце при виде этой картины. И мелькнула мысль неужели и наша доблесть отойдет в область предания (підпис)» (Книга № 173, л. 329 звор.).

Гортаємо сторінки відвідування музею за 1920 р. — перегортаємо частинку історії Виходу...

Безвихіддю, сумом і трагічним передбаченням неможливості повернення на Батьківщи-

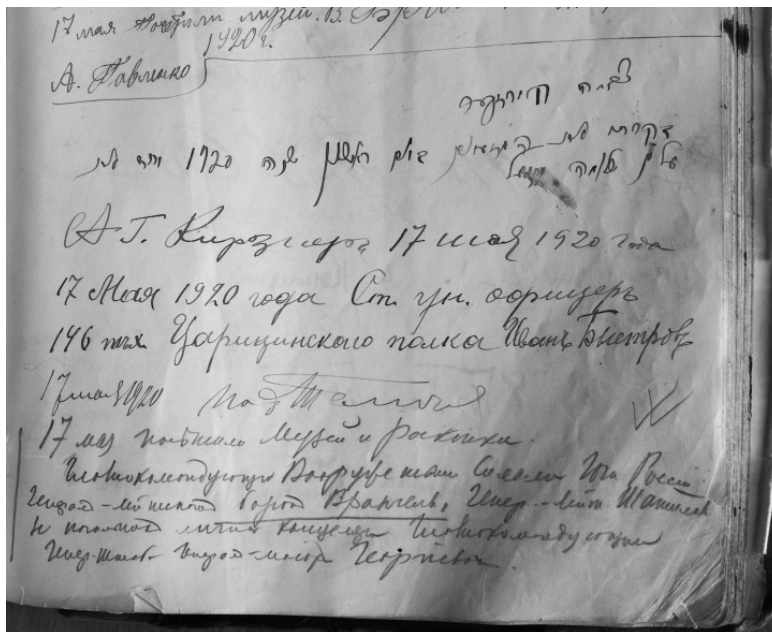

Рис. 15. Підписи князя Юсупова, Сумарокова, Голіцина, барона Врангеля

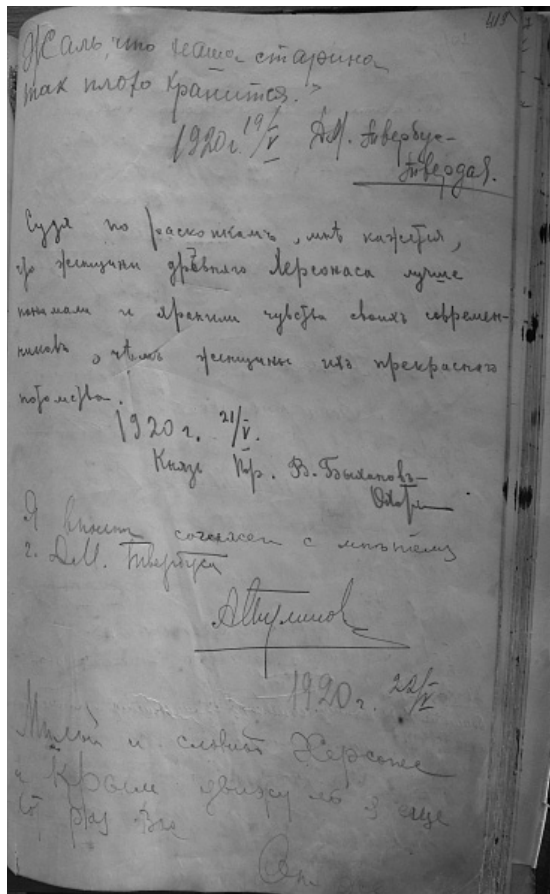

Рис. 16. Відгук князя В. Биханова.

ну наповнені записи про відвідини музею того багатостраждального року. Тут есаули і солдати Війська Донського, хорунжі, підпоручики і поручики, корнети і полковники, сестри милосердя, графи і князі, купці і статські радники...

Музей і розкопки відвідали «князя Юсупов и Сумароков», «князь Д. Голицын» (Книга № 173, л. 448, 340), 17 травня 1920 р. — «музей и раскопки посетил Главнокомандующий Вооруженными Силами Юга России генерал-лейтенант барон Врангель с командованием генерального штаба» (Книга № 173, л. 413) (рис. 15).

«Броненосца «Ростислав» подпоручики (підписи), 11 апреля 1920 г.» (Книга № 173, л. 393 звор.).

19 травня: «Я долго все мечтал увидеть старинные искусства и наконец мне удалось и я пришел к такому заключению что нашим архитекторам еще далеко до старины. Всеволод Шипулинский, бывший коммерсант г. Конотоп, теперь солдат Марковского полка» (Книга № 173, л. 418 звор.).

«Судя по раскопкам, мне кажется, что женщины древнего Херсонеса лучше понимали и хранили чувства своих современников, чем женщины их прекрасного потомства. 1920 г. 21 мая. Князь пор. (поручик?) В. Быханов» (Книга № 173, л. 419) (рис. 16).

22 травня 1920 р.: «Милый и славный Херсонес и Крым увижу ль я еще хоть раз Вас. (підпис)» (Книга № 173, л. 419) (рис. 16).

«Музей посетили офицеры Добровольческой армии. 10 июля 1920 г. Подпоручики (підписи)» (Книга № 173, л. 424 звор.) «Посетил Донской офицер есаул Ковалев ст. Луганской. Остался тронут до некоторой степени богатым материалом. 12. 07. 1920 г.» (Книга № 173, л. 433 звор.).

«Сестра милосердия бронепоезда «Генерал Шкуро» (підпис) (Книга № 173, л. 399).

«18 июля 1920 г. два брата Л. и В. Шнейдер из Богодухова Харьковской губ. заброшенные судьбой в Крым наконец увидели одно из желаний, то на что можно смотреть и вспоминать былое прошлое и хорошее но в будущем при осмотре теперешних остатков варварства от «древних» красот будут проклинать варваров красных. Боритесь со злом разрушения и злом культуры я Вас всех призываю. Оставим мы для своего потомства все хорошее!» (Книга № 173, л. 426—427).

У перших числах листопада 1920 р. Червона армія штурмом взяла Перекоп і прямувала до узбережжя. 16 листопада на всій території Кримського півострова було остаточно встановлено радянську владу.

«1 января 1921 г. А. Лебедев. Эмиссар Отдела Музеев Наркомпроса. Г. Бонч-Осмоловский, завед. Крымохрис»⁸ (Книга № 173, л. 453) — радянський учений, археолог і антрополог.

2 лютого 1921 р. «Имел удовольствие посетить Херсонесский музей и раскопки красноармеец 2-го Отдельного полевого тяжелого артдивизиона Алексей Иванович Евстифеев уроженец Симбирской губернии Сызранского уезда» (Книга № 173, л. 453 звор.).

У жовтні 1922 р. музей відвідав поет, художник, критик і дослідник «Максимилиан Волошин» (Книга № 173, л. 456) (рис. 17). М. Волошин юнаком оглядав «низкие обрывистые террасы, на которых громоздятся развалины Херсонеса...» (Волошин 1925), а в зрілому віці поет і історик неодноразово приїздив до Севастополя читати лекції і власні вірші.

Зі встановленням радянської влади в Криму заклади культури було включено до вже сформованої системи музейної справи і охорони пам'яток Країни рад. Садибу Херсонеського монастиря, закритого новою владою, спочатку було відведено під концтабір, а потім поділено між будинком собезу і стрілецьким полком.

Проте вже з 1921 р. Л. Моїсєєв почав наполегливу боротьбу за передачу садиби і будівель монастиря Херсонському музею, і до початку 1924 р. йому вдалося домогтися їх юридичної передачі цілком у відання музею. У той період із Харкова було реєвакуйовано і колекцію старожитностей.

Настав 1925 р., який можна назвати поворотним в історії Херсонеського музею. Після

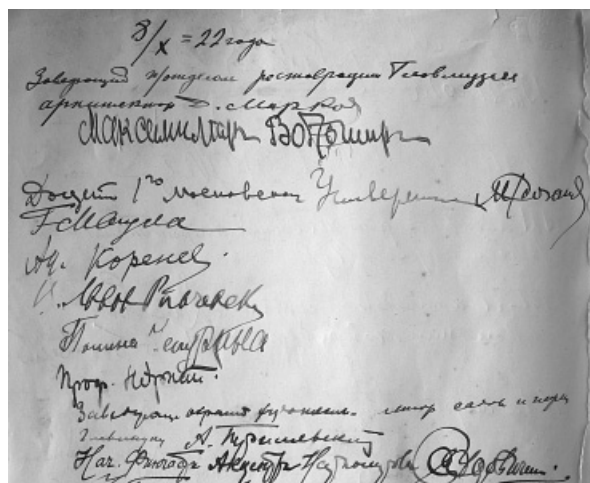

Рис. 17. Підпис художника Максиміліана Волошина

проведення ремонту в будівлях колишнього монастиря розгорнулася нова експозиція музею. У просторих приміщеннях уперше було організовано музей з науково обґрунтованою експозицією. Це стало можливим завдяки енергійній діяльності тодішнього директора музею, доцента Ленінградського університету Костянтина Едуардовича Гриневича. У ті роки Херсонеський музей став перетворюватися зі «складу старожитностей» у великий науково-дослідницький і науково-просвітницький заклад.

У записках, залишених у Книзі відвідувачів, знаходимо оцінку самовідданих роботі музейних працівників:

«Наконец-то музей Херсонеса принял подобающий вид и обстановку». 30.04. 1926 р. (Книга № 174, л. 90 звор.).

«Переведенный в новое помещение Херсонесский музей дает возможность каждому посетителю легко понять по составленным надписям, все отделы такового чего не было раньше. Приношу глубокую благодарность администрации и всем музейным работникам (підпис) (Книга № 174, л. 29 звор.).

«Музей посетила делегация из Швеции, Дании и Норвегии». 09.06.1926 р. (Книга № 174, л. 94 звор.).

«Посетив музей остался очень доволен, но имею маленькое пожелание, чтобы все лучшие экспонаты были возвращены в музей, где они могут дать больше пользы в виду их ценности. 10.06.1926 г.» (Книга № 174, л. 96 звор.).

«Осмотревши Херсонесский музей 2 января 1927 года вынесено впечатление, что музей вполне восстанавливается, считаю необходимым закрепить за музеем все строения для использования в целях расширения музея. Пред Крым Цик(а) В. Ибрагимов» (Книга № 174, л. 235 звор.).

⁸ Єдиною силою, здатною протистояти стрімкому урагану всезагального руйнування із назвою «націоналізація палаців і палацових цінностей», виявився підрозділ Наркомату просвітництва, який відав справами охорони пам'яток мистецтва і давнини (скорочено Охрис). Перші часи його очолював археолог Г.А. Бонч-Осмоловський (1890—1943 рр.).

У 1930-х рр. музей і розкопки надалі відвідували представники найрізноманітніших верств населення. Книги відвідувачів вели вже за двома типами. «Книги обліку відвідувачів» було розліновано на стовпчики, де окремо виділено рік, місяць відвідин і, що найцікавіше, стовпчики за верствами, де зазначено: робітник, службовець, селянин, військовий, студент, домогосподарка, ті, що навчаються. В цих Книгах лише підписи і дати. З'явилися й окремі «Книги зауважень і побажань про Херсонський музей». Ось кілька записів із Книг тих років.

«Музей посетила группа беспризорников из детского приемника Карантина и выносит благодарность бабушке, которая нам все объясняла. Еще характерно то что музей является наглядным пособием по истории до нашей эры. 15/VII-1935 г. А. Рыжов.» (Тетрадь № 512, л. 14 звор.).

«Впечатления произведенные музеем самые замечательные. Восхищаемся тем уровнем культуры которого достигли древние жители Херсонеса... 2/V- 1938 г. Командир РККФ (підпис)» (Книга № 374, л. 15 звор.).

«Мы пятая татарская школа, посетили музей, остались очень хорошие впечатления от всех экспонатов и умение передать детям исторические даты <...> Ученики 5 школы 3 класса, ст. вожатая (підпис)» (Книга № 534, л. 93).

«Вся группа экскурсантов <...> Московского ГПИ им. К. Либкнехта выражает глубокую благодарность научному сотруднику херсонесского музея Александру Кузьмичу Тахтаю, который в течение 5 часов знакомил нас с ценнейшими историческими памятниками прошлого... 11.VII. 1939 г.» (Книга № 534, л. 102).

«Вообще я не люблю музеев. За Маяковским мне хочется повторить «ненавижу всяческую мертвечину — обожаю всяческую жизнь». Но Херсонесский музей — музей необычный. Сюда приходишь как к источнику, который, знаешь, бьет века, с древнейших времен и по сие время. Херсонесский музей отличается от других тем, что стоит в непосредственной близости от неисчерпаемого колодца, в который смотрит пытливый солнечный луч сегодня. Музей дышит мыслью и чувством заботливой любви к делу что переживает века <...> Павел Барто. 24/IX-1940 г.» (Книга № 534, л. 123 звор.).

Суттєві корективи в роботу музею вніс 1941 р. Війна для Херсонеського музею почалася 25 червня 1941 р., коли на двір музею впала бомба, вибух якої пошкодив музейні будівлі. Як напише потім у своєму звіті С.Ф. Стржелецький, це була єдина бомба, що впала в Херсонесі до вересня 1941 р. Майже весь чоловічий

склад музею долучився до народного ополчення. Чотири співробітники музею записалися добровольцями до Червоної армії. На території музею було організовано бомбосховище. З наближенням фронту дедалі гостро поставало питання про необхідність евакуації музею в тил. Підготовку пам'яток Херсонеса, архіву і бібліотеки очолив головний зберігач музею О.К. Тахтай. Ящиків бракувало, тому для пакування витягли з підвалів старі монастирські скрині. За рознарядкою про евакуацію музею було дозволено вивезти три тонни вантажу. Завдяки наполегливості директора музею І.Д. Максименка фактично було вивезено вісім тонн. Все майно музею — пам'ятки, архів, бібліотеку — було спаковано в 108 ящиків. Супроводжувати цінний вантаж призначили С.Ф. Стржелецького. Ситуація на фронті дедалі ускладнювалася, для евакуації залишався єдиний шлях — море. 18 вересня 1941 р. музейне майно завантажили на теплохід «Волга», що прямував до м. Поті. Минуло понад три місяці неймовірних труднощів, довгих стоянок, голоду і холоду, постійної тривоги за цілісність музейних експонатів, поки 26 листопада 1941 р. майно Херсонеського музею було доправлено до Свердловська, де розташовано в сумновідомому колишньому будинку купця Іпатьєва.

Херсонеський музей був єдиним із музеїв Криму, що здійснив евакуацію своєчасно і по змозі повно. Проте значна частина пам'яток все-таки залишалася в Херсонесі, тому одночасно з евакуацією здійснювалися роботи з охорони пам'яток, що залишились. Товстим шаром землі було засипано мозаїки, для збереження пам'яток обладнано дві великі античні цистерни. Працівники музею евакуювалися в тил. Зберігачем фондів, пам'яток і будівель, що залишились, за наказом директора музею було призначено Н.З. Федорова — найстарішого співробітника, який понад 40 років працював у музеї. З наукових працівників у музеї залишився лише О.К. Тахтай, відмовившись їхати в евакуацію. *«Но здесь же будет пекло»*, — наполягав директор музею І. Максименко. — *«В каждом пекле должен быть свой цербер, и я останусь таким цербером у этих святых камней»*, — відповів О. Тахтай (Граб, Супруненко 1991, с. 31), і залишився зберігачем Херсонеса і його пам'яток протягом усієї війни. На превеликий жаль, рукописи, звіти про розкопки періоду окупації Севастополя, знахідки цього періоду зникли. Як напише потім О. Тахтай у своїй Звітній записці: *«5-го июля 1942 года моя жена... была выброшена немцами из нашей быв. квартиры в*

Севастополь в 2 часа, получив разрешение взять с собой самое необходимое. Моя избранная библиотечка, неопубликованные рукописи, в частности отчеты о «военно-археологических» раскопках в Херсонесе времени осады, наиболее ценные находки этого времени, <...> остались на квартире и исчезли бесследно. 6-го июля в Херсонес прибыла «комиссия археологов» крымского айнзацштаба и наложила свои «конфискационные» листки на музейные корпуса и собор. Ключ от средневекового отдела был вручен командиру в/ч, занявшей Херсонес, адъютантом которого был Ламздорф (сын быв. русского министра иностранных дел), очищавший мою квартиру для себя, — большой любитель древностей, коллекционер ...» (Докладная № 881, л. 61). Того самого графа Ламздорфа, підпис якого є в книзі відвідувачів музею за 1902 р.

Ольга Берггольц, російська письменниця і поетеса, яка побувала в Севастополі 1944 р., через чотири місяці після його звільнення, написала у своїй книзі: «... Под ежеминутной угрозой ареста, лагеря, смерти, Тахтай берег и хранил музей. За старым ученым постепенно закрепилось прозвище «спаситель Херсонеса» (Берггольц 1946, с. 131—151).

Однак, незважаючи на окупацію, музей працював. Як писав О. Тахтай, в Управління музеїв НКП РСФСР: «... Экспозиция музея существовала и существует в усеченном и, так сказать «кунсткамеризованном» виде. Общая хронологическая линия в основном сохранена. При немцах музей работал, как и все прочие Крымские, на

особых началах /запретная зона/... 27.VI.1944 г. А. Тахтай» (Докладная № 881, л. 54—63).

Після звільнення Криму і Севастополя 9 травня 1944 р., Виконком Севастопольської міської ради 26 серпня 1944 р. ухвалив реєвакацію Херсонесських пам'яток з Уралу. В газеті «Красный черноморец» № 48 від 25 лютого 1945 р. читаємо: «Сегодня отмечается событие, немаловажное в научной жизни Севастополя, Крыма и всей нашей страны: открывается Государственный Херсонесский музей <...> Экспозиции, вывезенные в свое время на Урал, возвращены в музей. Торжественное открытие <...> посвящается доблестным воинам Красной Армии и Черноморского флота, освободившим Севастополь» (Вырезки № 500, л. 3).

І ось перший повоєнний запис у Книзі відвідувачів: «Восстановление и открытие музея истории Херсонеса является культурным вкладом в дело возрождения города-героя Севастополя. Много еще надо для полного восстановления музея времени и средств, но и в настоящем состоянии, экспонаты и материалы дают полное представление о славной истории Херсонеса — предшественника Севастополя. Замечательно показаны исторические памятники и документы борьбы обитателей Херсонеса с нашествниками. Слава сотрудникам музея, сумевшим сберечь ценные экспонаты от немецко-фашистских варваров и своим кропотливым трудом в трудных условиях открыть музей. Подполковник Е. Ревенко. 4 марта 1945 г.» (Книги № 627, л. 4).

Цим записом у Книзі відвідувачів відкрилася вже чергова сторінка в історії музею...

Книга для посетителей Херсонесского музея с 9 августа 1892 г. по 1 января 1895 г. // НА НЗХТ. — Спр. № 165.

Книга для посетителей Херсонесского музея за 1895 г. // НА НЗХТ. — Спр. № 166.

Книга для посетителей Херсонесского музея за 1898 г. // НА НЗХТ. — Спр. № 167.

Книга для посетителей Херсонесского музея с 1 января 1901 г. // НА НЗХТ. — Спр. № 168.

Книга для посетителей Херсонесского музея с 1 мая 1902 г. // НА НЗХТ. — Спр. № 169.

Книга для посетителей Херсонесского музея с 15 апреля 1903 г. // НА НЗХТ. — Спр. № 170.

Книга для посетителей Херсонесского музея с 1 января 1905 г. // НА НЗХТ. — Спр. № 171.

Книга для записи посетителей Херсонесского музея // НА НЗХТ. — Спр. № 172.

Книга для записи посетителей Херсонесского музея // НА НЗХТ. — Спр. № 173.

Книга для посетителей Херсонесского археологического музея // НА НЗХТ. — Спр. № 174.

Письмо В.Г. Тизенгаузена — К.К. Косцюшко-Валюжиничу от 14.07.1895 г. // НА НЗХТ. — Спр. № 39.

«О посещении Их Императорскими Величествами Государем императором Николаем Александровичем и Государыней императрицей Александрой Федоровной и Его императорским Высочеством Великим Князем Михаилом Николаевичем музея и раскопок в Херсонесе 18 сентября 1902 г.» Рапорт заведующего раскопками и музеем в Херсонесе К.К. Косцюшко-Валюжинича Его Сиятельству Председателю Комиссии Гофмейстеру двора Его Величества сенатору графу А. А. Бобринскому // НА НЗХТ. — Спр. № 40.

Заведующего раскопками и складом древностей в Херсонесе. Переписка с Императорской Археологической комиссией, ее председателем, членами и делопроизводителем с 1 января 1898 по 31 декабря 1902 г. // НА НЗХТ. — Спр. № 40.

Заведующего раскопками и складом древностей в Херсонесе. Переписка с Правительственными и общественными

- учреждениями, с учеными обществами и их представителями с 15 декабря 1888 по 31 декабря 1902 г. // НА НЗХТ. — Спр. № 42.
- Вырезки* из газет и журналов и брошюр, посвященные истории и археологии Херсонеса и отчасти Крыма с 19 мая 1888 г. // НА НЗХТ. — Спр. № 49.
- Дело* Херсонесского музея за 1918 г. (разная переписка) // НА НЗХТ. — Спр. № 147.
- Альбом* с подписями лиц быв. царской фамилии и придворн., посетивших Херсонесский музей // НА НЗХТ. — Спр. № 214.
- Книга* для отзывов о Государственном Херсонесском историко-археологическом музее. Феодальный отдел. 1938 г. // НА НЗХТ. — Спр. № 374.
- Тетрадь* для заметок посетителей Херсонесского музея за 1934. 1935—1936, 1937 гг. // НА НЗХТ. — Спр. № 512. — зошит 2.
- Книга* замечаний и пожеланий о Херсонесском музее — феодальный отдел. 1939—1941 гг. // НА НЗХТ. — Спр. № 534.
- Докладная* записка. О Херсонесе в эпоху немецкой оккупации быв. Хранителя Музея А. Тахтая. 1 января 1945 г. // НА НЗХТ. — Спр. № 881.
- Материалы* по эвакуации и реэвакуации музея в период Великой отечественной войны и возобновление работы музея // НА НЗХТ. — Спр. № 881.
- Вырезки* из газет за 1926, 1927, 1928, 1940, 1945 гг. // НА НЗХТ. — Спр. № 500.
- Книги* отзывов ГХМ с 1945 по 1952 г. // НА НЗХТ. — Спр. № 627.
- Ахматова А.* Коротко о себе // Стихотворения и поэмы. / Библиотека поэта. Большая серия. — Л., 1976.
- Берггольц О.* Говорит Ленинград. — Л., 1946.
- Волошин М.* Культура, искусство, памятники Крыма // КРЫМ / под общ. редакцией д-ра И.М. Саркизова — Серазими, 1925. — С. 126—148.
- Греб В.И., Супруненко О.Б.* Археолог Олександр Тахтай. — Полтава, 1991.
- Лезинский М.* Литературный Севастополь. Путеводитель. — Севастополь, 1995.

Одержано 28.08.2008

Т.В. Дианова, Н.В. Красовская

ХЕРСОНЕССКИЙ МУЗЕЙ ГЛАЗАМИ ПОСЕТИТЕЛЕЙ

Херсонесский музей, основанный в 1892 г., является одним из старейших музеев Украины. Формирование архива музея началось в 1888 г. Благодаря тому, что его одним из первых эвакуировали в годы Первой и Второй мировых войн, а также самоотверженности его сотрудников удалось сохранить значительную часть документов. В статье использованы документы лишь одного периода истории Херсонесского музея — с момента основания в 1892 г. до середины 1940-х гг. Из анализа только одной категории архивных документов — Книг посетителей — можно сделать вывод, что с момента основания музей пользовался большой популярностью среди самых различных категорий населения, о чем свидетельствует неуклонный рост численности его посетителей.

T.V. Dianova, N.V. Krasovska

CHERSONESAN MUSEUM IN THE EYES OF VISITORS

Established in 1892, the museum in Chersonesos is one of the oldest museums in Ukraine. Museum archive has been formed since 1888. In the ages of the World War II, a great part of the documents were saved by the exertion of the museum staff and due to the fact that it was one of the first museums that left for the evacuation. The given paper analyses the documents from a single period in the history of the museum in Chersonesos: from 1892, when the museum was founded, to the mid. 1940s. The analysis of a single category of archival documents, visitors' books, allows one to draw the conclusion that, from its foundation date onwards, the museum was very popular among various groups of people and that the increasing number of visitors testifies that.

До історії стародавнього виробництва

І.А. Готун, О.А. Коваль, А.В. Петраускас

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ БОРТНИЦТВА У ПІВНІЧНІЙ ЕКСПЕДИЦІЇ. Сучасний промисел та його дослідне відтворення¹

Другу частину статті про середньовічне бортництво присвячено особливостям виготовлення бортей, поселенню роїв на базі експедиції — у регіоні традиційного бджолярства — та аналізу архайчних форм цього промислу в Житомирському Поліссі.

Першу частину спеціальної праці про експериментальне бортництво у Північній експедиції ІА НАН України, що за організаційного та фінансового сприяння підприємства «Хутір Ясний»² провадила роботи біля с. Ходосівка Києво-Святошинського р-ну, було присвячено особливостям бджолоїної сім'ї та сутності самого промислу. У другій частині праці охарактеризовано проведені роботи, в основу яких покладено не лише вивчення відповідної літератури, а й польові народознавчі спостереження.

Сучасне бортництво. У літературі відзначалося, що селяни лише частково були землеробами, це не було для них безпосереднім і єдиним заняттям. Одночасно вони займалися мисливством, рибальством, бортництвом, добували кору, луб, бересту, поташ, вугілля, живицю, опановували інші промисли, що склалися в дуже струнку та виважену систему господарства, яка ґрунтувалася на експлуатації лісу та лісових багатств (Петров 1968, с. 33). Особливо це стосується мешканців Полісся, які демонстрували надзвичайну багатогранність та багатоструктурність у своїй економічній діяльності (Готун 1995; Готун, Коваленко, Моця 1996). За спостереженнями чернігівського дослідника В.П. Коваленка, специфіка занять се-

редньовічних поліщуків включала навіть відлов та дресування ведмедів (Коваленко 1992, с. 33). За сприятливих природних умов це стосувалося і бджолярства — аж до виготовлення гончарями спеціальних годівниць для бджіл (Зинченко 1992, с. 73). Зрештою, це й не дивно в умовах, коли, зокрема, «Опис Новгород-сіверського намісництва» (1779—1781 рр.) фіксує на землях селищ Хоромне та Риловичі по 2 тис. бортних дерев, селищ Шумилівка та Хутір — по 1 тис. і т. д. (Коваленко 1992, с. 33). Подібна специфіка економічної діяльності спостерігається в цьому регіоні й нині.

Під час досліджень історії розвитку бортництва виникло багато проблем, пов'язаних із функціонуванням бортної системи, особливостями типології бортей, умов їх обслуговування та ін., що були недостатньо висвітлені в літературі. Для заповнення цієї джерело-знавчої лакуни було розпочато спостереження за залишками реліктового бортного лісового промислу серед північних районів Київського та Житомирського Полісся. Ці дослідження дали змогу отримати консультації місцевих мешканців, які практично займаються цим промислом, а також мінімум досвіду, що знадобився під час експериментальних досліджень. Показовою для проведення спостережень є північна частина Олевського р-ну Житомирської обл., де збереглась значна кількість діючих бортей, причому архайчних типів. На вибір місцевості вплинуло проведення тут тривалих наукових спостережень олевським краєзнавцем Ю.В. Халімончуком, завдяки якому і було підготовлено цю етноархеологічну експедицію (Халімончук 2006).

Під час першого виїзду, на початку червня, було обстежено бортницьке господарство меш-

¹ Низку положень статті викладено у доповіді авторів «Розвиток бортництва у слов'янських народів», виголошеній на Міжнародній науковій конференції «Слов'янство і національно-культурні процеси ХХІ ст.» (м. Київ, 24—25 березня 2006 р.).

² Автори висловлюють вдячність П.Т. Куцоми, В.В. Сіненку, С. Г. Євдоченку та іншим співробітникам зазначеної організації за постійне сприяння дослідженням Ходосівського археологічного комплексу.

канця с. Копище Олевського р-ну І.П. Лозка та проведено спостереження за встановленням нової борті. На подвір'ї господаря в корі та без кори зберігається кілька колод — заготовок під майбутні борті, що сушаться вже кілька років. Колоди 1,2—1,5 м заввишки та 0,6—0,8 м завтовшки. Для виготовлення бортей використовують переважно сокиру і втульчає тесло (так звану плешню) на довгому руків'ї. Важливо, що втульчасті тесла трапляються і серед давньоруських старожитностей. Відзначимо, що доцільність інструмента (досить широко представленого серед бортницьких знарядь із території Білорусі) визначається саме способом виготовлення порожнини в колоді через довж та отвір на одному з торців. Застосування звичайного тесла та молотка, зважаючи на значну довжину порожнини та її відносно невеликий діаметр, досить складне, часто неможливе. Останнім часом із розповсюдженням нових інструментів з цією метою іноді використовують бензопилку.

Процес виготовлення борті починається із вирізання видовженої підпрямокутної довжі та отвору в одному з торців. Через них вибирають серцевину колоди і формують порожнину. Після цього торець запаковують дерев'яними вставками, довж підрівнюють та обладнують щільно підігнаним дерев'яним брусом. Функцію льотка виконує вузька видовжена щілина у верхній частині довжі. Подібна конструкція, за словами І.П. Лозка, додатково захищає рій від проникнення взимку до нього дрібних гризунів («медоїдок»). Особливістю, відзначеною у цьому господарстві, є спосіб оформлення снітки. Її функцію, на противагу традиційній щільно підігнаний дощці на дерев'яних кілочках, виконує закріплений звичайними цвяхами шматок жерсті. Всупереч думці дослідників, які вбачають у снітці передусім захист бджіл від зимового холоду, І.П. Лозко стверджує, що її головне призначення — захист від розорення лісовими звірами (насамперед — куніями) взимку, коли рій не може себе захистити. На це було звернено увагу і в літературі (Сержпутовский 1914, с. 7; Заглада 1930, с. 45). Торці колоди, а у випадку горизонтального розташування — верхній бік, іноді додатково закривають пристосуваннями з берести, дерева, металу чи інших матеріалів для запобігання руйнуванню деревини від вологи (рис. 1).

Для підйому колод господар застосовує спеціальне бортницьке колесо із видовженою з одного боку ступицею (на яку, власне, і намотують мотузку) і дерев'яною віссю — «кодолю».

Відзначимо, що для обслуговування бортей на деревах використовують спеціальне пристосування — «жень». У цьому господарстві вона має довжину близько 20 м, сплетена з добре змачених дьогтем сиром'ятних ремінців із шкіри великої рогатої худоби (рис. 2). Господарю пристрій дістався ще від батька, а тому, вірогідно, від діда. Це знаряддя складається із власне довгого ремня, дощечки для сидіння — «лежєї», дерев'яного карабіна-розподільника — «кронципала» (рис. 3), у деяких випадках — додаткового пристосування — «лежєйки» — шкіряного шнура. Слідом за Б.О. Колчіним аналогії кронципалу (рис. 4) А.В. Чернецов, А.В. Куза, Н.А. Кирьянова вбачають серед дерев'яних знахідок Новгород (Древняя Русь 1985, с. 240). У такому випадку формування знаряддя можна віднести до середньовіччя, а з огляду на сталу закінчену форму цього пристрою у давньоруський час — вірогідно, до раніших часів.

Встановлення колоди серед соснового лісу з урахуванням дороги відбувалося за участі 4 чоловік протягом половини світлового дня. Колесо було замінено лебідкою. Мотузкою людина із землі лише направляла рух борті під час підйому. На дереві колоду закріпили на місці попередньої (встановленої кілька десятиліть тому) на розлогий сучок і додатково зафіксували на стовбурі (рис. 5, а). Слід зазначити, що подібним чином встановлено й борті в експозиції Музею народної архітектури і побуту НАН України (рис. 5, б). Після встановлення борть «затворюють». До неї закладають товстий шар запашних зелених гілок чи трави і зверху на них та стінки колоди розливають близько 1,5 л перебродженого протягом року меду (у співвідношенні до води 1 : 3—1 : 4). За словами І.П. Лозка, свіжа зелень у поєднанні з питним медом починає «парити» і привертає своїм запахом «походків», які відшукують нові помешкання для роїв, що вилетіли з вуликів.

Господар практикує два розповсюджені в Українському Поліссі та на території Білорусі основні типи розташування бортей — лежки (розміщені горизонтально із невеликим ухилом) та стояки (встановлені вертикально), хоч перевагу надає першим, оскільки вони, на його думку, дають змогу розмістити в них більшу кількість стільників.

Розташування бортей простягається приблизно на 8—10 км. Таке бортне угіддя становить систему, що функціонує досить автономно. Господар не проводить традиційних пасічницьких операцій, як-то примусове заселення, лікування, підгодовування, ліквідація трутнів

Рис. 1. Етнографічна борть на Житомирщині з вологозахисними пристосуваннями

Рис. 2. «Жень» із бортного господарства в Олевському р-ні

та ін. Його втручання закінчується затворенням колоди. Після цього він лише регулярно забирає частину зроблених бджолами запасів. Родини комах розвиваються також автономно. Заселення нових порожніх бортей відбувається завдяки природному роїнню. Так, кожна родина за сезон випускає від 1 до 5 роїв (Шевчук 1974, с. 33). Отже, на території бортного угіддя, яке обслуговує господар, кожного сезону вилітає велика кількість роїв, які розшукують нові домівки. Зручних природних помешкань, особливо для великих роїв, небагато, тому ймовірність заселення порожньої борті, яку бортник додатково затворює принадами, дуже велика. Такий спосіб заселення зафіксовано багатьма дослідниками.

Найближчі борті господаря встановлено безпосередньо біля садиби на досить молодих соснах. Подібне розміщення колод відзначено і в інших садибах с. Копище. Зафіксоване воно і в с. Майдан Копищенський в обійсті М.В. Михальця. Загалом мешканці Копища обслуговують близько 500 бортей, серед яких заселені становлять близько 1/3—1/2 загальної кількості. Цікавою особливістю вказаних сіл є відсутність спеціальних знаків власності на колодах чи ділянці лісу із бортями. Це можна пояснити ремінісценцією патріархальних об-

Рис. 3. «Кронципал» у господарстві І.П. Лозка

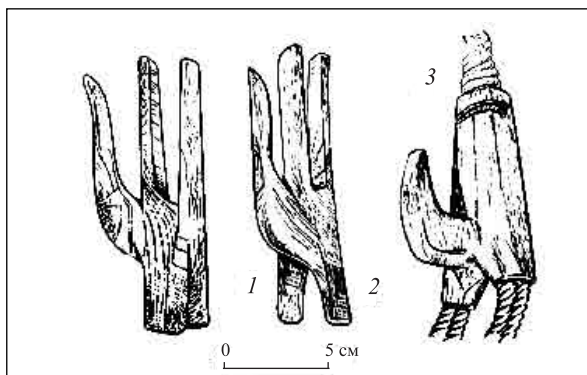

Рис. 4. Археологічно простежені лазива X та XII ст. (1, 2) з Новгорода і лазиво (3) за етнографічними матеріалами (за Б.О. Колчиним та А.В. Чернецовим, А.В. Кузою, Н.А. Кир'яною)

щинних відносин, відзначених В.П. Петровим серед населення, яке займалося переважно лісовим господарством (Петров 1968, с. 36—39). Під час розміщення колод поблизу оселі єдина відмінність від лісового бортництва — наближення безпосередньо до обійстя. Зафіксована система розташування зі збереженням головних ознак бортної системи ставить під сумнів висловлене В.А. Мальм припущення про поширення розташування бортей біля помешкань насамперед у районах, де мало лісів, або ж їх штучно зведено, що начебто змушує ставити колоди на землю та наближати їх до оселі (Мальм 1956, с. 132).

Головні весняні медоноси цього району — лучні трави, квіти кущів та дерев. З другої половини літа та восени основним стає верес, широко розповсюджений у регіоні, що характерно не лише для Олевщини. Так, А. Сержпутовський відзначав аналогічну ситуацію для Білорусі (Сержпутовський 1914, с. 7). Серед поширених медоносів місцевості слід також назвати рододендрон жовтий та багульник, які дають мед зі специфічними властивостями.

Наступну поїздку було здійснено восени для спостереження за осіннім медозбором. Зазна-

Рис. 5. Борт І.П. Лозка, закріплена на дереві (а) та подібна з експозиції Музею народної архітектури і побуту НАН України (б)

чимо, що мешканці с. Копище практикують вибирання меду двічі на рік — навесні чи на самому початку літа, після завершення основного цвітіння, та восени. В осінніх медозборах основну частку становить вересковий мед.

Засобом для підйому на дерево І.П. Лозку слугувала звичайна довга драбина, жень він не використовував. Для пригнічення бджіл було застосовано пасічницький «курник». Літописна стаття 1231 р. «не погнетши пчел меду не едасть» (ПСРЛ 2 1908, стб. 763), можливо, відбиває не роебійний промисел, а знайомство давньоруських бортників із цією властивістю диму. Природним фактором, що сприяє борт-

нику під час вибирання меду, є холод. За мінусових температур бджоли втрачають активність. І.П. Лозко осінні медозбори планує саме на холодні осінні дні із заморозками. В іншому випадку бджоли активно захищатимуть своє гніздо та запаси на зиму.

Для складання меду використовують дерев'яний кошик на довгій мотузці для зручного спускання вниз, «лазбень», і звичайне відро, яке наповнюють вирізаними стільниками. Вирізання відбувається за допомогою звичайного кухонного ножа з довгим лезом. У деяких випадках стільники виламують просто руками. Поширена в літературі думка про використання для зрізання стільників ножів із колінчастим руків'ям (Древняя Русь 1985, с. 233; Шекун 1987/47, с. 20; 1989/90, с. 21; 1995, с. 11; Шекун, Веремейчик 1999, с. 52, 123), на наш погляд, ґрунтується лише на відносній зовнішній подібності деяких залізних інструментів із давньоруських пам'яток до пасічницької медорізки (рис. 6, а), яка ніяк не стосується зрізання стільників. Навіть сьогодні, незважаючи на досить широкий набір спеціалізованих інструментів та пристосувань для вирізання стільників, пасічники використовують звичайний ніж із прямим руків'ям та дещо загнутим (рис. 6, б) чи навіть прямим лезом (Скуратівський 2000, с. 98). Ніж із колінчастим руків'ям — медорізку (рис. 6, в) застосовують виключно для зрізання верхнього краю запечатаних стільників — забруса (Особенности ... 2000, с. 113, рис. 6), їх з метою відкривання подальшого вибирання (шляхом простого витікання або ж із використанням центрифуги) зі збереженням вошини. Операція може мати сенс і технічні можливості для проведення лише у випадку використання рамкової конструкції вулика. Нагадаємо, що вона з'явилася в ХІХ ст. Головним завданням у цьому випадку є вилучення меду зі збереженням стільників. За використання борти (як у стовбурі дерева, так і відокремленої) така операція зай-ва. Відрізані стільники не можна приєднати назад до стінок. Найпоширеніший спосіб вилучення меду за бортницької системи полягає у перетоплюванні стільників. Для їх вирізання ніж із колінчастим руків'ям не доцільний, достатньо ножа звичайної конструкції. Зазначимо, що серед етнографічних знарядь бортників (рис. 7) «медорізки» відсутні (Сержпутовский 1914, с. 8).

Під час збирання меду вибирають стільники, розміщені нижче верхнього краю довжі. Це дає змогу залишити бджолам достатній запас для зимівлі, інакше вони загинуть. З однієї борти в середньому виходить близько 1—2 відер

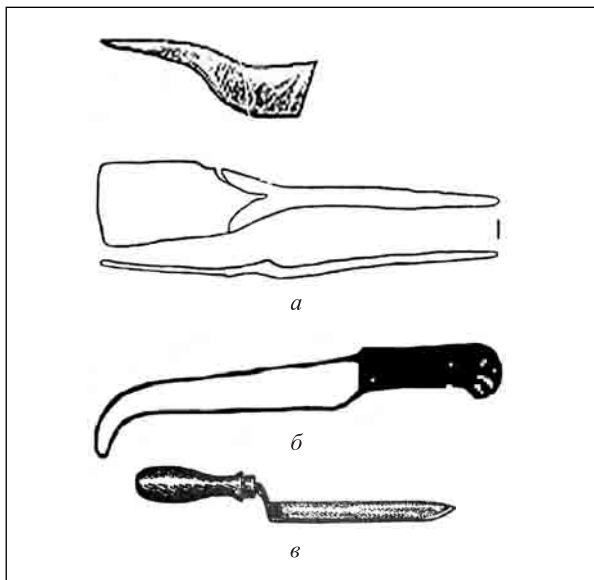

Рис. 6. Медорізки: *а* — з Калузьких курганів та поселення Ліскове, за даними археологічних досліджень; *б* — інструменти сучасних пасічників для вирізання стільників; *в* — для зрізання забруса

меду в стільниках (10—20 л) залежно від року (рис. 8). Ця кількість може суттєво коливатись під впливом погодних умов на цвітіння медоносів. Зібраний мед зберігають як у стільниках, так і в чистому вигляді, перетоплений за температури близько 40°C. Найкращою тарою для меду вважаються липовки — спеціальні посудини, виготовлені з липи.

Підготовка експерименту. Цікаві спостереження відносно бортництва в межах виконання планової теми з експериментального відтворення давньоруських споруд, ремесел та промислів зроблено на базі Північної експедиції ІА НАН України між селами Ходосівка та Лісники. Слід зауважити, що бортництво потребує не лише значних працевитрат і високої кваліфікації, а й багатьох років копіткої роботи (наприклад, майже готову пустотілу колоду необхідно висушувати в корі не менше одного-двох років). Позатим вдалося отримати певні позитивні результати. Було відібрано топографічно оптимальне місце для розташування бортей: узлісся старого стоялого лісу, що з південного боку виходить на заплаву р. Сіверка, яка впадає у стару широку заплаву Дніпра. Подібні місцевості дуже цінувалися як бджолярські угіддя, що століттями переходили у спадок із роду в рід; у першій частині статті було наведено дані щодо покарання державою за руйнування навіть дерева, яке може бути придатним для виготовлення борти за давньоруської доби та в часи Литовського князівства.

Пасічництво було традиційною галуззю в окрузі, що засвідчують справи з Центрального

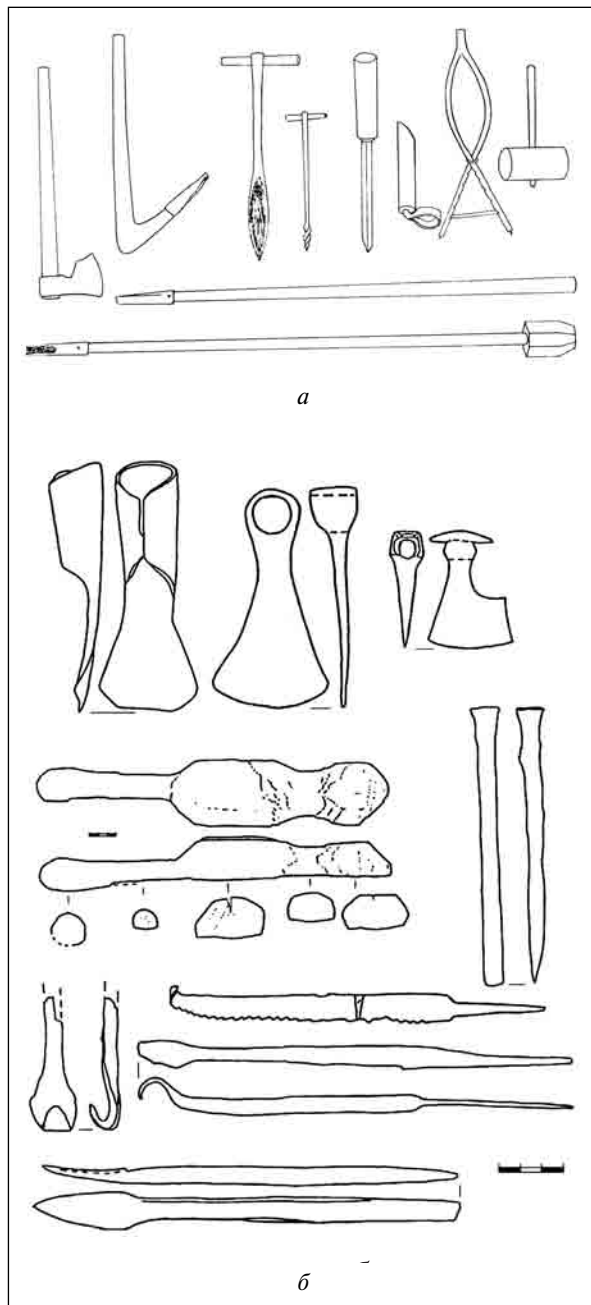

Рис. 7. Етнографічно зафіксовані бортницькі інструменти (за А. Сержпутовським) та деревообробні інструменти з розкопок давньоруських селищ

державного історичного архіву України в Києві. Так, за спостереженнями В.К. Козюби³, у фондах Києво-Видубицького Михайлівського монастиря за 1768—1771 рр. зберігається «Дело о содержании монастырских пасек в с. Лесники и в Лебединском лесу», за 1774—1779 — «О сборе медовой десятины с монастырских подданных ... с. Лесники», за 1778—1781 — «Ведомости о пасиках подданных монастыря: лесницких ... и о количестве собранных «очковых» налогов

³ Широ вдячні колезі за надані свідчення.

Рис. 8. Збір меду в стільниках у бортному господарстві

Д. Ольшанка.

Рис. 9. Бортництво на Київщині (за Де ля Флізом)

и натурой» (ЦДІАК, ф. 130, оп. 1, спр. 490; спр. 666, оп. 2, спр. 304). Вигідне розташування зазначеної ділянки підтверджується й тим, що на початку ХХ ст. на цій території розташовувався монастирський господарський двір із пасікою. Розвиток бджолярства в регіоні було задокументовано протягом попередніх століть. Зокрема, П.Г. Клепатський на основі аналізу середньовічного матеріалу навів дані щодо с. Гвоздів, де в записах про грошову і медову данину на користь св. Софії згадано землю «Хрестець», з якої йшло відро меду. Щодо с. Княжичі, то воно характеризувалося як таке, де «земля бортна, а з неї корайман меду і боброві гони і став». Новосілки на Ірпені привертають увагу тим, що там «Андрійові діти дають відро меду». На основі підробленої грамоти Андрія Боголюбського київський князь Семен Олелькович надав Печерському монастирю Довголісся «... со всеми

людьми, пошлинами, с десятинами с пашен, пчел и говяд» (Клепатский 1912, с. 367—369). Подібні свідчення стосуються і більш віддалених населених пунктів. Зокрема, щодо Товстого Лісу було вказано, що, отримавши його від князя Вітовта, власник згодом подарував село Миколаївському монастирю, «а идетъ с него колода меду ...» (Похилевич 2007, с. 168). Краєзнавчий і етнографічний опис Київщини середини ХІХ ст. в уже згаданих у першій частині статті «Альбомах» Домініка П'єра Де ля Фліза, також містить цікавий фактичний матеріал із цього питання. Серед занять населення Київщини, з огляду на зумовлену природним середовищем своєрідність, виділяються промисли Полісся: видобуток смоли, дьогтю, вугілля, деревообробні ремесла, плавка заліза і скла, бортництво та ін. Праця містить і відповідний ілюстративний матеріал (рис. 9; див. також ілюстрації у першій частині статті). Крім того, у праці відзначено, що в регіоні серед напоїв трапляється мед, який селяни не вживають, оскільки він дорогий; характеризується медуха⁴ — тонізуючий і освіжаючий напій, який готують лише в деяких селах на великі річні свята і майже не зберігають. Описано лікарську дію продуктів бджільництва (Де ля Фліз 1996, с. 14, 157, 163; 1999, с. 469, 655, 663). Бджолярству дослідник приділив особливу увагу. Він відзначив, що бджоли дуже поширені у Київській губернії, де багато селян має пасіки. У Димерському товаристві та у значній частині Радомишльського повіту вулики (так звані борті) закріплювали у верхній частині дерев, переважно на соснах і ялинах. За допомогою гострих інструментів вони видобували продовговату глибоку порожнину, куди клали близько фунта воску, заглибину затуляли дошкою, залишаючи невеликий отвір для бджіл, які не барилися з поселенням і проводили там зиму. Хоча ці вулики не охоронялися, їх ніколи не обкрадали. Верхівку дерева, як правило, зрізали, щоб вітер її не зламав, оскільки стовбур,

⁴ На думку Н.В. Карповець, у цьому випадку йдеться про квасний мед (медуху), або медову ситу, — напій, що широко побутовував ще з часів Київської Русі. Спочатку виготовляли медову ситу (мед, переварений з водою, який вживали свіжим, не квасячи), згодом заправляли її запареними шишками хмелю, залишаючи на кілька днів, а то і тижнів у теплі, потім цідили і вживали охолодженою. Залежно від тривалості виготовлення мед був слабшим або міцнішим. Медова сита для давньоруського населення була повсякденною стравою. У ХІХ—ХХ ст. сита відома як ритуальна страва для заправки різдвяної і хрещенської куті, поминального колива (Де ля Фліз 1999, с. 683, прим. 94).

уже не такий міцний через порожнину в ньому, не зможе протистояти бурям. Коли ж потрібно було дістатись верхівки дерева, щоб зробити вулики або забрати з них мед, селяни мали дуже винахідливе пристосування, яке вимагало багато спритності й великої вправності. Досліднику респонденти пояснили, що такі вулики придумали татари, хоча й неможливо встановити час, коли вони навчили цьому мешканців краю⁵ (Де ля Фліз 1999, с. 647).

На вибраній для проведення експерименту ділянці розташоване селище давньоруського часу. На сьогодні досліджено досить значну його площу (понад 1250 м² в 1950—1960-х та 1980-х рр. і понад 5300 м² Північною експедицією протягом 2003—2006 рр.). Проте давньоруські знахідки, виявлені під час розкопок, демонструють відсутність жител, хатнього пристосування і супутніх господарських споруд, а побутові речі нечисленні. За характером знайдок (прикраси, елементи одягу і озброєння) ця пам'ятка наближається до пам'яток не житлового, а промислового характеру — типу Борки-ІІІ на Судості (Смирнов, Шинаков 1987, с. 104; Смирнов, Нигматуллин, Сорокин, Шинаков 1988, с. 91; Смирнов, Сорокин 1989, с. 18; Маслов, Антипина, Мусатова 1988, с. 64—65; Шинаков 1988, с. 17—18). Отже, найвірогідніше, окрім рибальства та полювання, давньоруське населення, яке залишило цю пам'ятку, займалося і бортництвом.

Роботи з вивчення бортництва були спрямовані на відтворення форми бортей, що могли існувати в Київській Русі; необхідного інструментарію для їх виготовлення; фіксацію часу на виробництво і спостереження за особливостями поведінки бджіл у різних типах бортей; продовження розпочатих з 2001 р. робіт з відтворення можливої форми рецепту питного меду давньоруського часу. Дві форми бортей — найархаїчнішу, виготовлену в стовбурах старих сосен на узліссі, а також борті із відділених частин стовбурів старих дерев, що встановлюють над землею, на сьогодні вже відтворено. Розглянемо особливості цих дослідів. Для відтворення діючої копії найархаїчнішого типу борті на лівому

березі р. Сіверка, що добре прогрівається сонцем, обстежено ділянку старого стоялого лісу. На відносно невеликій (близько 100 × 100 м) території виявлено 8 дерев із дуплами (хоча поки точно не встановлено глибину та внутрішній об'єм порожнини кожного із них).

Виготовлення бортей. Одне із зазначених дерев зі старими сучками (найзручніше для обслуговування) з досить невисоко (5 м) розташованим дуплом було вирішено переобладнати у борт. З цією метою вичищено струхлу серцевину і встановлено, що велике дупло (0,40 × 0,15 м) сполучається з меншими (0,10 × 0,02—0,05 м), розташованими вище і нижче від основного. Загальна довжина порожнини, наскільки вдалося її виміряти, становила понад 2 м. Оскільки вище по стовбуру також є отвори-дупла, можна припустити, що реальна її довжина набагато більша. Навіть за відносно невеликого внутрішнього діаметра порожнини (близько 0,3 м) загальний об'єм досить значний. Головному отвору було надано підпрямокутної форми й обладнано дерев'яним брусом — аналогом довжі. Ліворуч від довжі виготовлено округлий (діаметр близько 1,5 см) льоток (рис. 10). Відзначимо, що під час вичищення струхлої деревини всередині дупла зафіксовано близько 0,5 м нашарувань, утворених послідовним спорудженням гнізд лісових гризунів (білки?). Заселення рою до готової борті не відбулося, оскільки відразу ж після її обладнання в ній звив гніздо птах, а після виведення пташенят борт зайняли шершні.

Загальна тривалість виготовлення борті становила близько двох робочих днів. Було використано інструменти, побутовання яких відзначено для давньоруської доби: сокира, стамеска (як аналог давньоруському долоту), пішня (як аналог втульчастому теслу), дерев'яна киянка. Відзначимо, що дослідники диких бджіл на території України вважають, що помешкання у стовбурі живого дерева найповніше відповідає оптимальним умовам проживання бджолої родини. А. Сержпутовський, вивчаючи бортний промисел наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. в Білорусі, виділив 8 головних видів інструментів, які використовують під час виготовлення бортей: звичайна сокира, тесло, свердла-бурави, долото, скобель, молоток-киянка, пішня та циркуль (рис. 7, а). За даними В.О. Петрашенка, всі вони, крім останнього, мають прямі аналоги серед старожитностей киеворуської доби; низку деревообробних знарядь виявлено під час археологічних досліджень давньоруських селищ Середнього Подніпров'я

⁵ О.А. Брайчевська з приводу наведеної розповіді Де ля Фліза відзначила, що верхівку дерева зрізають не для того, щоб її не зламала буря, а для зручності установки борті і як своєрідний знак власності. Дослідниця також звернула увагу на помилковість думки про запозичення бортей у татар з огляду на фіксацію цього промислу у слов'ян ще у першому тисячолітті, причому як письмовими, так і археологічними джерелами (Де ля Фліз 1999, с. 678, прим. 35, 37).

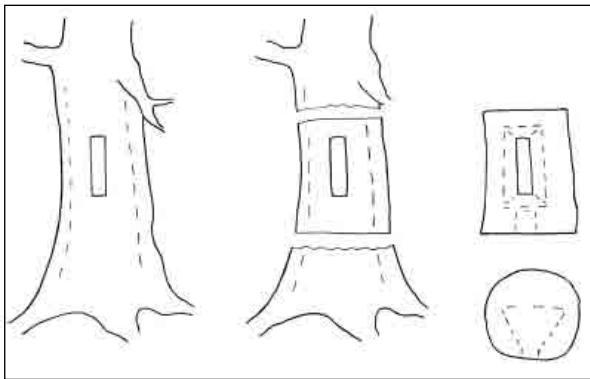

Рис. 10. Схеми бортей: розташованої у стовбурі дерева та відокремленої

Рис. 11. Виготовлення борті на експериментальній базі Північної експедиції

(рис. 7, б). Втульчасте долото, представлене на давньоруських пам'ятках, могло бути поліфункціональним з огляду на можливість використання різної конструкції руків'я та способу кріплення (Сержпутовський 1914, с. 8; Село Київської Русі 2003, с. 105—111; Петраускас 2006, с. 71—76).

Окрім цього, було змодельовано більш розвинений тип бортей, а саме — виготовлені із колод, відокремлених від основного стовбура дерева (рис. 11, 12). Щодо ймовірного їх побутування за давньоруських часів можна навести кілька міркувань. Переносні борті, або вулики-колоди, мали точно таку ж конструкцію, що й виготовлені в самому дереві, і в деяких випадках (наприклад, коли дерево з бортю в стовбурі звалювали) їх виготовляли простим відокремленням від стовбура. Під час падіння важкого трухлявого дерева на землю борть часто розколювалась, і рій гинув. Більш ефективним був попередній пошук дерева з напіввигнилою серцевиною, розрізування його на окремі колоди, з яких виготовляли борті, на що звертав увагу А. Сержпутовський (Серж-

путовський 1914, с. 9—10); оселення рою в них відбувалося пізніше. Ймовірно, борті, виготовлені зі стовбурів, порожнина в яких утворилася природним шляхом, і відбивають першу перехідну форму від бортей у стовбурах живих дерев до виготовлення переносних бортей-колод. Існує думка (наведена нами раніше), що бджоли не люблять жити низько над землею і можуть навіть покинути готові стільники, якщо поруч є високо піднята порожня колода. Спостереження показують, що так чинили для захисту від несанкціонованого доступу, про що вже йшлося.

Серед відомих згадок у літературі, а також на прикладі обстежених етнографічних зразків, можна відзначити два головних різновиди колод: із частини відділеного стовбура, серцевина якого вигнила природним шляхом, та виготовлені із суцільних колод із щільною серцевиною. В останньому випадку людина сама вибирала внутрішній об'єм борті, льотка та довжі.

Протягом 2005—2006 рр. ми проводили роботи переважно з відтворення бортей із дерев, у яких серцевина штучно струхла (тобто тих типів, які мають, на нашу думку, більш архаїчні риси і більшу вірогідність побутування у давньоруський час). Одну колоду із верби було виявлено в Гатному, де паралельно працювали співробітники експедиції⁶. У пошуках інших було обстежено ділянки старого стоялого лісу навколо с. Лісники. Серед відходів від санітарної розчистки було виявлено спилані відрізки кількох напівструхлих стовбурів (дуплистими переважно були дубові колоди, хоча знайдено і соснові). У дубових колодах виявлено найбільші за внутрішнім об'ємом порожнини. Саме їх і було використано для виготовлення експериментальних реплік. Перед початком моделювання відібрані зразки із нечищеною корою було витримано близько року, після чого розпочато роботу з ними. Етнографічні паралелі вказують, що відібрані з цією метою колоди могли лежати роками (Сержпутовський 1914, с. 9). Доцільність тривалої витримки підтверджується і тим, що навіть після річного висушування у виготовлених експериментальних моделях почали розвиватися глибокі, іноді наскрізні тріщини.

Власне процес виготовлення реплік зводився до оформлення довжі, льотка та закриття торцевих частин. Внутрішню поверхню було підчищено залізною імітацією скобеля. Для ін-

⁶ Широ вдячні голові Громадської організації Екологічна стежка «Лісники» А.Г. Вересенку за допомогу в організації транспортування заготовки.

ших робіт використано пилку, сокиру, стамеску і киянку. Об'єм виготовленої борти становив близько 0,2 м³, що цілком відповідає умовам життєдіяльності бджіл. Виготовлені дві борти з дуба було встановлено на землі (у 2005 р. вербову колоду було закріплено на розлогій сосні). На виготовлення реплік пішло близько 5—7 робочих днів. Соснові колоди, відібрані у 2004—2006 рр., залишено для подальшого повільного висушування.

Порівнюючи виготовлення бортей у стовбурі живого дерева та із відділеної частини стовбура, зазначимо, що в останньому випадку працевитрати набагато менші, а умови роботи — легші. Проте кожний конкретний випадок виготовлення має свої особливості. Все насамперед залежить від характеристик сировини. Можна зазначити лише одну очевидну, загальну для всіх випадків, особливість, що не викликає заперечень: працевитрати на виготовлення бортей із цілих колод чи у цільному стовбурі дерева апріорі набагато більші, ніж у разі їх облаштування в дереві чи окремій колоді, в якій порожнина утворилась природним шляхом. На виготовлення однієї борти може бути витрачено від кількох годин до двох тижнів (Мальм 1956; Халимончук 2006, с. 63).

Заселення роїв. Першим кроком до відтворення діючої моделі бортної системи було штучне заселення бджолиних роїв до виготовлених реплік бортей. Серед відомих на сьогодні різновидів бджолиних порід відібрано карпатську (*Apis carnica*), архаїчність якої не викликає серед науковців заперечень (вона добре представлена на нашій території вже в післяльодовиковий період), до того ж вона малоагресивна, що полегшує роботу з нею⁷.

Спочатку було створено першу сім'ю. На приватній пасіці одного з авторів відібрано сильний колектив із типового вулика-лежака, який займав 15 міжрамкових вуличок (показник сильної сім'ї). Незважаючи на відсутність ознак захворювання варроатозом (зараження кліщем-паразитом Варроа Якобсоні), було проведено профілактику цієї хвороби. На початку червня було видалено 5 рамок із маткою, робочими бджолами, розплодом і запасами кормів та поміщено у спеціально підготований вулик. Подібне створення нової сім'ї — типова практика у сучасному бджільництві (Шевчук 1974, с. 66—68). Перед транспортуванням бджіл було

Рис. 12. Наземна і верхова борти на експериментальному майданчику між Ходосівкою та Лісниками

поміщено у спеціальний контейнер — роївню. Для цього з підготовленої сім'ї було вилучено матку в маточну кліточку Титова для збереження під час пересадки (Особенности ... 2000, с. 113, рис. 4). Потім спеціальним крилом з рамок змели решту бджіл. Після цієї операції до бджіл із кліточки випущено матку і роївню закрито. Перевезення (в межах Київської області) проводилося у приміському транспорті. Бджоли поводитися неспокійно й роздратовано, однак транспортування перенесли задовільно. Після доставки на місце проведення експерименту сім'я протягом двох днів проживала у роївні, увесь час бджіл підгодовували цукровим сиропом (склад: 2 кг цукру на 1 л води). У борті сім'ю було поміщено через довж, через нього

⁷ Висловлюємо вдячність приватному підприємцю Д.В. Гордієнку за безкорисну матеріальну та організаційну підтримку досліджень та подаровані для продовження робіт бджолині рої.

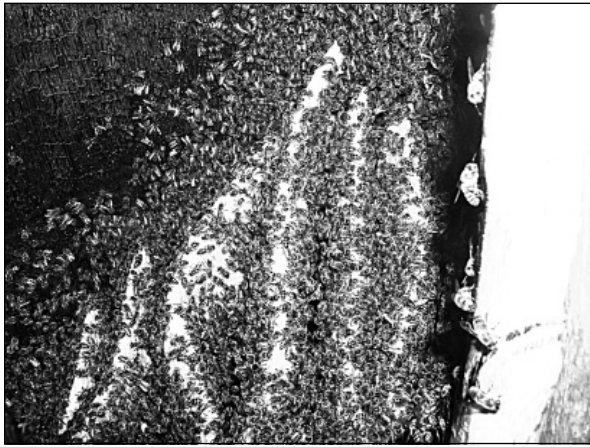

Рис. 13. Бджоли на стільниках в одній з експедиційних експериментальних бортей

здійснювався і нагляд за її станом. Відразу після поселення бджоли почали будувати стільники, переважно біля отвору льотка. Приблизно через 10 днів у борті з'явився запечатаний розплід, що свідчило про адаптацію в новій оселі і вказувало на відкладення яєць маткою. На час поселення у борт (перша половина липня) в місці проведення експерименту завершився основний медозбір, тому надвеликої льотної активності бджіл не помічено. Закінчення цвітіння основних медоносів не дало змоги сформувати достатній запас кормів, відтак, сім'я не змогла наростити популяцію робочих бджіл і ввійшла у зимівлю слабкою. Зазначені обставини, а також дуже низькі температури першої зими не дали змоги бджолам, залишеним у борті на дереві, успішно перезимувати.

З огляду на це наступні сім'ї до бортей було вирішено переселяти раніше для повного використання бджолами основного медозбору цієї місцевості. За відсутності поблизу посівів гречки, ріпаку та інших культивованих людиною медоносів, а також липових насаджень (із рослин, що дають потужний збір, у районі проведення експерименту наявна лише акація) процес збирання меду протягом року мав ґрунтуватися на первоцвітах, дикій груші, черемсі та інших лісових і лугових рослинах (квітень—травень), акації (кінець травня — перша половина червня), лучних квітах (кінець червня — осінь). Отже, завершення весняного нарощення бджіл та формування запасу кормів припадає на цвітіння акації. Імовірно, у цій місцевості у сімей, які перезимували, після закінчення медозбору з акації настає період роїння. Однак цей процес життєдіяльності бджіл та його проходження в умовах проживання у борті, а не в рамковому вулику поки не досліджено. З огляду на період цвітіння акації наступне поселення

бджіл планувалось на кінець травня, але через відсутність фінансування його було перенесено на середину червня.

Бджіл було доставлено з Вінницької обл. у спеціальних контейнерах⁸, у яких вони близько тижня і проживали (в контейнерах було зроблено льотки для нормальної життєдіяльності сімей). Переміщення в контейнери відбувалося на пасіці вдень, коли значна кількість робочих бджіл була в польоті. Ця обставина потребувала деякого проміжку часу для гармонізації функціонування сімей, що не могло не позначитися на їх роботі в період основного медозбору. Під час переміщення бджіл до бортей у контейнерах було виявлено сформовані чималі шматки стільників, які бджоли почали вже заповнювати медом.

Під час переселення ці стільники було покладено на долівку борті, що вплинуло на подальший розвиток сімей: бджоли розпочали будувати стільники не згори, а з денця борті, куди було поміщено вже готові стільники (рис. 13). Всього було заселено три борті: одну на висоті близько 8 м на сосні та дві на незначному підвищенні над землею. Під час осінньо-літнього спостереження за роботою та розвитком бджіл помічено, що найінтенсивніше сім'ї (за винятком однієї, про яку йтиметься нижче) будували стільники, а матка відкладала яйця з моменту поселення (з середини червня) до середини липня. Це збігається із завершенням основного медозбору та поступовим зменшенням кількості взятку. Сім'я, поміщена у борт на дереві, була неактивною, бджоли повільно будували стільники, а під час побіжного обстеження гнізда не було помічено ані відкритого, ані запечатаного розплоду. На початку вересня сім'я природним шляхом загинула. Для з'ясування причин гніздо було розібрано: виявлено шар мертвих бджіл та кілька стільників світлого яскраво-жовтого кольору, отже, в них не виводилися молоді бджоли, адже під час виходу зі стільника хоча б одного покоління він набуває світло-коричневого забарвлення внаслідок накопичення мікрочастинок кокона лялечки — чим більше поколінь виводиться, тим темнішим стає стільник. У цьому випадку можна стверджувати, що у загинлої сім'ї не було матки. Вона могла загинути під час поміщення бджіл до контейнера, транспорту-

⁸ Висловлюємо вдячність співробітникам Інституту бджільництва ім. П.І. Прокоповича УААН, особливо директору музею бджолярства, к. б. н. Л.М. Харчуку та завідувачу відділу матеріально-технічного постачання В.С. Куваркіну за надані наукові консультації та технічну допомогу в організації дослідів.

вання, поселення до борті. У решті бортей сім'ї розвивалися нормально, відзначено приблизно однакові показники: збудовано вертикальні стільники, прикріплені краями до торцевих та бокових стінок колод (рис. 13). Після осіннього обстеження гнізд виявлено, що кормові запаси сімей недостатні для забезпечення нормальної зимівлі, оскільки заселення в борті відбувалося під час завершення основного медозбору, до того ж значну кількість меду бджоли витратили для свого розвитку та розбудови гнізда. Відтак, їх підгодовували цукровим сиропом (на 2 кг цукру 1 л води). Всього кожній сім'ї було згодовано по 5 кг сиропу. Спостереження за бджолами тривали і під час зимівлі. Встановлено, що їх життєдіяльність в умовах проживання в борті проходила нормально. Всередині гнізда не зафіксовано вологості, яка є неодмінним атрибутом зимівлі бджіл у разі поганої вентиляції. Наприкінці лютого 2007 р. одна із сімей загинула через втручання людини всередину гнізда, що призвело до руйнування клубу бджіл, а в умовах низької температури — і до їх смерті. Сім'я, що залишилася, добре перенесла зиму і провела весняний обліт. У подальшому заплановано продовжити спостереження за особливостями їх поведінки в цих умовах.

З огляду на пізній початок експерименту не з'ясовано низки важливих моментів: продуктивність сім'ї, що проживає в борті; процес проходження роїння — початок, тривалість, особливості; можливість штучного розмноження; вихід із зимівлі та весняне нарощування бджіл та ін. Також не було здійснено відбору меду. Робота в цьому напрямі — справа майбутнього.

Виготовлення питного меду. У сезоні 2006 р. було продовжено відтворення можливого рецепту давньоруського питного меду. Ранні літописні згадки про мед, пов'язані із древлянською територією, вказують на його розповсюдженість: «*ркоша же Древляне, что хошеши оу нас ради даемъ и медом и скорою*», «*она же рече имъ, нынъ оу вас нъту меду ни скоры*» (ПСРЛ 1908, стб. 47); згадується він і пізніше: «*яко си жито держатъ, а сии медъ, а сии рыбы, а сии скороу*», «*Даниль же и Василко, вдъста емоу ходити по земль своей, и даста емоу пшениць много, и медоу и говядъ и овецъ доволъ*», «*Берестьяны и в вькы за ихъ коромолоу, со ста по двъ лоукнь медоу*» (ПСРЛ 1908, стб. 165, 783, 932). Доречним буде навести легенду про «білгородський кисіль», включену до літопису під 997 р. Хоча це джерело і багаторазово аналізувалося в літературі, варто нагадати основні моменти розповіді. Коли печеніги взяли в облогу Білгород, і настав

голод, один старець урятував місто, облаштувавши штучні колодязі з харчами, а щоб обдурити ворога: «...*И реч(е) им: «Соберите по горсти овса, или пшеницы, или отрубей»... И повеле женамъ сотворити цежа, в немже варятъ кисель, и повеле ископати колодязь, и нальати цежа кадь. И повеле другии колодязь ископати и вставить другую кадь, и повеле искати мед(у); они же шедшее и нашед лукно мед(у) въ кн(я)жои медуши, погребено в земли; и повеле рассытити велми, и вольяти в кадь в друмъ колодязи. Утро ж(е) повеле послати по печенеги... Печенеги же ради бывше, мняще, яко предатися хотятъ... И приидоша в град, и рекоша имъ лод(и)е: «...Имеемъ бо кормлю от земли; аще не веруетъ, да узрите своими очима». И привелоша их ко кладязю... и почерпоша сыты... и поч(а)ша ясти сами первое, потом же печенеги. И удивишас(я), и рекоша: «Не имуть веры наши кн(я)зи, аще ядятъ сами». Они же нальаша корчагу цежа и сыты от колодязя и даша печенегом... И ...яша кн(я)зи печ(е)нежьстии, и подивишася, ...и от град(а) поидоша въсвои» (ПСРЛ 1989, с. 57; ПВЛ 1950, с. 87, 88, 286—287). Як слушно зауважив з цього приводу А.М. Кирпічников, наївність печенігів викликає сумніви, скоріше за все, вороги просто не в змозі були взяти фортецю (Кирпичников 1959, с. 24—25). Проте в цьому випадку для нас важливий сам факт поміщення в штучні колодязі саме меду.*

Суттєво, що літописи містять матеріали не лише про мед, а й виготовлення з нього хмільного напою: «*и посла къ Деревлянѣмъ ркущи сице се оуже иду к вамъ, да пристроите меды многы оу города*», «*они же слышавше свежоша меды многы зъло*», «*повелъ трызну творити. По семъ сѣдоша Деревлянѣ пити*», «*и яко оупишася Деревляне*», «*варят, переваръ меду*» (ПСРЛ 1908, стб. 45—46, 109). У літописах неодноразово згадуються великі запаси питного меду: «*бъ же тоу готовизни много, въ бретьяничахъ и в погребѣхъ вина и медовъ и что тяжкого товара, всякого до желъза и до мѣди не тягли бяхоуть от множества всего того вывозити*», «*и въ погребѣхъ было ф, берковъсковъ медоу, а вина п корчагъ*», «*повеле оусроити кола, и въскладываше хлѣбы мяса рыбы, и овоцъ разноличьныи, и медъ в бчкахъ, а въ другихъ квасы возити, по градомъ*» (ПСРЛ 1908, стб. 110, 333—334).

З питним медом пов'язана і оповідь у «Житії преподобного Феодосія» у Києво-Печерському патерику про чудо під час відвідин святого князем Ізяславом «О наповнившейся бочце меду по словеси святого»: «...*И такожде сій христоробець обретеся ту съ блаженным и съ честною братією на вечернем славословіи, і абіе божією волею до-*

жду велику леющися. Блаженный же, видевъ таковое належаніе дождю и призвавъ келаря, глагола ему, да приготовитъ на вечерю брашна на ядь князю. Тогда же приступи къ нему ключарь глаголя: «господи отче, меду не имам, еже на вечерю питиши князю и сущее с ним». Глагола тому блаженный: «так ли нимало имаши»? И отвеща онъ: «ей, отче, яко ни мала имамъ, бяше бо, рече, яко опревратих таковыя съсуды тици и ниць положил». И глагола пакы тому блаженный «иди и смотри истее, егда ослалося или мало что от него будетъ». Он же отвеща рекый: «ими ми веру, отче, яко и съсудъ тѣй, в немъ же бе питіе, опревратих и тако ниць положих». Сице же блаженный, иже поистинне исполненъ святаго духа и духовныя благодати, глагола тому: «еи иди, по глаголу моему, въ имя господа нашего Иисуса Христа, обрящещи медъ въ съсуде томъ». Он же, веру имъ блаженному, отъиде и пришедъ въ храм, по словеси святаго отца нашего Феодосіа, обрете бочку, правѣ положену и полную сущу меду, въ страхе же бывъ и скоро шедъ, исповеда блаженному бывшее. И глагола тому блаженный: «молчи, чадо, не рци никому же о томъ слова, но иди и носи, елико ти есть на потребу князю и сущимъ с нимъ, и еще же и братіи подай от него, да пійють, се убо благословеніе божіе есть». Пакы же дождю преставшу, и отъиде князь в дом свой. Бысть же толико благословеніе в дому томъ, яко

же и на многы дѣни доволнымъ темъ быти» (Абрамович 1991, с. 61).

Роботи експедиції з відтворення рецепту питного меду полягали у вивченні особливостей використання різних сортів та видів меду, специфіки технологічного процесу ставлених та варених медів, умов та пристосувань для виготовлення і зберігання продукту, вивчення відмінностей між сучасним пасічницьким медом та продуктом бортницьких промислів. З метою отримання необхідних наукових консультацій та проведення низки тривалих дослідів із використанням складного лабораторного обладнання започатковано співпрацю з кафедрою біотехнології продуктів бродіння, екстрактів і напоїв Національного університету харчових технологій⁹.

У літературі неодноразово цитувався вислів відомого чеського дослідника Р. Плейнера: «один експеримент не вирішить, але допоможе вирішити проблеми, які нас цікавлять в археології та давній історії» (Pleiner 1961, s. 621). Експедицією заплановано продовження експериментальних досліджень як у галузі масової житлової та господарської архітектури, так і реконструктивного вивчення давніх процесів і технологій.

⁹ Автори вдячні колективу, очолюваному д. т. н., професором В.Л. Прибильським, і особисто Віталію Леонідовичу за цікаву співпрацю і корисні поради.

Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання. — К., 1991.

Готун І.А. Виробничі особливості масової забудови давньоруських селищ на Поліссі: Матеріали та тези наук. конф. до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11—13 жовтня 1995 р.). — Житомир, 1995. — С. 121—125.

Готун І., Коваленко В., Моця О. Середньовічне поліське село (за матеріалами досліджень Автуницького комплексу) // Полісся: мова, культура, історія: Матеріали міжнарод. конф. — К., 1996. — С. 220—226.

Де ля Фліз Д.П. Альбоми. Серія етнографічно-фольклорна. — К., 1996. — Т. 1.

Де ля Фліз Д.П. Альбоми. Серія «Етнографічно-фольклорна спадщина». — К., 1999. — Т. 2.

Древняя Русь. Город. Замок. Село / Г.В. Борисевич, В.П. Даркевич, А.Н. Кирпичников и др. — М., 1985.

Заглада Н. Відділ монографічного дослідження села (село Старосілля). — К., 1930.

Зинченко В.А. Гончарные горны Черниговщины по этнографическим данным // Проблемы вивчення середньовічного села на Поліссі. — Чернігів, 1992. — С. 69—74.

Кирпичников А.Н. К истории древнего Белгорода X—XI вв. // КСИИМК. — 1959. — Вып. 73.

Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период (Отдельный оттиск из Записок V выпуска историко-филологического факультета Императорского Новороссийского университета). — Одесса, 1912. — Т. 1.

Коваленко В.П. Про структуру економіки середньовічного поліського села // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. — Чернігів, 1992. — С. 32—35.

Мальм В.А. Промыслы древнерусской деревни. Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. // Тр. ГИМ. — 1956. — Вып. 32. — С. 106—138.

Маслов С. П., Антипина Е.Е., Мусатова С. И. Остеологический материал и особенности хозяйственного уклада населения поселения Борки III // Тез. докл. межвуз. истор.-краеведч. конф. — Брянск, 1988.

Особенности национального пчеловодства и медолечения / Под ред. В.Н. Еремина. — М., 2000.

ПВЛ. — М. — Л., 1950. — Ч. 1.

Петраускас А.В. Ремесла та промисли сільського населення Середнього Подніпров'я в IX—XIII ст. — К., 2006.

Петров В.П. Подсечное земледелие. — К., 1968.

- Похилевич Л.* Уезды Киевский и Радомысльский. Статистические и исторические заметки о всех населенных местностях в этих уездах и с подробными картами их // Похилевич Л.И. Краєзнавчі праці. — Біла Церква, 2007. — С. 1—182.
- ПСРЛ.* Ипатьевская летопись. — СПб., 1908. — Т. 2.
- ПСРЛ.* Радзивилловская летопись. — Л., 1989. — Т. 38.
- Село Київської Русі* (за матеріалами південноруських земель) / С. О. Беляєва, О.М. Веремейчик, Г.О. Вознесенська та ін. — К., 2003.
- Сергпутовский А.* Бортничество в Белоруссии // Из второго тома «Материалов по этнографии России». — СПб., 1914.
- Скуратівський В.* Кухоль меду. — К., 2000.
- Смирнов А.С., Нигматуллин Р.А., Сорокин А.Н., Шинаков Е.А.* Работы Деснинской экспедиции // АО 1986 г. — 1988. — С. 90—92.
- Смирнов А.С., Сорокин А.Н.* Деснинская экспедиция в 1984—1985 гг. // КСИА. — 1989. — Вып. 196. — С. 12—19.
- Смирнов А.С., Шинаков Е.А.* О работах Погарского отряда // АО 1985 г. — 1987. — С. 103—104.
- Халимончук Ю.* Есть лет, будет и мед! // Геосфера. Вокруг света. Украина, 2006, декабрь. — С. 54—69.
- Шевчук М.К.* Пасіка, бджоли, мед. — Ужгород, 1974.
- Шекун А.В.* Отчет. Охранные археологические исследования в зоне строительства газопровода к г. Славутич в 1987 году // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — Спр. № 1987/47.
- Шекун А.В.* Отчет. Охранные раскопки на поселении IV—V вв., X—XI вв. Криница (Живци) у с. Н. Белоус Черниговского р-на Черниговской обл. в 1989 г. // НА ІА НАНУ. — Ф. експ. — Спр. № 1989/90.
- Шекун О.В.* Матеріальна культура сільської округи Чернігова // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя: Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 60-річчю від дня народження О.В. Шекуна. — Чернігів, 1995. — С. 9—12.
- Шекун О.В., Веремейчик О.М.* Давньоруське поселення Ліскове. — Чернігів, 1999.
- Шинаков Є.О.* До питання про «ловища» княгині Ольги в Чернігівській землі // Друга Чернігівська обл. наук. конф. з істор. краєзнавства (грудень 1988). Тези доповідей. — Чернігів; Ніжин, 1988. — Вип. 2. — С. 17—18.
- Pleiner R.* Experiment v archeologii // Památky archeologické. — 1961. — R. 52. — Č. 2.

Одержано 22.11.2007

И.А. Готун, А.А. Коваль, А.В. Петраускас

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ БОРТНИЧЕСТВА В СЕВЕРНОЙ ЭКСПЕДИЦИИ. Современный промысел и его опытное воссоздание

Вторая часть работы по экспериментальному воссозданию средневекового бортничества в Северной экспедиции Института археологии НАН Украины посвящена описанию архаического и современного бортничества на Житомирщине и опытам в этой отрасли на базе экспедиции между селами Ходосовка и Лесники. Охарактеризованы особенности технологий и приспособлений, применяемых современными бортниками, а также существенные моменты их практики. Привлечение документов XVIII—XIX вв. позволило проследить развитие промысла в регионе работы экспедиции и благодаря этому проводить опыты в более тесной связи со спецификой исследуемого поселения и его округи. Описаны последовательность эксперимента, необходимый инструментарий — от процесса производства бортей до поселения пчелиных семей и изготовления питьевого меда, широко упоминаемого письменными источниками средневековья.

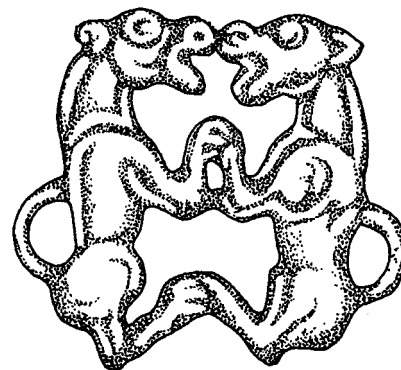
I.A. Hotun, O.A. Koval, A.V. Petrauskas

EXPERIMENTAL STUDY OF APICULTURE IN THE NORTHERN EXPEDITION. Modern Apiculture and its Experimental Reconstruction

The second part of the article on experimental reconstruction of mediæval apiculture by the Northern Expedition of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of Ukraine describes archaic and modern beekeeping in Zhytomyr region as well as experiments in this field on the basis of the Expedition between the villages of Khodosivka and Lisnyky. Specifics of technologies and devices used by modern bee-keepers are characterized and the important aspects and practices are analysed. Analysis of documents of the 18th—19th centuries allows the authors to trace the development of beekeeping in the region of the Expedition's activity, which enabled them to conduct experiments in a closer connection with the specifics of the settlement under research and of its vicinity. A description of the experiment sequence and of the necessary tools is provided, starting from the process of hives making to hiving swarms of bees and production of honey beverage, which was broadly mentioned in mediæval written sources.

Від редколегії

З ПРИВОДУ «ЧОРНОЇ АРХЕОЛОГІЇ», ПРИВАТНИХ КОЛЕКЦІОНЕРІВ ТА КОДЕКСУ ЕТИКИ (продовження дискусії)

У № 3 журналу «Археологія» за 2005 р. було надруковано статтю Я.П. Гершковича «Хранителі нелегальних старожитностей в Україні», в якій було запропоновано розробити і прийняти Кодекс етики професійного археолога як один із можливих засобів боротьби з такими ганебними явищами сучасності, як «чорна археологія» та її представниками — від звичайних копачів до основних споживачів їх «здобичі», приватних колекціонерів. Згодом редакція отримала перші відгуки: колеги з Росії, Казахстану, США, Великобританії та ФРН підтримали цю пропозицію. Оскільки на час публікації цих відгуків Кодекс вже було прийнято Інститутом археології НАН України, його було розміщено разом із ними, щоб розпочати обговорення. Здавалося, заклик активно долучитись до обговорення буде почуто, але з подивом маємо констатувати, що на сьогодні отримано лише статтю Є.М. Михайленко, а нещодавно — лист відомого археолога, доктора історичних наук, професора Санкт-Петербурзького та Віденського університетів, одного з засновників Європейського університету у Санкт-Петербурзі Л.С. Клейна.

Можливо, така загальна апатія певною мірою пояснюється недосконалістю Кодексу, суперечливістю його окремих розділів, але його було опубліковано не для загального «одобрямсу», а поліпшення, а в разі необхідності й певного доповнення (або скорочення). Адже Кодекс спрямований не лише на боротьбу з «чорною археологією», а й для запобігання іншим багатьом потенційно конфліктним ситуаціям, добре відомим кожному професіоналу.

У коментарі Л.С. Клейна згадано випадок, що трапився у середині 1950-х рр. із професором Дж. Меллартом, на той час співробітником Британського інституту археології в Анкарі, який, відкривши Чатал-Гююк, набув всесвітньої слави та популярності. Одного разу у потязі, що прямував до Ізміру, вчений познайомився з молодою жінкою, яка показала йому давню золоту прикрасу, мовляв, із родинної колекції, і запросила додому, аби показати інші. Дж. Мелларт підтвердив їх автентичність, а згодом опублікував рисунки. Лише після того, як речі було виставлено на продаж у США, стало зрозумілим, що їм'ям відомого вченого скористалися представники міжнародної антикварної мафії. Ось чому Дж. Мелларту було заборонено працювати не лише у Туреччині, а й в інших країнах. «Казус Мелларта» має бути пересторогою усім нам.

Л.С. Клейн

КОДЕКС ЕТИКИ АРХЕОЛОГА ЯК СПРАВА ЧЕСТІ КРАЇНИ

Журнал «Археологія» опублікував статтю Я.П. Гершковича «Хранителі нелегальних старожитностей в Україні» (Гершкович 2005) та організував обговорення прийнятого Інститутом археології НАН України Кодексу етики професійного археолога (Від редколегії ... 2006). Статтю, її обговорення та Кодекс я прочитав із пильною увагою й симпатією. Зрозуміло, Я.П. Гершкович заслуговує на всіляку підтримку. Він хоча й не першим порушив цю проблему на постра-

дянському просторі (були такі статті і в Україні, і в Росії, і в інших республіках), але першим зумів довести обговорення до прийняття такого Кодексу. Це важливий крок. Проте для цілей, порушених у дискусії, зовсім не достатньо запропонованих статей Кодексу та й самого його прийняття.

По-перше, Кодекс етики археолога має включати не лише засоби протидії розграбуванню археологічного надбання людства, а й інші проблеми. Зокрема, він має регулювати відносини археологів із місцевим населенням,

яке претендує на розпорядження старожитностями. Маються на увазі не лише тубільці відсталих країн, які вважають усі могильники своєї території (навіть палеолітичні) похованнями предків і перешкоджають розкопкам (із цим зіткнулися археологи Америки й Австралії), а й почуття віруючих, яким не до вподоби порушення спокою мертвих.

Крім того, у Кодексі зазначено права власника Відкритого листа на використання матеріалів розкопок, але не обговорено обов'язки цього власника. Тим часом у моду увійшли експедиції, що охоплюють одним Відкритим листом величезні території, які власник листа досягнути контролем не здатен. Він поділяє експедицію на загони й на чолі кожного ставить професійного археолога, який фактично й веде розкопки (і польовий щоденник) на пам'ятці. Отже, «авторське» право, виходить, залишається за начальником усієї експедиції (у цьому полягав мій конфлікт із С.І. Капошиною відносно розкопок Садового кургану). Однак у цьому випадку начальник експедиції нічим не відрізняється від директора інституту — чому ж тоді не надати авторське право директору? Очевидно, Відкритий лист не можна вважати документом на авторські права, це лише документ на право робити розкопки, а от як ним скористалися — дійсно проводили або передоручили іншим, обмежившись організаційною діяльністю, — залежить від обставин реальної роботи. Словом, не варто розглядати Кодекс як спрямований винятково на протидію розграбуванню.

По-друге, ринок торгівлі незаконно добытими старожитностями не визнає політичних кордонів між державами. Він керує лише сферами інтересу щодо тих або інших давніх культур, а це часто загальноєвропейський і загальносвітовий інтерес. У Росії, наскільки я знаю, немає великих приватних колекцій, принаймні «на світлі». Однак «чорна археологія» лютує, орієнтуючись передусім на закордонний ринок. Мій учень і багаторічний соратник по експедиції Олександр Ілліч Семенов був дуже принциповою людиною (деякі колеги вважали болісно принциповим). Він непохитно протидіяв приватним мисливцям за старожитностями, наввипередки з ними «вивуджуючи» для Ермітажу золоті візантійські монети великого скарбу, розграбованого на Північному Кавказі. В одному з таких походів він пропав безвісти, безсумнівно, був убитий конкурентами — скупниками золота.

Скасування приватних колекцій в Україні не закрие «чорної археології». Закордонний попит

і навіть безпосередні замовлення з-за кордону не зникнуть, а вони спонукають не лише «чорних археологів», а й регулярні пограбування музеїв — аж до Ермітажу (маю на увазі недавній скандал, розголошений пресою). З огляду на це приватні акції типу українського Кодексу етики доречні лише як приклади. Діяльність потрібно ставити широко — відразу кільком сусіднім державам, кільком братнім археологіям, на загальних конференціях, створювати міждержавні комісії. Вживати загальних заходів. Інститут археології НАН України виявився на пострадянському просторі ініціатором — тепер потрібно звернутися до російських, молдавських, білоруських та інших споріднених установ із пропозицією прийняти спільні документи.

По-третє, покладатися на прийняття Кодексу в боротьбі з розграбуванням археологічного надбання нації було б такою ж наївною ілюзією, як і сподівання на «моральний кодекс будівника комунізму» у боротьбі зі злочинністю й на незліченні заклики влади до викорінювання корупції. Археологів замолоду слід виховувати в атмосфері неприйняття безпринципних методів досягнення результату в науці. Це означає, що потрібні показові приклади принципової поведінки старших (як і приклади провалу протилежного гатунку — казус Джеймса Мелларта з публікацією Дорака, що закрила йому шлях до розкопок у Туреччині, незважаючи на всі його заслуги). У системі археологічної освіти необхідно ввести обов'язковий курс професійної археологічної етики — не менш обов'язковий, ніж курс польової методики або археології бронзового віку. В усіх університетах! Імовірно, корисно було б створити національні й міжнародні експертизи з професійної етики й товариські суди археологів.

По-четверте, співпраця професійних археологів із «чорними» за всієї шкідливості (звичайно, її потрібно заборонити) лише частково стимулює полювання за старожитностями й атмосферу її безкарності. Потрібна невпинна праця з освіти громадськості, щоб життя «чорних археологів», приватних колекціонерів старожитностей і торговців старожитностями стала настільки ж незручною, ганебною й приховуваною, як крадіжка гаманців у вагоні трамвая. Допоки розкопати городище й курган без Відкритого листа буде так само просто, як кинути недопалок повз урну або залишити пляшку в парку, археологія лишатиметься переважно «чорною», а наші міста — брудними.

Шанобливе ставлення до старожитностей має стати частиною нашої культури — як у Да-

нії, де понад 300 так званих болотних трупів було знайдено не археологами, а місцевими жителями. Необхідно, щоб весь народ знав і оберігав старожитності. А для цього рецепт відомий: тривале й невинне виховання народу. З огляду на це в Інститутах археології потрібно, на мій погляд, створити відділи археологічної освіти, які б професійно пропагували (і мали на це кошти) наукове сприйняття старожитностей серед населення, особливо молоді. Це й випуск науково-популярної літератури, фільмів, телепрограм, організація дитячих гуртків (я сам довгий час вів шкільний гурток при кафедрі археології Університету), налагодження участі школярів в археологічних експедиціях. До того ж в університетах слід вчити археологів не лише археології, а й умінню ясно й виразно говорити та писати.

Одним із напрямів діяльності таких відділів має стати боротьба проти націоналістичних спекуляцій на основі археологічних пам'яток, що не лише створюють атмосферу ксенофобії й ура-патріотичного закидання шапками (небезпечного для будь-якої країни), а й мос-

тити дорогу націоналістичному колекціонерству, штучно завищуючи ціну на старожитності, що циркулюють у торгівлі. У Росії це скіфське й сарматське золото, яке актуалізується фантазіями скіфо-слов'янської спадковості, або біснування навколо «арійсько-слов'янського» Аркаїма, паломництво до кавказьких дольменів за магічним просвітленням. В Україні це, звичайно, «суперцивілізація» Трипілля, казки про державу Аратта й т. п. На цій ниві десятиріччями діяв Ю.О. Шилов. Інститут археології НАН України вигнав його зі свого колективу й на цьому заспокоївся. Однак Ю.О. Шилов перейшов у письменники й за підтримки депутатів публікує свої книги багатотисячними накладками, а археологи пишуть на сторінках свого журнальчика й залишаються праві ... у своєму середовищі. Найважливіше, щоб народ читав і чув не Шилова і Чмихова, а професійних археологів, які переконливо й захопливо говорять доступною мовою. Українською і російською.

Це — обов'язок національної інтелігенції і справа честі країни.

Від редколегії журналу «Археологія» // Археологія. — 2006. — № 4. — С. 95—107

Гершкович Я.П. Хранителі нелегальних старожитностей в Україні // Археологія. — 2005. — № 3. — С. 91—97

Одержано 14.10.2008

Є.М. Михайленко

ПРОБЛЕМА ПРОФЕСІЙНОЇ ЕТИКИ У СВІТОВІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ АРХЕОЛОГІЇ

Проблема професійної етики існує у будь-якій науці, але не завжди це усвідомлюють самі науковці. У колишньому СРСР археологи знали, що, наприклад, неприпустимим є привласнювання речей із розкопок та їх продаж, але ніхто не наважився кодифікувати навіть ці досить тривіальні норми. Проте вже на той час і в перші пострадянські роки деякі археологи, як-от О.О. Формозов, Я.А. Шер, М.Ф. Косарев — у Росії (Формозов 1975; Формозов 1977; Шер 1999; Косарев 1994), С.Н. Братченко — в Україні (Братченко 1987, с. 38), звертали увагу на вади «прорабської», або «бульдозерної», архео-

логії, недостатньо критичне використання матеріалів і «висмоктування» з них набагато більшого, ніж вони можуть дати, обмаль публікацій тощо (Кореняко 2004, с. 36—37, 39) — все, що хоча й на іншому рівні, ніж привласнення знахідок, також є порушенням норм професійної етики. Годі було очікувати, що ці явища зникнуть із розпадом СРСР.

Нині вони не лише не зникли, а й суттєво розширилися. Квітне так звана чорна археологія, і на всьому пострадянському просторі, зокрема й в Україні, археологічна спадщина опинилась під загрозою зникнення внаслідок діяльності грабіжників, якими насправді є «чорні археологи» та пов'язані із ними приватні ко-

© Є.М. МИХАЙЛЕНКО, 2009

лекціонери. Здається, більшість науковців не були готові до цього й здебільшого не можуть визначити наявності такого зв'язку або надати йому об'єктивної оцінки. Деякі з них почали відверто пропагувати приватних колекціонерів, посиляючись на популярність колекціонування старовини в інших країнах світу. Крім цього, набули поширення псевдонаукові побудови, особливо щодо питань етногенезу. Археологи надто повільно реагують на використання отриманих ними даних представниками неоязичництва, окультизму, шанувальниками так званої нової хронології та вигаданих найдавніших у світі цивілізацій. Стає все більш зрозумілим, що хоча б часткове виправлення ситуації не в останню чергу залежить від самих археологів. Одним із кроків у цьому напрямі може стати розробка кодексів професійної етики археологів (Кореняко 2004, с. 38; Гершкович 2005, с. 94—95). За визначенням Я.А. Шера, це один із можливих засобів «самолікування» науки (Шер 1999, с. 19—20).

У 2006 році в Інституті археології НАН України було прийнято Кодекс етики професійного археолога (далі — Кодекс ІА НАНУ), майже відразу його було опубліковано в журналі «Археологія», якого редакція ініціювала дискусію з приводу його подальшого обговорення (Від редколегії 2006).

Минуло вже понад три роки, але охочих взяти участь у цій дискусії майже не знайшлося. Це, на жаль, свідчить про те, що українські археологи, особливо ті, які працюють поза межами Інституту археології, ще не усвідомили важливості цього документа, сприймаючи його, можливо, як зайву формальність на кшталт Правил поведінки піонера чи Морального кодексу будівника комунізму (Култаєва 2005, с. 92—94). Однак є і загальніші пояснення: по-перше, науковцям подекуди вкрай важко кинути оком поза межі своїх власних досліджень (Габович, Кузнецов 2006); по-друге, відчувається дуже поверховий рівень знань досвіду інших країн та взагалі того, що моральні принципи у кожній науці вже давно стали предметом постійного та жвавого обговорення. Світова наукова громада не вбачає такі обговорення ані формальними, ані зайвими. Тим більше кодекси етики стають у нагоді там, де є «інфляція та обман у науці» (Грабович 2007, с. 10—11), зумовлені загальними кризовими явищами у розвитку суспільства.

Завданням цієї статті автор вважає критичний розгляд Кодексу ІА НАНУ та порівняння основних його положень з наявними нормами

професійної поведінки археологів інших країн та загальними нормами ставлення до археологічної спадщини. Однак розпочати наш розгляд доцільно з пояснення, що таке професійна етика.

Під професійною етикою розуміють «сукупність моральних норм, що визначають ставлення людини до свого професійного обов'язку» (Усманов 2003, с. 16). За їх виконання працівник відповідальний як перед суспільством, так і галуззю, у якій він працює. У 1998 р. при ЮНЕСКО було створено Всесвітню комісію з етики наукових знань і технологій (КОМЕСТ), що займається розробкою принципів і рекомендацій для міжнародного наукового співтовариства. Вже було проведено п'ять сесій КОМЕСТу: в Осло (1999 р.), Берліні (2001 р.), Ріо-де-Жанейро (2003 р.), Бангкоку (2005 р.), Дакарі (2006). Після третьої сесії Комісія дотримується регіонального підходу та має намір розв'язувати етичні проблеми, які дедалі частіше виникають із зростанням науково-технічного прогресу. В межах програми «Етика в усьому світі» проведено конференції у Нідерландах, Ірані, Литві, Туреччині, Аргентині, Республіці Корея, Мексиці, Індонезії, Португалії, Російській Федерації. порушено питання щодо доцільності розробки міжнародної декларації з наукової етики. У грудні 2005 р. розпочала свою роботу «Глобальна обсерваторія з етики» (Global Ethics Observatory), яка на сьогодні охоплює бази даних експертів з прикладної етики, установ і комітетів з питань етики, навчальні програми, відповідні законодавчі норми та кодекси поведінки.

Найактивніше питання етики в археології обговорюються у США. Ще в 1961 р. Спілка американських археологів (SAA) ухвалила «Чотири положення для археології». Їх було доповнено та удосконалено в середині 1970-х рр. Згодом, на початку 1990-х рр., було сформовано Комітет з етики, а через п'ять років Виконавчий комітет SAA прийняв «Принципи археологічної етики», що набули міжнародного визнання: з їх урахуванням було затверджено Кодекс етики Європейської асоціації археологів (ЕАА) (1997 р.) та багатьох археологічних професійних організацій світу, а саме — Єгипту, Нової Зеландії, Австралії, Канади, тепер вже й України — першої країни, що зробила це на пострадянському просторі. Можливо, дуже близькі до прийняття Кодексу етики й наші російські колеги, в будь-якому разі у згаданій докладній статті В.А. Кореняко наголошено на цьому як на невідкладному та вкрай важливому кроці (Кореняко 2004, с. 46).

У теперішньому вигляді Кодекс ІА НАНУ складається з чотирьох основних розділів і, згідно з преамбулою, має стати своєрідним практичним керівництвом у складному вирі наукового життя та взаєминах археологів із суспільством. Це намагання не можна вважати надто амбітним — те саме зазначено в усіх інших уже чинних кодексах археологічної етики. Не зайвим є наведене тут пояснення терміна «професійний археолог», що поширюється й на представників інших дисциплін, які безпосередньо беруть участь в археологічних дослідженнях. На жаль, не визначено, представників яких наук мають на увазі, тому можемо лише припустити, що йдеться про археозоологів, палеоетноботаніків, антропологів тощо.

Особливу увагу в Кодексі ІА НАНУ приділено ставленню до археологічних джерел (Розділ II), зокрема у ст. 2 рекомендовано протидіяти незаконному вилученню, зокрема експорту та імпорту, археологічних предметів, не співпрацювати і не консультувати колекціонерів, не пропагувати їхню діяльність, зважаючи на те, що вона об'єктивно стимулює грабіжницькі розкопки й призводить до руйнування пам'яток. Утім слід зауважити, що одностайної підтримки заборони співпраці з колекціонерами в інших країнах не існує. Це впливає з компромісних тверджень деяких учасників дискусії (К. Вітеллі, Н. Бороффка) на сторінках журналу «Археологія», однак і вони погоджуються з тим, що мусять бути певні умови такої співпраці (Від редколегії ... 2006, с. 97—98, 102—104). На нашу думку, головна умова — надання колекціонерами інформації щодо шляхів отримання давніх речей. На це звертає увагу й англійський археолог Н. Броді, пояснюючи, що перший крок мають зробити саме колекціонери, які здебільшого не надають вірогідної інформації про те, як власне функціонує ринок старожитностей (Brodie 2006, р. 1). Натомість аргументи українських колекціонерів, згідно з якими вони отримують випадкові знахідки на городах чи через купівлю предметів у громадян, які виїжджають на постійне місце проживання в інші країни, нічого, крім подиву, не викликають. За інших умов доречним був би досвід, наприклад, Швеції, де як належне сприймають навіть нагородження місцевих колекціонерів: так, у 1987 р. Музей середземноморських старожитностей нагородив одного мецената за «збагачення музейних колекцій», а в 1999 р. Готтенбурзький університет відзначив колекціонера медаллю за пожертву «важливої колекції» грецьких та етруських ваз Музею класичних старожитностей (Lunden 2004, р. 233—

234). У США закони деяких штатів дозволяють звільняти колекціонерів від податків за передачу колекцій у музеї. Безумовно, будь-яка підозра на кримінальне походження таких колекцій виключала б такі заохочення.

Відомо, що у суспільстві дуже швидко поширюються думки про колекціонування археологічних предметів як поважну благодійну справу, що ґрунтується на пошануванні минулого і турботі про спадщину для майбутніх поколінь. Надалі спростувати таке помилкове й небезпечне уявлення дуже важко, майже неможливо, оскільки пересічні громадяни найчастіше не переймаються суто науковими проблемами, а позиції професіоналів розглядають як утиль або заздрість з їхнього боку. Суспільство не переймається тим, що приватні колекції переважно формуються за принципом естетичної та комерційної цінності, внаслідок чого експонати набувають значення витворів мистецтва (Chase, Topsey 2006, р. 24; Lunden 2004, р. 237). Справжня наукова музейна експозиція відрізняється тим, що на музейному стенді представлено предмети за принципом історичної інформаційності. І не важливо, скільки коштує такий артефакт у грошовому еквіваленті, — головне те, що ми точно можемо знати, коли, де і ким його було створено, яке його призначення і хто ним користувався. Коли експозиція формується з речей, якими користувались не лише найзаможніші члени суспільства минулого, а й звичайні люди, відвідувач музею отримує об'єктивні знання. І все це відбувається завдяки кропіткій праці дослідницьких колективів. На жаль, у Кодексі ІА НАНУ про норми формування музейних експозицій не зазначено. Цю прогалину в майбутньому необхідно ліквідувати, оскільки офіційні музейні експозиції, окрім працівників цих установ, як відомо, готують і професійні археологи.

Цілком слушним є доповнення до згаданого розділу Кодексу ІА НАНУ, яке б визначало правила оприлюднення речей із приватних зібрань. Американський інститут археології не публікує жодної праці, у якій так чи інакше було використано матеріал невідомого походження. Такої самої видавничої політики дотримується й Німецький археологічний інститут (Boardman 2006, р. 40). Публікацію підозрілих археологічних матеріалів інколи порівнюють із використанням у медицині результатів медичних експериментів над людьми, що проводились у нацистських концентраційних таборах під час Другої світової війни. Так, експерименти з гіпотермії виявились дуже важливими для розробки механізмів життєзабезпечення людини, однак

дослідники у разі використання отриманих у такий спосіб даних висловлюють своє негативне ставлення до застосованих методів (Lynott 2000, р. 32).

У Швеції нещодавно було опубліковано так звану колекцію Тектус, що складається із 100 китайських старожитностей і свого часу належала приватному колекціонеру. У 1995 р. її було придбано Ulricehamn Museum. Публікація містила передмову, написану двома провідними науковцями (Lunden 2004, р. 227—228). Отже, не лише в Україні відомі ситуації, коли громадські музеї та археологи, виховані на музейних колекціях, опинились на одному боці з колекціонерами. Натомість їм протистоїть загал археологів та законодавців, мотиви яких щодо протидії діалогу часом виглядають занадто сентиментальними (Boardman 2006, р. 38). Ми вважаємо, що в цьому питанні слід враховувати обставини, час та тривалість формування колекцій. Позиція Кодексу ІА НАНУ не без підстав ґрунтується на тому, що сучасні місцеві зібрання, які сформовано лише за останні десять-двадцять років, мають кримінальне або напівкримінальне походження. Отже, поки саме заклик до професійних археологів не приймати відповідних пропозицій колекціонерів, особливо небезкоштовних, як це було під час обробки колекції «ПлаТар», виглядає цілком слушним.

Відомо, що центри міжнародного ринку старожитностей давно сформувались, а нині, в умовах сталого попиту, значно розширились через військові конфлікти в деяких регіонах світу, зокрема на Близькому Сході. З'явився навіть термін «комодифікація», тобто товари-зація (від *commodities* — товари, споживчі товари) — процес, під час якого археологічні об'єкти перетворюються у товари із грошовою вартістю, переходячи із суспільної власності у приватну (Maghy, Beaudry, Adams 2000, р. 46). Стаття 1.7 Кодексу ЕАА засуджує будь-які дії професійних археологів, пов'язані з отриманням комерційної винагороди від археологічної спадщини (The EAA... 1997), а Принципи археологічної етики SAA (принцип № 3) рекомендують перешкоджати й уникати дій, які потенційно можуть збільшити ринкову цінність археологічних предметів, особливо тих, що не зберігаються у державних установах (Principles of Archaeological Ethics 1996, principle № 3). Прихильники цього положення запевняють, що на сьогодні невідомо жодного позитивного прикладу такої співпраці. Навіть якщо інколи дослідник й може отримати інформацію щодо артефактів із приватних зібрань, це при-

зводить до легітимізації колекцій, збільшення їх вартості та прискорення руйнування археологічних пам'яток. Про це ніколи не слід забувати.

Згідно з результатами спеціальних досліджень у Швеції, основним предметом попиту є китайські археологічні предмети поховальної обрядовості. Їх перебування тут є абсолютно легальним і не порушує жодного закону, оскільки, як відомо, на Китай не поширюються норми Європейського Союзу, в межах якого ще з 1992 р. регулюються питання передачі об'єктів, нелегально експортованих від одного члена Європейського Союзу до іншого (Lunden 2004, р. 216). Закони більшості країн захищають свої культурні об'єкти, але не ввезені з інших країн. Отже, свідомі або несвідомі дії професійних археологів, які дають себе залучити до комодифікації, призводять до активного знищення не лише місцевої, а й загальної світової археологічної спадщини. Відповідний акцент на такій обставині у розділі II Кодексу ІА НАНУ був би дуже доречним.

Замість того, щоб лише засуджувати пограбування археологічних пам'яток, археологи мали б зробити основою своїх дій збереження цих місць (Fagan 2000, р. 100). На жаль, у системі цінностей науковця часто превалює мета досягнення вищого щабля наукової кар'єри, а не піклування про об'єкти своїх досліджень, які були довірені йому суспільством. До цього додаються такі негативні явища, як відсутність кваліфікованих кадрів зі збереження археологічної спадщини; щорічні польові роботи і розкопки пам'яток, що не є терміновими; відсутність освітніх програм для студентів зі збереження, етики та основних археологічних цінностей (Fagan 2000a, р. 100—101). Не важко розпізнати подібні явища і в українській археології, отже, їх варто врахувати під час подальшого доопрацювання Кодексу ІА НАНУ.

Перед тим, як брати під свій контроль археологічні пам'ятки, археологи мають налагодити результативну систему обробки матеріалу, який вони отримують у результаті власних дослідницьких робіт. За деякими сучасними даними, у всьому світі за останні 50 років було опубліковано менш ніж 25 % результатів досліджень (очевидно, в Україні різниця значно більша з огляду на обсяг новобудовних розкопок 1970—1980 рр.). До того ж перевага надавалась предметам, що могли підвищити власну репутацію науковця (Boardman 2006, р. 35—36). Ця проблема може поставити під сумнів твердження, що археологи є «захисниками археологічних джерел на

користь всіх людей» (Principles...1996, principle №1). Г. Шанкс, редактор «Biblical Archaeology Review», назвав це «брудним секретом археології» і порекомендував створити нову професію археологічного редактора/письменника — «спеціаліста, який знає, як публікувати звіти» (Fagan 2000a, p. 103). Отже, цілком слушно у ст. 3 розділу II Кодексу ІА НАНУ йдеться про необхідність перед розкопками ретельно зважувати їхню доцільність та подбати про своєчасну публікацію отриманих даних.

Американські археологи чи не головним етичним принципом вважають «принцип розпорядження»¹, згідно з яким саме археологи є «розпорядниками минулого». Однак археологічні реконструкції не мають виглядати як «подарунок від археологів» (Pyburn, Wilk 2000, p. 79), адже археологи є розпорядниками минулого, але не його власниками.

Дуже важливим у Кодексі ІА НАНУ є Розділ III, що регулює питання відносно публікації та використання матеріалів розкопок. Ст. 16 Закону України «Про охорону археологічної спадщини» проголошує, що «*одержана в результаті археологічних досліджень наукова інформація є об'єктом права інтелектуальної власності відповідно до законодавства України*» (Закон України 2004). З посиланням на цей Закон, а також Закон «Про авторське право і суміжні права» у ст. 1 розділу III Кодексу ІА НАНУ йдеться про безстрокове право автора розкопок на отримані під час розкопок матеріали, хоча й наголошено на неприпустимості повної заборони роботи з ними інших науковців та зазначено, що матеріали мають бути опубліковані у найкоротший термін. Цілком зрозуміло, що цей термін має бути визначено конкретно, його варто обмежити п'ятирічним строком, тобто терміном, що, згідно з Кодексом ІА НАНУ, відводиться для обробки матеріалів. Утім для вирішення цього болючого питання вкрай необхідна консультація фахівців-правознавців.

У Росії авторське право у повному обсязі належить лише до звіту, не поширюється на відкриття та факти, але фактично залишилось недиференційованим, зокрема, не існує різниці між повним авторським правом і авторським

¹ Про це йдеться в принципі №1 Принципів археологічної етики SAA. Цей принцип вважається порушеним у разі, якщо дослідження проводиться не заради порятунку пам'ятки; коли, можливо, достатньо було б і часткових розкопок; а також через розсіювання археологічних матеріалів і передачу їх у приватну власність; вилучення предметів з археологічної пам'ятки, доступної для дослідження (Magphy and others 2000, p. 47).

правом на службовий твір, а також різниці між об'єктами авторського права (Кореняко 2004, с. 41). У Кодексі ІА НАНУ, на перший погляд, вдалося знайти компромісне рішення, оскільки перед власником Відкритого листа і керівником розкопок поставлено певні умови. Дуже цікаво, як ці умови діятимуть на практиці. Не виключено, що в разі необхідності до Кодексу можна буде внести додаткові пояснення та доповнення. Проте слід зазначити, що «бомба уповільненої дії», щодо якої застерігає В.А. Кореняко, — заява дітей-спадкоємців на право володіння батьківськими матеріалами протягом 50 років після смерті (Кореняко 2004, с. 41) — у цьому випадку аж ніяк не спрацює, адже у ст. 3 Розділу III зазначено, що «по смерті дослідника право на використання матеріалів розкопок переходить у розпорядження співавторів дослідження з урахуванням змісту угоди з ними та волі керівника розкопок». Окремо визначено можливість втручання у вирішення цього питання вченої ради ІА НАН України та його наукових відділів. Утім, на жаль, і тут відкритим залишається питання узгодження такого положення з чинними юридичними нормами.

Варто звернути увагу на досвід та практику американських археологів. У Принципах археологічної етики SAA зазначено, що «*інтелектуальна власність, що міститься в знаннях та документах, створених вивченням археологічних ресурсів, є частиною археологічного джерела. Вона має розглядатись відповідно до принципів розпорядження, а не як особиста власність...*» (Principles... 1996, principle № 5). Береться до уваги, що польові дослідження здебільшого руйнують археологічну пам'ятку, що була у суспільній власності, а наукові звіти та інші матеріали з досліджень — це все, що від неї залишається, отже, по справедливості має переходити у суспільну, загальну, власність. Що ж до права на першочерговий доступ до матеріалів із власного дослідження, то воно тут також діє визначений період часу, за який дослідник має активно опрацювати дані й опублікувати отримані результати. У випадку зволікання це право втрачає силу, «*бо саме лише бажання виконати таку роботу — це не те саме, що дійсно її виконати!*» (Chippindale, Pendergast 2000, p. 54). До речі, Кодекс ЕАА надає таке право на період не більше ніж 10 років (The EAA... 1997, article 2.7).

IV Розділ Кодексу ІА НАНУ, присвячено пропаганді археологічних знань, містить заклик: «*навмисна чи прихована фальсифікація археологічних даних, звідки і від кого б вона не надходила, мусить*

негайно викриватися як така, що спотворює давню історію» (Від редколегії 2006, с. 107). З цього приводу В.А. Кореняко запропонував перелік таких типів наукових публікацій: професійно обґрунтовані; ті, що містять «поважні» помилки внаслідок «самообману»; з «неповажними» помилками, що є наслідком недбалого ставлення до роботи, коли дослідження проводились з порушенням методологічних норм, але, на відміну від наступного типу, не порушують етичних норм; ті, що характеризують девіантну поведінку в науці, тобто очевидно порушують етичні норми, оскільки містять фальсифікації, плагіат, привласнення чужих експериментальних даних, умисне порушення правил проведення експериментів з людьми та тваринами, порушення фінансових правил та норм публікації. До останньої групи належать і новітні відкриття, що отримують широкий розголос зі сторінок авторитетних наукових видань, але не мають достатнього обґрунтування, а також таке явище, як «антиквоманія» — умисне зістарювання досліджуваних об'єктів (Кореняко 2004, с. 45—46). Цей докладний перелік заслуговує на те, щоб принаймні стисло викласти його у Кодексі ІА НАНУ.

У США засоби масової інформації давно вже стали допоміжною силою у подоланні суспільної неосвіченості. Принцип № 4 Принципів археологічної етики SAA наголошує, що археологи мають співпрацювати з іншими зацікавленими в археологічних джерелах представниками суспільства в процесі їх збереження, захисту та інтерпретації — студентами, викладачами, корінними американцями, іншими етнічними, релігійними й культурними групами, законодавцями та урядовими посадовими особами, репортерами, журналістами та іншими представниками ЗМІ. Ті ж археологи, які не мають можливості брати участь в освітній програмі, повинні підтримувати зусилля інших у цих діях (Principles... 1996, principle № 4).

З 1994 р. SAA почала нагороджувати науковців за видатні заслуги. І це не останній заохочувальний захід. Є пропозиції започаткувати щорічну нагороду за досягнення в освітніх заходах (Herscher, McManamon 2000, р. 51). Такий приклад організації співпраці є дуже корисним. Відстороненість та замкнутість дисципліни від реалій життя можна подолати завдяки спільним зусиллям наукового колективу, що зумів налагодити зв'язки з багатьма гілками суспільства — від школярів та шкіль-

них вчителів до урядових представників та законодавців.

Археологічна наука в США має чітко визначені власні вимоги, діє на користь суспільства з метою збереження національної археологічної спадщини. При головних професійних археологічних установах функціонують комітети з суспільної освіти, які запроваджують різноманітні освітні програми для вчителів, школярів, студентів та багатьох інших зацікавлених осіб. Усім охочим надається можливість взяти участь в археологічних дослідженнях, більш ніж у 20 штатах регулярно проводяться археологічні тижні, а в кількох — навіть місяці. Перелік цих заходів публікується у Списку освітніх археологічних програм. У ФРН щороку, влітку, Німецький археологічний інститут у межах так званих наукових ночей проводить лекції та екскурсії, які охоче відвідують сотні, якщо не тисячі, людей різного віку. Пояснюються такі заходи необхідністю заручитися плідною суспільною підтримкою (включаючи фінансування) археології і співпрацю у заходах зі збереження археологічних пам'яток від пограбування, вандалізму та сучасного промислового втручання. Це мотивується прийнятими етичними принципами (Herscher, McManamon 2000, р. 49—50). Отже, обсяг залучення досвіду з питань пропаганди археологічних знань інших країн вражає, а необхідність цієї пропаганди дуже ретельно прописано в усіх кодексах професійної археологічної етики.

Підбиваючи підсумки, слід відзначити, що поява Кодексу ІА НАНУ є своєчасною, позитивною та корисною подією не лише для України, а й для археологів усього пострадянського простору. Де в чому цей Кодекс суперечливий, де в чому неповний (не прописано умови діяльності та статут Комітету з етики — Розділ І, ст. 3, вкрай причепливо та дріб'язково виглядає умова приймати допомогу на розкопки від приватних осіб лише через державну установу — Розділ ІІ, ст. 4²), але ж не забуваймо, що цей кодекс запропоновано для обговорення. А це має бути запорукою його подальшого вдосконалення і широкого застосування серед археологів нашої держави. Лише з подоланням інертності вітчизняних археологів можна сподіватися на подолання низки сучасних негативних явищ у науці.

² Нам відомі випадки, коли допомога здійснюється через надання співробітникам експедицій продуктів чи дуже невеликих сум грошей, що навряд чи слід та доцільно оформлювати офіційно.

- Братченко С.М.* Некоторые итоги исследования памятников бронзового века Донецкого региона // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: Тез. конф. — Донецк, 1987. — С. 36—38.
- Від редколегії журналу «Археологія»* // Археологія. — 2006. — № 4. — С. 95—107.
- Габович О., Кузнєцов В.* Чи можлива корупція в науці? (Стаття є розширеним варіантом доповіді на IX щорічній Фулбрайтівській конференції «Етичні стандарти в освіті та науці» (6—8 жовтня 2006 р., Київ). http://www.fulbright.org.ua/62_11_u.html
- Гершкович Я.П.* Хранителі нелегальних старожитностей // Археологія. — 2005. — № 3. — С. 91—97.
- Грабович Г.* Потьомкінська євроінтеграція // Критика. — 2007. — Число 12 (122). — <http://maidan.org.ua/static/mai/1204537958.html>
- Закон України «Про охорону археологічної спадщини»* // Урядовий кур'єр. — 2004 (04.29).
- Коренько В.А.* Этические проблемы и кризисные явления в археологии // Проблемы первобытной археологии Евразии (к 75-летию А.А. Формозова). — М., 2004. — С. 36—47.
- Косарев М.Ф.* Археология и нравственность // Историко-культурное наследие. Памятники археологии Центральной России: охранное изучение и музеефикация: МНК. — Рязань, 1994 — С. 12—16.
- Култаєва М.* Пострадянські та західні етичні норми освіти: комплементарність чи конфлікт інтерпретацій? // Поліккання університету. — К., 2005. — С. 92—99.
- Усманов Е.* Тенденції розвитку третього сектору в Україні і необхідність розвитку професійної етики в роботі українських НУО // Добра воля. — 2003. — № 7 (26). — С. 16—17.
- Формозов А.А.* Некоторые итоги и задачи исследований в области истории археологии // СА. — 1975. — № 4. — С. 5—13.
- Формозов А.А.* О критике источников в археологии // СА. — 1977. — № 3. — С. 5—14.
- Шер Я.А.* Некоторые вопросы археологического образования // Археология, этнография и музейное дело. — Кемерово, 1999. — С. 18—20.
- Boardman J.* Archaeologists, Collectors, and Museums // Who Owns Objects? The Ethics and Politics of Collecting Cultural Artefacts / Ed. by E. Robson, L. Treadwell, C. Gosden. — Oxford, 2006. — P. 33—46.
- Brodie N.* Smoke and Mirrors // Who Owns Objects? The Ethics and Politics of Collecting Cultural Artefacts / Ed. by E. Robson, L. Treadwell, C. Gosden. — Oxford, 2006.
- Chase A.F., Chase D.Z., Topsey H.W.* Archaeology and the Ethics of Collecting // Archaeological Ethics. — Landam; New York; Toronto; Oxford, 2006. — P. 19—26.
- Chippindale C., Pendergast D. M.* Intellectual Property: Ethics, Knowledge, and Publication // Ethics in American Archaeology / Ed. by M.J. Lynott, A. Wylie. — Washington, 2000.
- Fagan B.* Archaeology's Dirty Secret // Ethics in American Archaeology / Ed. by M.J. Lynott, A. Wylie. — Washington, 2000a.
- Fagan B.* The Arrogant Archaeologist // Ethics in American Archaeology / Ed. by M.J. Lynott, A. Wylie. — Washington, 2000b. — P. 102—103.
- Herscher E., McManamon F.P.* Public Education and Outreach: The Obligation to Educate // Ethics in American Archaeology / Ed. by M.J. Lynott, A. Wylie. — Washington, 2000. — P. 75—77.
- Lunden S.* The Scholar and the Market // Swedish archaeologists on ethics / Ed. by Hakan Karlsson. — Lindome, 2004. — P. 197—247.
- Lynott M.J.* Ethical Principles and Archaeological Practice: Development of an Ethics Policy // Ethics in American Archaeology / Ed. by M.J. Lynott, A. Wylie. — Washington, 2000. — P. 26—34.
- Marphy L.E., Beaudry M.C., Adams R.E.W., Brown J.A.* Commercialization: Beyond the Law or Above It? Ethics and the Selling of the Archaeological Record // Ethics in American Archaeology / Ed. by M.J. Lynott, A. Wylie. — Washington, 2000. — P. 45—48.
- Principles of Archaeological Ethics.* SAA. — Washington, 1996.
- Pyburn K.A., Wilk R.R.* Responsible Archaeology Is Applied Anthropology // Ethics in American Archaeology / Ed. by M.J. Lynott, A. Wylie. — Washington, 2000.
- The EAA Code of Practice.* — 1997, <http://www.e-a-a.org/codeprac.htm>

Одержано 12.06.2008

Л.С. Клейн

УКРАЇНСЬКЕ ОСВОЄННЯ ТРИПІЛЛЯ: ЕНЦИКЛОПЕДІЯ-ДОВІДНИК ЧИ ПАМ'ЯТНИК?*

Віха. У 2004 р. з моменту здобуття Україною незалежності минуло 13 років, а відкриттю трипільської культури виповнилося понад 130 років. Для української археології — справа честі показати, як швидко й розумно вона освоїла спадщину Російської імперії й Радянського Союзу, як розпорядилася культурною спадщиною тисячоліть. Трипільська культура — одна з найяскравіших та найбагатших археологічних культур України, хоча, можливо, й не «най» (є й інші, не менш цікаві: скіфи, Київська Русь, катакомбна культура). Однак саме трипільську культуру було обрано пробним каменем.

«Енциклопедія трипільської цивілізації», що вийшла в Києві 2004 р., — розкішне видання, колективна праця українських археологів — безсумнівно, залишиться в бібліотеках пам'ятником величчю трипільської культури й національних почуттів українських меценатів доби здобуття незалежності. Без меценатів-колекціонерів, покійного С.М. Платонова та С.А. Тарути, які пожертвували свої колекції трипільських речей і величезні кошти на видання, воно було б нездійсненне. Слід відзначити й колосальну працю археологів, насамперед головного редактора й автора багатьох статей М.Ю. Відейка, а також відповідального секретаря редакції Н.Б. Бурдо. Зрозуміло, не можна забувати, що в ці результати вкладено й багатолітню самовіддану працю багатьох поколінь археологів України, Росії й Молдови — Пасек, Бібікова, Маркевича, Черниш, Мовші, Зінковського та ін.

Це чудове довідкове видання із 3 тис. кольорових ілюстрацій на крейдованому папері.

* Л.С. Клейн підготував рецензію для публікації в одному з російських профільних видань, але на пропозицію редколегії нашого журналу погодився на публікацію української версії рецензії в «Археології» — *Ред.*

© Л.С. КЛЕЙН, 2009

В науку введено численні пам'ятки, не відомі раніше й зібрані в колекції «ПЛАТАР» (Платонова й Тарути). Наведено реєстр усіх основних пам'яток, історію вивчення, описано конференції й виставки, наукові біографії дослідників. Статті й світлини супроводжуються бібліографією. Багатьом дослідникам доведеться не раз звертатися до цього видання. Не можна обійти увагою й узагальнювальні статті, написані провідними дослідниками трипільської культури з основних проблем її вивчення. Це видання є віхою у її вивченні, таким воно й залишиться.

Презентація видання відбувалася на «всесвітньому конгресі», так і названому: «Трипільська цивілізація». Мало в світі знайдеться пам'яток і культур, пошанованих настільки дорогими виданнями. В російській археології можна назвати «Візантійські емалі» М.П. Кондакова (екземпляр було продано на аукціоні за 4,6 млн рублів), «Золото скіфів» М.І. Артамонова. З культур не можу пригадати жодної.

У боротьбі зі спокусами. Тішить, що автори основних статей, насамперед М.Ю. Відейко, протистоять націоналістичним захопленням деяких археологів і лінгвістів (як українських, так і російських) — Ю.О. Шилова, А.Г. Кіфішина та ін. і тверезо викривають міфи, створені на цьому ґрунті (в окремому додатку до першого тому). Російським археологам приємно відзначити, що їх роль у вивченні трипільської культури не замовчується й не затушовується.

«Сьогодні, коли трипіллязнавству понад 130 років, — пише М.Ю. Відейко, — нерозумними (і разом з тим шкідливими для науки) представляються спроби протиставити роботи М.С. Грушевського або В.В. Хвойки дослідженням «радянських» археологів, які нібито займалися винятково фальсифікацією давньої історії українського народу або «уперто замовчували» й «припинували» трипільську культу-

ру. Погляд на історію досліджень дозволяє розставити все по місцях».

Випади на адресу «радянської археології» тим більше нерозумні на тлі фінансових проблем української археології, що поки розвивається лише завдяки джерельній базі, створеній за попередні 130 років — спочатку на гроші різноманітних інституцій двох імперій (Російської й Австро-Угорської), а пізніше — міжвоєнної Польщі, а також 70-літнього панування «тоталітарного режиму». Головному редактору та його найближчим співробітникам, імовірно, доводилося переборювати й у середовищі власного колективу ці тенденції до міфотворчості й приниження радянської археології.

У своїй статті в додатку до другого тому (с. 12—18) «Стан і перспективи досліджень, охорони та популяризації трипільської цивілізації» народний депутат і голова Українського благодійного фонду «Трипілля» І.О. Заєць виступає проти традиції вважати Трипілля лише однією з археологічних культур. Трипілля має, на його думку, розглядатися, як «культура, засаднича для європейської цивілізації» (с. 12). Він також виступає проти гіпотези про походження трипільської культури з балкано-дунайських культур, вона має неодмінно походити з місцевих культур. Відмінні від власних погляди І.О. Заєць розглядає як антипатріотичну позицію і спадщину колоніального режиму. Шкода, що народний депутат не розуміє: за такого підходу об'єктивне дослідження минулого неможливе, а фонд творитиме не благо, а щось інше. У тому самому додатку вміщено статтю «Трипілля — вікно у початок історії» (с. 5—10) колишнього депутата Верховної Ради, професора економіки Володимира Кириловича Черняка, редактора усього додатка. Він пише, що трипільці *«першими в історії вирішили продовольчу проблему, першими почали будувати справжні будинки, як правило, двоповерхові, в яких вперше з'явилися двері...»* тощо (с. 5). *«У трипільців-усатівців уперше з'явилися кургани — прообраз пірамід».* *«Вже нагромаджено достатньо фактів і аргументів для розвінчання ортодоксальних уявлень про початок цивілізації як «світла зі Сходу».* *Настав час ламати стереотипи і здійснити нові географічні відкриття стосовно витоків цивілізації... Трипільська культура, по суті, була першою цивілізацією людства».* І посилається на писання Ю. Шилова, А. Кіфішина (а також на висловлювання солідних археологів Г. Кларка та С. Піготта, але «вирвані» з дуже старих книг — середини минулого століття).

Ну, даруйте, Володимире Кириловичу, і Ви туди ж... Схаменіться, де ж *перші* будинки, перші двері, коли є Єрихон межі IX—VIII тис. до н. е. у Палестині, Чатал-Гююк із храмами й розписами VII—VI тис. до н. е. у Малій Азії, а трипільська культура в 5400—5100 р. до н. е. лише почалася в Україні, трохи раніше — у Румунії й Молдові, а її величезні поселення («протоміста») з'явилися на тисячу років пізніше. Де ж перші кургани, коли усатівська культура почалася приблизно з 3400 р. (деякі нині датують 3500), а Майкопський курган і його культура — з 3700 або навіть із 3900 рр. до н. е.

В.К. Черняк закидає Л.Л. Залізняка «прасемітизацію» Трипілля. Дуже обізнаний і обережний археолог, Л.Л. Залізняк, за визначенням В.К. Черняка, *«виключає трипільців та інших найдавніших хліборобів з кола індоєвропейських народів»* (с. 7). Етнічне визначення давніх культур справа надто складна й поки суто гіпотетична. За результатами досліджень палеогенетиків, усю південну й почасти центральну Європу в неоліті було заселено з Близького Сходу. Так що припущення щодо афроазійської (тобто семіто-хамітської) мовної належності ранніх хліборобів Старої Європи має шанси підтвердитися, тоді як ознаки індоєвропейської належності менш вагомі. А В.К. Черняк обурюється тим, що *«з тексту і контексту І тому «Давньої історії України» (1997 р.) випливає, що Трипільська культура не має індоєвропейських етнічних ознак. А яких? Семітських?»* — риторично запитує В.К. Черняк (с. 7). Йому це здається неймовірним і неприйнятним. А що страшного, якщо семітських?

В.К. Черняк спростовує гіпотезу Л.Л. Залізняка тим, що араби, яких він вважає західними семітами, з'явилися в «обжиті шумерами Месопотамію» в III тис., а іудеї, нібито східні семіти, увійшли в історію на тисячу років пізніше, тоді як трипільська культура вже давно існувала. За цією логікою можна заперечувати й індоєвропейську належність трипільської культури, оскільки індоарії, іранці, греки й навіть хети з'явилися на історичній арені набагато пізніше від трипільської культури. Я вже не кажу про те, що В.К. Черняк переплутав західних семітів зі східними. Щоправда, ці додатки з'явилися у другому тому й з передмовою, що це альтернативні академічній науці погляди, яких редакція не поділяє. Вони з'явилися навіть із окремою пагінацією. У будь-якому разі все це показує, за яких обставин головному редактору й секретарю доводилося відстоювати лінію об'єктивної науки.

Деякі здивування. За це й за всю працю читачі, природно, вдячні творцям цієї махіни. Однак, витративши величезні кошти й замахнувшись на таку велику справу, творці енциклопедії мають бути готові до того, що й претензії до них буде висунуто, так би мовити, підвищені.

Насамперед не зрозуміло, чому автори енциклопедії виключили зі змісту історичну й етнічну інтерпретацію матеріалів трипільської культури, відсунули проблеми історичної реконструкції (с. 17), хоча постійно їх торкаються. Та і як їх не торкатися? Проте, як тільки автори порізно порушують ці питання, фрагментарно, вони вважають за можливе не мотивувати свої уподобання всебічно. Як наслідок, багато суджень виглядають суб'єктивними або неправомірними.

Друге здивування виникає через територіальне охоплення. Творці енциклопедії обмежилися територією України, тоді як культура поширена й у Молдові та Румунії. Виходить, не енциклопедія трипільської культури, а енциклопедія її частини, причому відрізаної не за давніми межами територіальних варіантів, а суто сучасними державними кордонами. Це правомірно під час вивчення охорони пам'яток і деяких інших приватних аспектів, але не археологічної культури в цілому.

Третє здивування пов'язане з тим, як ставитися до того, що в приватних колекціях, які лягли в основу видання, явно використано результати «чорної археології». По-перше, де гарантії, що ці біноклі й моделі не фальшивки, а по-друге, постає питання етичне. З одного боку, колекціонери врятували знахідки від загибелі й забуття, ввели їх у науку, з іншого — ввели їх у науку без необхідної документації, без відомостей про комплекс, без датування, і сама їхня купівля є заохоченням грабіжників до подальшого розграбування національного надбання. В аналогічній ситуації (за згоду подивитися грабіжницьки розкопані скарби Йортана в Туреччині неподалік Трої і придбати фотознімки — лише фотознімки!) був надовго дискваліфікований і позбавлений права розкопок у Туреччині відомий англійський археолог Джеймс Мелларт. Ця проблема вимагає загального законодавчого рішення. В Україні серед громадськості є люди, які розуміють це (Махун 2004), але слід, щоб це зрозуміли законодавці.

Розбір за главами. Структура видання така. Перший том — вступний, він містить систематичний опис трипільської культури. Том другий дає розташовані за абеткою пояснення основних термінів і понять, пов'язаних із три-

пільською культурою. У передмові анонсовано видання першого тому в двох частинах, але частина друга (альбом колекцій) не вийшла.

Том перший. У першому томі 9 глав: 1) історія досліджень, 2) періодизація і хронологія, 3) економіка, 4) планування й архітектура поселень, 5) духовна культура, 6) знакові системи, 7) антропологічний склад, 8) озброєння й військова справа, 9) трипільська культура в європейському контексті.

Розділ з історії досліджень (автор М.Ю. Відейко) написано блискуче: повно, всебічно й розумно. Показано, що відкрив перші пам'ятки цієї культури, звичайно, не В.В. Хвойка на Дніпрі наприкінці XIX ст., а австро-угорські дослідники в Західній Україні в 1822 р. й у 1870-і рр. (печера Вертеба, Більче-Золоте). Показано й досягнення та помилки ентузіаста В.В. Хвойки. Послідовно розглянуто різні етапи досліджень і виявлено основні досягнення кожного. Бен-тежить лише дивна термінологія заголовків: дослідження розділено на польові й наукові. А польові — що, не наукові? Окрім польових, залишаються дослідження камеральні й кабінетні, хоча археологи й не люблять цих слів. Слова «кабінетний учений» здаються їм принизливими. Втім, уся робота над енциклопедією — камеральна й особливо кабінетна.

Відмінно написано й розділ із періодизації й хронології трипільської культури (переважно той самий автор). Здебільшого випадає з розгляду, що не вся періодизація Трипілля будується на працях Т.С. Пассек, що насправді в основу всієї періодизації лягли три схеми — О. Кандиби, Г. Шмідта — В. Думитреску та Т.С. Пассек. М.Ю. Відейко відновив цю картину. Він детально розглянув різні підсумкові схеми радіовуглецевого датування й вивів прийнятну шкалу датування Трипілля.

Проблему походження трипільської культури (автор Н.Б. Бурдо) вписано до розділу про періодизації, хоча це окрема проблема. Проблему розглянуто об'єктивно на великому матеріалі й розв'язано на користь культури Боян та інших культур Балкан і Подунав'я. Буто-дністровську гіпотезу В.М. Даниленка відкинуто.

Проблему пізнього Трипілля розглянуто в розділі В.О. Дергачова зі звичайною для цього автора чіткістю й детальністю (звісно, детальніше — в його спеціальних працях).

Однак впадає в око, що відповідної розробки раннього Трипілля в книзі немає й, що важливіше, немає розділу відносно кінця Трипілля, про причини кінця й долі населення внаслідок занепаду Трипілля. Є в літературі розробки

того ж В.А. Дергачова, є протилежні гіпотези, але в Енциклопедії немає нічого.

Главу про економіку написано різними авторами (за розділами). Це найбільша глава, вона зроблена вражаюче, з детальним обґрунтуванням висновків, зі схемами й діаграмами. Особливо вражає зіставлення схем складу череди усаївського поселення Маяки й Казахського відгінного скотарства ХІХ ст. (с. 196). Зрозуміло, значущість розділу про металобробку зумовлено базовими дослідженнями Н.В. Риндіної.

Глава про планування (В.П. Дудкін і М.Ю. Відейко) і архітектуру поселень (М.Ю. Відейко) дуже цікава й багата на матеріали, але не дуже переконлива. Автори трактують еліпсоподібні й кільцеві плани поселень в оборонному аспекті. На багатьох подібних поселеннях житла вибудовано дуже близько одне до одного, подекуди впритул, але переважно на деякій відстані, довгими осями за радіусами. В центрі поселення, як правило, залишено вільний простір. Автори називають це розташування «житловими стінами», і в кількох місцях повідомлено, що термін введено 1987 р. М.М. Шмаглієм і М.Ю. Відейком (т. I, с. 489; т. II, с. 168). Наскільки я знаю, цей термін вживав у 1940-і рр. С.П. Толстов у Середній Азії, причому стосовно дійсно житлових стін: фортечні стіни, порожні й заселені у середині — Кюзели-гир, Калалі-гир та ін. (Толстов 1948, с. 91—95). Тож правильно було б сказати, що термін перенесли на трипільські поселення зазначені автори. Насправді таке вживання терміна суто фігуральне. Поселення трипільської культури «житлових стін» не мають, оборонна цінність цих кілець будинків сумнівна (тим більше, що будинки розташовані довгими осями не вздовж кільця, а поперек — за радіусами. Прострілюватися з будинків (як це уявляють автори) проміжки між будинками не могли, тому що віконця невеликі, а лук — не револьвер, вимагає простору для маніпулювання.

Вільний простір у центрі кільця, скоріш за все, було призначено для худоби, а не для зборів воїнів. Що ж до кільцевого плану, то разом із парканами він міг бути призначений для утримання худоби, а міг бути наслідком ієрархії родин: старі родини селилися ближче до центру, нові — далі від нього. Можливі й інші причини. Це вимагає досліджень. Про укріпленість свідчать вали й рови.

Що стосується реконструкції будинків, то дивно, що всі реконструкції — двопохилі або чотирипохилі гостроверхі, а всі глиняні мо-

дельки будинків, досить реалістичні, мають низький та округлий дах. За якими зразками моделювалася реконструкція? За українськими мазанками? Двоповерховість також під сумнівом. За перший поверх могли правити напівпідвальні приміщення для худоби, а вся конструкція мала оберігати господарів будинку від вогкості (щось на зразок козачого куреня).

Велику главу про духовну культуру, багату на матеріали, написано переважно Н.Б. Бурдо. Дослідниця вирішила відійти від марксистської догматичної концепції й, аналізуючи трипільські матеріали, побудувала схему духовної культури, ґрунтуючись на перекладних працях Дюркгейма, Мосса, Каюа й Еліаде. Однак і ця розробка, як і багато інших, не дає цілісної системи уявлень щодо вірувань давніх хліборобів.

Ритуал неодмінного спалення поселень у разі залишення, закорінений в уявленні багатьох археологів, не здається мені твердо доведеним. Поселення згоріли — це факт. Але чому? Причини могли бути різні: звичайні часті катастрофи (пожежа) і залишення селища як їх наслідок; напад ворогів (хоча б сусідів); спалення через мор і тлумачення його як гніву богів; знищення, щоб не дісталася нікому, хто захотів би скористатися й оселитися на «наших» землях. Африканські тубільці на питання, чому вони залишають своє селище після кількох років життя, пояснили етнографові: «тому, що воно смердить». Для реконструкції саме ритуалу (так би мовити, офірування богам) потрібно було б знайти близькі аналогії у міфах.

Зовсім відсутнє тлумачення браку поховань до періоду СІІ, до Усатового. Водночас ця проблема важлива для всіх культур енеолітичної мальованої кераміки, і вона піддається розв'язанню (питання щодо виставляння небіжчиків на поживу птахам і собакам).

Главу про знакові системи трипільської культури написано переважно головним нині пропагандистом цієї ідеї Т.М. Ткачуком. Добре, що Т.М. Ткачук зібрав і класифікував символи й знаки, що трапляються на трипільській кераміці. Тепер можна їх оцінювати й обговорювати. Мене ці знаки не переконують у наявності писемності. Частина з них є дуже стилізованою орнаментикою, інша частина дуже схожа на знаки власності — тамги. Написів немає. Що такі знаки в принципі можуть розвинулися в писемність, немає сумнівів. Однак жодних свідчень цього розвитку немає. Очевидно, не було й умов для нього. Як правило, такими умовами є палацові інституції, яким

потрібні економічні архіви. Певний стимул надають і сильні жрецькі служби, що потребують фіксації канонічних текстів для навчання кадрів. Якщо ж того й іншого немає або вони лише в зародку, то поштовх може бути отримано від сусідів, які мають писемність. Нічого подібного в Трипільлі не спостережено.

Інша справа — семантика орнаментальних візерунків. Імовірно, вона була. Однак у більшості випадків її тлумачення вкрай проблематичне, що засвідчує доля талановитих розшифровок Б.О. Рибаківа. Вони не стали канонічними, хіба що у фанатів слов'янської етногенези від трипільської культури. Запроваджено й інші тлумачення з однаковою правдоподібністю.

У малесенькій главі про антропологічний склад трипільської культури напрочуд мало матеріалу. Втім, дивуватися не доводиться: обмаль поховань. Імовірно, прориву в цій сфері потрібно чекати від палеогенетиків.

Главу щодо озброєння та військової справи трипільців написано цікаво, це знову Відейко. Тут значущою є констатація сильної озброєності трипільців у порівнянні зі степовими племенами — наявність у них найповнішого й довершеного озброєння для того часу. Разом із щільністю заселення порівняно зі степовими культурами (там населення не численне) це створювало значні військові переваги. М.Ю. Відейко резонно відкидає реконструйований багатьма (а останнім часом — Ентоні та В.О. Дергачовим) успішний натиск степовиків на трипільське населення. Степовики, вважає він, не мали жодних шансів на успіх.

Можливо, із цим і пов'язана неукріпленість багатьох трипільських поселень протягом ранніх етапів культури, коли їхніми основними сусідами були степовики. Проте укріплення у трипільців з'явилися на пізніх етапах, коли до них наблизилася носії культур лійчастих кубків, кулястих амфор і баденської — культур, досить багатолюдних та аж ніяк не настільки слабо озброєних, як це змальовує Відейко. Так, адже якось трипільська культура увійшла в кризу, що завершилася її зникненням. Імовірно, це було зумовлено як кліматичними змінами, так і натиском центральноєвропейського населення. Ці контакти та взаємодії М.Ю. Відейко розглядає в останній главі першого тому, надто невеликій.

З додатків корисну статтю М.Ю. Відейка щодо міфотворчості, пов'язану з трипільською культурою, я вже відзначав. Зупинюся також на цікавій за задумом статті В.В. Індут-

ного «Оцінка археологічних знахідок трипільського часу». Експертна оцінка археологічних об'єктів, як і предметів мистецтва, дуже важлива для музейників, але створюється завжди надзвичайно суб'єктивно. Автор вирішив перевірити алгеброю гармонію. Він визначив критерії, що виявляють соціокультурне значення археологічних знахідок — визначив досить повно й розумно. Об'єктивно. Але потім проставив у цифрах, скільки балів потрібно давати за різні ступені прояву ознак за кожним із цих критеріїв — а ось це вже цілком суб'єктивно. І зрівняв усі критерії: історію знахідки, вік, ступінь унікальності, зв'язок із культурною традицією тощо. Експерти навряд чи з цим погодяться. Рівні значення (локальне, національне, світове) автор розкладає за шкалою кількості інформації у бітах (зростання в простій прогресії), а за ними визначає «коефіцієнт прогнозованої цінності пам'ятки щодо базової цінності» (зростає у геометричній прогресії)... Об'єктивність, механізм і зміст цієї оцінки від мене вислизують.

Поза тим, за будь-якого переведення такої шкали в грошовий еквівалент потрібно враховувати, що на ринку старожитностей, як і на будь-якому ринку, ціна визначається не «прогнозованою» чи «базовою» цінністю об'єкта, а грою попиту та пропозиції.

Том другий. Другий том, словникового типу, містить експлікації таких понять: персоналій, пам'яток, спеціальних термінів археології, музеїв і наукових установ, конференцій і симпозіумів, а також виставок та інших проявів трипільської тематики в соціокультурній сфері сучасності. Як на мене, внесення пояснень загальних понять археології до словника з Трипілья не є необхідним, до того ж, що деякі з них в археологічному середовищі тлумачаться по-різному.

Наприклад, «археологічна культура» роз'яснюється як «сукупність археологічних пам'яток і комплексів, артефактів на певній території та в певний час». Беремо будь-яку територію й будь-який час — усе, що виявиться у середині, оголошуємо археологічною культурою. Так? Виходить, що так.

Візьмемо інше визначення — «археологічний комплекс пам'яток». Це поняття Ю.М. Захарука пояснюється як «сукупність археологічних матеріалів, отриманих у результаті археологічних та археометричних досліджень». Однак під це тлумачення підійде все, що завгодно. Уточнювальне доповнення: «Характеризують (sic! — Л.К.) певну групу одночасних археологічних пам'яток (поселень, могильників, поховань тощо)

з однотипними рисами, розповсюджених на певній території — тип пам'яток, що належить певній культурі». А це охопить всю археологічну культуру. У чому ж різниця?

Візьмемо третє поняття — «інвентар». Визначається як «загальна характеристика артефактів похоронного комплексу». Інвентар — це характеристика або сукупність артефактів? А хіба не можна говорити про кременевий інвентар такого-то скарбу? Палеолітики говорять про інвентар будь-якого комплексу. От «супровідний інвентар» — це суто про поховання.

З-поміж інших недоліків згадаю словникову статтю про Йозефа Шомбаті. Правильно читати його ім'я та прізвище — Йожеф Сомбаті (Szombathi Joseph). Угорське «s» — це російське «ш», а угорське «sz» — це російське «с». Помилково прочитано і С. Ястжембски (S. Jastrzębski) — правильно: Ястшембськи (у польському «rz», дійсно, читається як «ж», але після «t» або «p» воно перетворюється на «ш»).

Особисто мене, звичайно, зацікавила словникова стаття й інші згадки про Карбунський скарб, оскільки в 1960-ті рр. я витратив багато часу на його аналіз і опублікував велику працю, спеціально йому присвячену (Клейн 1968). Я зібрав усі доступні мені тоді аналогії речам скарбу, картографував їх і дійшов висновку, що металеві речі — імпорتنі, а осередок виробництва — у тисаполгарській області. Те саме стверджувала й Н.В. Риндіна (1971 р.). Я тоді під впливом праць В. Милойчича ще не визнавав радіовуглецевих дат і датував скарб за короткою хронологією, що було неправильно. Утім, відносну хронологію Південно-Східної Європи в мене було загалом побудовано правильно, а безліч точкових карт ареалів типів робило працю придатною для використання (навіть і нині). Праця була місткою і професійною. Через 30 років свою працю про Карбунський скарб видав мій учень В.А. Дергачов (1998 р.), який виправив моє абсолютне датування. Мені шкода, що про мою працю зовсім не згадано в Енциклопедії.

З приводу моєї короткої тоді хронології в Енциклопедії згадано, що вона вплинула на М.О. Чмихова та І.Т. Чернякова, і призвела їх до неправильних датувань (т. II, с. 91). Слід зауважити, що йдеться про мої праці 1964—1968 рр., а невдовзі я відмовився від короткої хронології і разом з усіма перейшов на радіовуглецеву, тоді як працю М.О. Чмихова та І.Т. Чернякова опубліковано в 1988 р., через два десятиліття, за зовсім інших обставин. На хронологію М.О. Чмихова впливала не моя стара по-

милкова позиція, а його фантастична астрально-календарна археологія. М.О. Чмихов був людиною талановитою і захопливою, але, на жаль, він не отримав гарної школи, наукової методики. Він приїздив до мене перед своїм захистом кандидатської, доводив мені красу своїх астрально-календарних побудов та їх відповідність моїм висновкам щодо катакомбної культури. Я намагався переконати його, що його засади не витримують критики (за критеріями наукової методики), але безуспішно. Він був ще й «упертим», а можливо, йому вже пізно було перебудовувати систему поглядів: занадто багато авансів було видано. Він був вельми розчарований тоді, йому хотілося визнання авторитетних археологів, і, незважаючи на успішний захист кандидатської, а потім і докторської, імовірно, приховане усвідомлення слабкості своєї побудови призвело М.О. Чмихова до передчасної і раптової смерті.

У загальному контексті видання епізод із моєю працею, зрозуміло, дріб'язок, але для мене це не дріб'язок — робота над Карбунським скарбом забрала кілька років мого життя.

До другого тому, крім уже згаданих статей з альтернативного трипіллязнавства (не всі вміщені статті такі), також долучено іменний показник осіб і пам'яток, але тільки за другим томом. Загального ж за обома томами немає (а до першого тому показник не зроблено). Предметного показника також немає. Цей недогляд компенсується тим, що випущено комп'ютерний диск із Енциклопедією — виходить, можна буде відшукати будь-яке слово за допомогою вордівського шукача, але для цього потрібно придбати диск.

Крім захвату технічними перевагами видання і працею українських колег, є й одне сумне враження від огляду другого тому: як мало залишилося археологів, які професійно займаються трипільською культурою в Україні! Порівнюючи великі експедиції і колективи «попереднього часу», на тлі видатних фігур (Пасек, Бібіков, Маркевич, Захарук, Збенович, Мовша, Черниш, Риндіна...) сучасні трипіллязнавці губляться, зате надзвичайно розмножилися на ниві трипіллязнавства напівзнайки-міфотворці й чорні археологи.

Добрі побажання. Насамкінець перейду до двох загальних питань, імовірно хворобливих для моїх українських колег, але принципових і таких, що потребують мого реагування.

Перше — це питання стосовно доречності застосування до трипільської культури епітета «цивілізація» (питання порушують й україн-

ські журналісти: Махун 2004). На мій погляд, поняття цивілізації не таке вже й розпливчате, як це хочуть представити автори Енциклопедії. Принаймні три ознаки визнають всі чи майже всі. Це писемність, державний апарат і міста. Щодо відсутності писемності в трипільській культурі я вже говорив, а протописемність трипільського типу (розвинутий орнамент і тамги) цивілізацію не знаменує. Державної влади в Трипільлі не помітно — виділеної армії чи хоча б дружини, поліції, суду, податків — жодних ознак. Величезні селища типу Майданецького містами та навіть протомістами не можна назвати. Це великі села. Мешканці практикували сільське господарство, а ремісників було не більше, ніж у будь-якому селі. У них не було сільської округи, що їх годувала. Не було й особливих фортець чи палаців для правителя. У найліпшому разі дещо більший будинок для старійшини чи чоловічого союзу. Словом, жодних ознак міста.

З огляду на це Енциклопедію краще було назвати скромніше — «Енциклопедія трипільської культури». Менше було б підстав для гумористичного обігрування (яке я вже зустрічав в Інтернеті, й аж ніяк не з російського боку — див. Бузина 2006). Вважаю, що в цьому питанні головний редактор піддався загальній атмосфері й зробив крочок назустріч міфотворчому захопленню. Трипільська цивілізація — це також міф (Куроленко 2005). Навіть скіфи мали лише одну ознаку цивілізації — державність, а цього замало. Цивілізація прийшла на береги Чорного моря з еллінами, а в Середню Наддніпрянщину, можливо, з готами Германириха, але перша стала цивілізація тут — це Київська Русь. Надалі варто б зважати на це.

Друге питання — про практичність видання, а воно зводиться до питання мови й ціни. Якщо видання задумувалося як пам'ятник, тоді, звичайно, чим дорожче, тим краще, а оскільки Україна уявляється головною спадкоємицею трипільської культури (відсовуючи Молдову й Румунію, не говорячи вже про Росію, яка взагалі ні до чого), то українська мова — єдино можлива.

Однак якщо головне завдання — поширити знання щодо трипільської культури, показати всім багатство трипільської культури й успіхи української археології в її пізнанні, то видання потрібно зробити максимально доступним якомога ширшому колу читачів, принаймні всім археологам. А це значить: зробити його не настільки дорогим (археологи в наших країнах — народ бідний, і навіть великі біблі-

отеки в нас не багаті). Ваше видання — на дорогому крейдованому папері, яке за яскравого світла й читати важко (відблискує), а вже вага — неймовірна, кожен том — на три кілограми. Мені, людині надто літній, їх і перевертати важко. Літнім бібліотекаркам їх і з полиці не дістати, і до читачів тягти — на візку б. Воістину пам'ятник. Можливо, якусь частку з тиражу й варто б видати в такому вигляді — як пам'ятник, а основний тираж видати робочий, дешевше й простіше. Для роботи.

Те, що Енциклопедію видано українською мовою, різко скорочує коло її читачів і користувачів. Російська мова доступна й зрозуміла всім українцям, і це викликає в українських видавців ілюзію, що й українська однаково доступна й зрозуміла росіянам. А це зовсім не так. Українці розуміють російську тому, що вона століттями була мовою міжнародного спілкування в Російській імперії, а потім у Радянському Союзі. Українську ж росіяни розуміють на рівні Тарапуньки та Штепселя — як побутовий гумористичний сленг. Як тільки справа доходить до серйозного читання, негайно спотикаються й нагромаджують помилку на помилці. Мої студенти, яким я велів читати українські матеріали, несли мені тексти й запитували: от пишуть, що виявлено три шари, а на кресленнику жодного шару немає («шар» українською — «слой»). Або: описано поховання чоловіка, а стаття не зазначено («чоловік» — це «мужчина»). Або: українці пишуть, що в них не вистачає умов для розвитку археології — студенти вкрай здивовані, не очікували такої самокритичності (вони не зрозуміли, що йдеться не про «уми», а про «умови», тобто «условия»). І так на кожному кроці.

Якщо потрібно в Енциклопедії знайти «алтарь», ніхто з росіян не здогадається, що потрібно шукати «вівтар». Так само ніхто не стане шукати замість «кувшина» «глек», замість «сокровища» — «скарб», замість «топора» — «сокиру». Вони навіть не зрозуміють без словника, що «тваринництво» — це «животноводство», а «мисливство» — «охота».

Енциклопедія вийшла накладом у три тисячі екземплярів. Тобто розраховували на три тисячі покупців. Навряд чи в Україні є стільки археологів або багатих аматорів. Виходить, розрахунок був на іноземців. А з них наймасовіший інтерес до пам'яток України — в Росії та інших країнах колишнього Радянського Союзу, об'єднаних нині знанням російської мови. Та й половина України сюди належить. Необхідно зважати на реальний стан справ. Якщо хочеш, щоб чита-

ли у світі, потрібно видавати англійською, як би це не ображало, скажімо, росіян. Якщо хочеш, щоб слово про археологію України було доступне найзацікавленішому масовому читачеві, видавай російською, як би це не звучало політнекоректно в Києві й скандально у Львові.

А «Енциклопедія трипільської цивілізації», за всіх недоліків, безсумнівно, цінне творіння,

й воно було б затребуване на всіх просторах колишнього Союзу, якщо б воно було дешевшим і російською мовою. Я зупинився докладно на недоліках видання саме тому, що вважаю його цінним і таким, що заслуговує на серйозний і докладний аналіз.

*Переклад з російської
В.В. ОТРОЩЕНКА*

Бузина О. Миф о трипольском горшке. — Отрывки из «Тайной истории Украины». — tabloid.lbs.ru/node/559. — 2006.

Дергачев В.А. Карбунский клад. — Кишинев, 1998.

Енциклопедія трипільської цивілізації. В двох томах. — К., 2004.

Клейн Л.С. О дате Карбунского клада // Проблемы археологии. — 1968. — Вып. 1. — С. 5—74.

Куролентко Н. Трипольский миф (Интервью с проф. В.В. Отрощенко). — Киевские ведомости// Субботний собеседник. — 2005. — № 187 (3573).

Махун С. Всесвітній конгрес «Трипільська цивілізація»: рефлексии дилетанта // Дзеркало тижня / людина. — 2004. — 44 (519).

Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. — М.; Л., 1948.

Одержано 23.09.2008

ВРУЧЕННЯ ПРЕМІЇ ім. П.П. ТОЛОЧКА МОЛОДИМ АРХЕОЛОГАМ УКРАЇНИ

Цього року з нагоди 70-річчя академіка Петра Петровича Толочка було засновано премію для молодих дослідників України за успішну наукову діяльність і публікації у галузі археології та давньої історії. Започаткував цю щорічну премію директор Інституту класичної археології Техаського університету в м. Остін (США) професор Дж.К. Картер, який з 1994 р. співпрацює з українськими науковцями на території Національного заповідника «Херсонес Таврійський», очолює з американського боку українсько-американський проект з вивчення античної хори та житлових кварталів Херсонеса, а також надає фінансову підтримку магістерській програмі «Археології та давня історія України» Національного університету Києво-Могилянська академія (НаУКМА).

18 грудня 2008 р. на засіданні Вченої Ради Інституту археології НАН України відбулося урочисте вручення премії і привітання її пер-

ших лауреатів. Ними стали Шевченко Тетяна Миколаївна, випускниця магістерської програми з археології НаУКМА, за дострокове виконання плану аспірантської підготовки і за успішне завершення дисертації, та Жигола Віталій Сергійович, студент магістерської програми НаУКМА, за визначні успіхи в навчанні.

Премію вручив академік НАН України Петро Петрович Толочко, висловивши найщиріші побажання молодим дослідникам і, перш за все, подальших наукових досягнень, і зазначив, що ця щорічна премія буде вручатися найкращим молодим археологам України за результатами наукової роботи за рік. Це стане додатковим стимулом для молодих археологів, що навчаються або вже працюють у наукових закладах, до активної дослідницької діяльності, і допоможе залучити молодь до розвитку української археології.

IV СУДАЦЬКА МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПРИЧОРНОМОР'Я, КРИМ, РУСЬ В ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРІ»

25–26 вересня 2008 року у місті Судак (АР Крим), на базі відділу Національного заповідника «Софія Київська» — музею «Судацька фортеця» відбулася IV Судацька міжнародна наукова конференція «Причорномор'я, Крим, Русь в історії та культурі».

Робота конференції проходила у трьох секціях:

Археологія та історія Судака, Криму, Північного Причорномор'я з найдавніших часів до пізнього середньовіччя;

Візантія—Крим—Русь (зв'язки та культурні контакти): історія і археологія;

Проблеми охорони та реставрації пам'яток.

Наукова зустріч на теренах Судацької фортеці вже стала доброю традицією, започаткованою в 2002 р. Результати роботи трьох попередніх Судацьких конференцій яскраво відображено у трьох випусках капітальних Сугдейських збірників, матеріали яких отримали значний резонанс не лише у наукових, але й у широких читацьких колах. Це видання, що вже стало періодичним, є, поза сумнівами, вагомим внеском в історичну науку. Традиційним підсумком роботи IV конференції стане новий, сподіваємося, не менш цікавий і значущий науковий збірник її матеріалів.

До Судака з'їхалися вчені з різних куточків України, чимало учасників з Росії (Москва, Єкатеринбург, Санкт-Петербург, Тула), була гостя з Італії — професор Генуезького університету, сеньйора Габрієла Аїральді. Її присутність на конференції стала можливою за сприяння Італійського інституту культури в Україні. Приїзд цієї учасниці, відомого в Італії історика-медієвіста, дає надію на подальшу міжнародну співпрацю вчених, які досліджують пам'ятки Генуезького періоду.

Потужний блок доповідей, пов'язаних з історією та археологією Криму та Київської Русі, підготували представники Інституту археології НАН України. Зацікавленість викликав виступ д.і.н., член-кореспондента НАНУ, завідувача відділу давньоруської археології — О.П. Моці.

Його доповідь «Хазарський слід у Пороссі» вдало супроводжувався ілюстративним показом історико-архітектурних пам'яток Охрід. Такі доповіді дають змогу панорамного бачення історико-культурних процесів, що відбувалися на Кримському півострові.

Низку різнопланових цікавих доповідей, дотичних до наукової проблематики, пов'язаної з вивченням, охороною та реставрацією кримських пам'яток, їх музеєфікацією, підготували співробітники Національного заповідника «Херсонес Таврійський», Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, Бахчисарайського історико-культурного заповідника та інших відомих музейних закладів України.

Загалом пролунало понад 60 доповідей та повідомлень. Виступили сім докторів наук, 24 кандидати наук.

Головували на конференції заступник генерального директора з наукової роботи Національного заповідника «Софія Київська», к.і.н. Марголіна І.Є. та завідувач музею «Судацька фортеця», к.і.н. Фарбей О.М.

Четверту міжнародну наукову Судацьку конференцію було присвячено трьом важливим подіям у житті Національного заповідника «Софія Київська» й, безперечно, у житті Судацького музею. Це 75-річчя заповідника, яке урочисто, на державному рівні, буде відзначатися у цьому 2009 році, 90-річчя відомого археолога, дослідника старожитностей Судака Михайла Антоновича Фронджуло та 50-річний ювілей входження Судацької фортеці до складу Софійського заповідника.

75-річчю заповідника було присвячено низку цікавих й актуальних доповідей його провідних науковців. У світлі останніх досліджень розглядалися пам'ятки заповідника — Софія Київська та Кирилівська церква. Новим відкриттям у царині вивчення графіті Софійського собору було присвячено пленарну доповідь д.і.н. Н.М. Нікітенко та В.В. Корнієнка, яким вдалося виявити та інтерпретувати датовані написи 1022, 1033, 1036 та 1492 рр. Блок доповідей про результати новітніх активних і вельми результативних дослі-

джень софійських графіті склали також виступи В.В. Корнієнка та к.і.н. Н.О. Сінкевич на засіданнях секції «Візантія—Крим—Русь (зв'язки та культурні контакти): історія і археологія». Т.М. Рясная, яка вивчає історію реставрації Софії Київської, у своїй доповіді звернулася до проблеми реконструкції знищених або схованих нині під реставраційними тонуваннями цінних написів і малюнків XVIII—XIX ст. На цьому ж секційному засіданні виступила к.і.н. І.Є. Марголіна, яка, вивчивши та осмисливши значний матеріал, вперше підсумувала історію та результати археологічних досліджень Кирилівської церкви.

Данину пам'яті Михайла Антоновича Фронджуло віддали науковці музею «Судацька фортеця». Про його біографію та діяльність на пленарному засіданні розповів провідний науковий співробітник к.і.н. В.В. Майко (довідку підготували к.і.н. О.М. Фарбей, к.і.н. В.В. Майко і старший науковий співробітник О.В. Джанов).

Цінний матеріал про ювілейну дату Судацького музею містила доповідь «Нові архівні документи про входження Генуезької фортеці до складу архітектурно-історичного заповідника «Софійський музей», підготовлена генеральним директором заповідника, член-кореспондентом Академії архітектури України Н.М. Куковальською та провідним науковим співробітником заповідника к.і.н. І.М. Преловською.

Необхідно відмітити, що саме з моменту входження пам'ятки до складу Національного заповідника «Софія Київська» активізовано, а подеколи просто розпочато науково-дослідні роботи з вивчення, охорони та пропагування унікального Судацького архітектурного комплексу. Ці дослідження мали широкий різноплановий спектр: історичні, архітектурні, археологічні; вивчення архівних матеріалів, епіграфіки та на базі віднайденої інформації проведення ремонтно-реставраційних робіт. До цих досліджень долучилися такі відомі сьогодні фахівці як Є.І. Лопушинська, О.Ч. Скржинська, М.А. Фронджуло, І.А. Баранов, Л.Г. Климанов, С.Б. Сорочан, В.М. Зубар, С.М. Зеленко, В.Г. Тур та інші, а також науковці музею «Судацька фортеця» В.В. Майко, О.В. Джанов на чолі з завідувачем музею О.М. Фарбеєм. Ці вчені дослідили та продовжують досліджувати, описали та продовжують описувати багатющу культурну спадщину Судака та Судацької фортеці. За останні роки з ініціативи науковців музею, стараннями вченого з Санкт-Петербурга Л.Г. Климанова та співробітника «Судацької фортеці» О.В. Джанова повернено з небуття, опрацьовано та видано архівні матеріали однієї з відомих дослідниць Судацької фортеці Олени Чеславівни

Скржинської. Друковано наукові монографії співробітника музею, к.і.н. Майка В.В., численні наукові статті О.В. Джанова, присвячені дослідженням Судака та Криму. Безперечним внеском до кримської історії є кандидатська дисертація О.М. Фарбея, присвячена розповсюдженню християнства в Криму. Наукову археологічну базу України і нашого заповідника щороку поповнюють наукові звіти про материкові та підводні археологічні дослідження Судацької фортеці та її портової зони. Виконавцями цих робіт та авторами звітів є науковці музею. Важливий внесок у розвиток підводних археологічних досліджень Судака здійснює підводна археологічна експедиція, яку впродовж багатьох років очолює к.і.н. С.М. Зеленко. Йому, а також к.і.н. В.Г. Туру, який керував археологічними дослідженнями центральної частини території фортеці, та й усім тим, хто так чи інакше долучився до досліджень, а відтак — збереження пам'яток Судацького музею, низький уклін та величезна подяка.

Як відомо, одним з головних напрямів діяльності архітектурно-історичних заповідників є охорона та збереження пам'яток через їх постійний моніторинг та проведення ремонтно-реставраційних робіт. З 1968 по 1991 рік, на території фортеці провадяться планомірні архітектурні дослідження пам'яток з метою їх збереження, яке можливе лише за умови проведення наукових консерваційних та реставраційних робіт. З огляду на це, складено та затверджено спеціальну програму ремонтно-реставраційних робіт, що була розрахована до 2003 р. Проте, незважаючи на закінчення терміну цієї програми, реставрація та консервація пам'яток продовжується. Це — реставрація куртин фортеці, церкви Дванадцяти апостолів, церкви Параскеви, консервація відкритих археологічних розкопів. Саме за останні роки облаштовано територію музею, активізовано проведення культурно-масових заходів, оновлено експозицію та експозиційне обладнання музейної пам'ятки — середньовічної мечеті.

У 2002 р. завдяки зусиллям науковців заповідника Судацьку фортецю — архітектурно-історичну перлину Криму — номіновано та внесено до попереднього Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Зараз триває активна робота з підготовки та оформлення повного досьє на Судацьку фортецю для подачі на розгляд учасників сесії КВС щодо остаточного внесення пам'ятки до Списку ЮНЕСКО. За пропозицією фахівців ЮНЕСКО вирішено номінувати Судацьку фортецю паралельно з пам'ятками Генуезького пері-

оду, які збереглися в інших країнах світу (Італія, Греція, Туреччина та ін.). Сподіваємося, що така серійна номінація не тільки допоможе у започаткованій справі, а й розширить межі культурних, економічних, духовних контактів між музейними установами задіяних країн.

Усі ці здобутки не зростають самі по собі, за всім згаданим стоять люди. І саме цим людям, які досліджують, охороняють, пропагують Судацьку фортецю, висловлюємо щирю повагу та вдячність. Це не тільки фахівці-науковці, про

яких ми вже згадували, але й екскурсоводи, доглядачі та касири, двірники, прибиральники та робочі. Всі вони своєю працею долучилися до становлення, розбудови, розквіту музею «Судацька фортеця», що на сьогодні перетворився на значний науковий осередок, а Судацькі міжнародні наукові конференції зажили високого престижу серед дослідників і уваги широкої громадськості.

*КУКОВАЛЬСЬКА Н.М.
Одержано 25.11.2008*

СВІТЛОЇ ПАМ'ЯТІ НІНИ ОЛЕКСАНДРІВНИ ЛЕЙПУНСЬКОЇ

22 грудня 2008 р. пішла з життя Ніна Олександрівна Лейпунська. Вона ніби раптово зупинилася і більше не продовжила свій шлях з нами. Ще у липні — серпні цього року вона брала участь у роботі Ольвійської експедиції Інституту археології НАН України, у вересні — жовтні плідно працювала над новою монографією. Потім — несподівана хвороба і лікарня, з якої вона більше не повернулася.

Це велика, непоправна втрата не тільки для рідних та близьких, але й для античної археології в цілому. Ніна Олександрівна була видат-

ним вченим, прекрасною, доброзичливою людиною та просто дуже красивою жінкою. Слід особливо відзначити її інтелігентність та виховання, які допомагали їй зберігати врівноваженість навіть у складних ситуаціях.

Ніна Олександрівна Лейпунська народилася 9 травня 1930 р. у місті Харкові в сім'ї вчених-фізиків. Але вона була настільки скромною, що не всі знали, що вона дочка всесвітньовідомих академіків. 1954 року вона закінчила історичний факультет Київського державного університету за фахом археологія. В Інституті археології НАН України вона працювала з 1969 р., з 1993 р. на посаді старшого наукового співробітника відділу Археологічний музей Інституту археології НАНУ. Певний час Н.О. Лейпунська виконувала обов'язки Вченого секретаря відділу, була членом Фондово-експертної комісії Міністерства культури та мистецтв України. Вона провадила значну музейну роботу, з самого початку брала активну участь у створенні експозиції музею, зокрема і тієї, що існує зараз у розділі скіфо-античної археології, займалася створенням музейних виставок.

1975 року Н.О. Лейпунська захистила кандидатську дисертацію на тему: «Амфори з Ольвії VI—IV ст. до н.е.». Основний напрям її на-

укових інтересів полягав у дослідженні історії, економіки (перш за все торгівлі та ремесел), релігії та культури античної Ольвії. Вона також плідно вивчала різні категорії матеріальної культури: амфору тару, інші види кераміки, теракоти, скульптуру, написи тощо. Н.О. Лейпунська є автором десятка індивідуальних та колективних монографій, понад сотні наукових статей. Всі її роботи є безумовним та неоцінним внеском у науку.

Ніна Олександрівна брала участь у багатьох міжнародних конференціях, зокрема закордонних (Данія, Грузія, Греція, Польща, Румунія, Франція тощо). Її ім'я широко відоме в наукових колах з античної проблематики.

З 1953 р., ще зі студентських років, Н.О. Лейпунська почала працювати в Ольвійській археологічній експедиції. З 1972 по 2006 р. вона

керувала роботами на різних, але завжди дуже важливих, ділянках Верхнього та Нижнього міста Ольвії. Результати цих робіт знайшли відображення у публікаціях та наукових звітах. Зараз вже підготовлена до друку в Данії колективна монографія за матеріалами розкопок на ділянці НГС, основними авторами якої є Н.О. Лейпунська та С.Д. Крижицький. Обов'язково буде підготовлено та видано і останню монографію за результатами робіт у Центральному кварталі Ольвії, над якою Ніна Олександрівна останнім часом багато працювала.

В останній шлях її проводжала велика кількість людей, які принесли багато квітів, переважно троянд, які вона любила. Всім нам буде дуже не вистачати цієї надзвичайної, мудрої, душевно багатої жінки. Вічна їй пам'ять.

В.В. КРАПІВІНА

ПАМ'ЯТІ ВОЛОДИМИРА КУЗЬМИЧА МІХЕЄВА

24 грудня 2008 року, майже через місяць після свого 71-річчя, пішов з життя відомий археолог-медієвіст, вчений та педагог Володимир Кузьмич Міхеєв. Він народився 12 листопада 1937 р., 1955 року в Харкові закінчив СШ № 4, а 1960 р. — історичний факультет Харківського державного університету. Із студентських років і до 2001 р. (понад 40 років) його життя та доля були пов'язані з Харківським університетом. Володимир Кузьмич працював лаборантом Археологічного музею ХДУ (1959–1965 рр.), був аспірантом кафедри стародавньої історії та археології (1964–1967 рр.), викладачем цієї кафедри (1965–1969 рр.), потім старшим викладачем (1969–1975 рр.), в 1975 р. його було затверджено у вченому званні доцента. Після реорганізації кафедри стародавньої історії та археології Володимир Кузьмич працював на посаді доцента на кафедрі історіографії, джерелознавства та археології (1977–1982 рр.), у зв'язку із роботою над докторською дисертацією перейшов на посаду старшого наукового співробітника цієї ж кафе-

дри (1982–1984 рр.), виконував обов'язки заступника декана історичного факультету з наукової роботи (1987–1991 рр.), потім — професор кафедри історіографії, джерелознавства та археології (1990–2001 рр.), завідувач цієї ж кафедри (1991–2001 рр.), проректор ХНУ ім. В.Н. Каразіна з навчальної роботи (1997–1999 рр.). Із 1999 р. Володимир Кузьмич почав активну співпрацю з Східноукраїнською філією Міжнародного Соломонового університету, в 2000 р. організував Міжнародний Центр хозарознавства, а в 2002 р. перейшов до Східноукраїнської філії МСУ на посаду завідувача кафедри історії, яку і очолював до останніх хвилин свого життя.

Таким чином, життя професора В.К. Міхеєва міцно пов'язано з педагогічною діяльністю. Він викладав археологію, історію первісного суспільства та різноманітні спецкурси для студентів-археологів. Викладання навіть складних наукових дисциплін або окремих проблем доносилося до студентів легко, але без втрати науковості. Майже спочатку викла-

дацької діяльності Володимира Кузьмича студенти факультету заговорили про нього як про молодого талановитого лектора. Отримати такий відгук від студентів було дуже не просто у часи, коли поряд із ним працювали такі відомі фахівці як К.Е. Гриневич та А.П. Ковалівський, С.І. Сидельников, С.М. Королівський, В.І. Астахов та Б.А. Шрамко. Особливу увагу професор В.К. Міхеєв приділяв студентам, у яких був науковим керівником. Він ніколи не тиснув на них при виборі теми наукового дослідження (доповіді, курсової чи дипломної роботи), але, враховуючи їх побажання, допомагав правильно сформулювати назву та структуру роботи. Студенти й аспіранти Володимира Кузьмича завжди вільно користувалися літературою з його особистої бібліотеки. За часи педагогічної діяльності професора В.К. Міхеєва під його керівництвом було захищено вісім кандидатських та одна докторська дисертація.

1968 року В.К. Міхеєв захистив кандидатську дисертацію «Основные ремесленные производства болгаро-аланского населения Подонья в VIII—X вв.» (Харківський державний університет, науковий керівник — проф. Б.А. Шрамко). 1986 року захистив докторську дисертацію «Экономические и социальные отношения у населения салтово-маяцкой культуры Подонья — Приазовья (середина VIII — середина X вв.)» (Київ, Інститут археології АН УРСР).

Володимир Кузьмич відомий науковій спільноті як активний та плідний польовий археолог, який протягом майже півстоліття займався дослідженням пам'яток лісостепового варіанту салтово-маяцької культури. Під керівництвом В.К. Міхеєва було досліджено такі уні-

кальні пам'ятки як могильники салтівської культури Заліман (1969 р.), Суха Гомольша (1974–1982 рр.), Старий Салтів (1982 р.), Червона Гірка (1984–1994 рр.), Червона Гусарівка (1994–1998 рр.), городище, селище та могильник біля с. Маяки Донецької області, могильник у с. Метайлівка (2000–2004 рр.), селище у с. П'ятницьке (2006 р.) та багато інших археологічних пам'яток Харківщини.

Видатна дослідниця хозарської археології С.О. Плетньова вказувала на непересічну роль В.К. Міхеєва, відзначаючи його як найбільш діяльного археолога, котрий займався дослідженням салтово-маяцької культури верхів'я Сіверського Дінця та зробив одне з найважливіших відкриттів на цій території, пов'язавши могильники з трупоспаленнями в урнах, що були виявлені на цій території, з відомим раніше Новопокровським могильником, а також близькими типологічно могильниками, відкритими у Східному Причорномор'ї і Передкавказзі. Так, В.К. Міхеєв, на думку дослідниці, виявив новий етнос, який раніше був невідомий і який потрібно вписати до здавалося б повної картини життя Північно-Західної Хозарії.

Час, вільний від польових досліджень та викладацької діяльності, Володимир Кузьмич присвячував аналізу та публікації здобутих в полі матеріалів. Він є автором близько 120 наукових, науково-популярних та методичних праць. Серед них монографії: «Справочник по археологии Украины: Харьковская область» (Київ, 1977, у співавторстві), «Подонье в составе Хазарского каганата» (Харків, 1985), «Археология железного века Восточной Европы (древние славяне)» (Белгород, 1989, у співавторстві), «Археологические памятники Белгородской области». Вып. 1, 2, 3 (Белгород, 1992, 1993, 1995, у співавторстві) та навчальний посібник «Археология залізного віку Східної Європи» (Харків, 2000, у співавторстві), «Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. Сухогомольшанский могильник VIII—X вв.» (Київ — Харків, 2006, у співавторстві).

Володимир Кузьмич планував найближчим часом завершити наукову обробку та здійснити монографічну публікацію матеріалів могильників у с. Червона Гірка та Червона Гусарівка, але, на жаль, смерть не дала здійснитися цим творчим задумам. Фізичне життя людини, вченого має припинитися — це закон життя, але пам'ять про нього залишиться в його звітах, наукових працях і серцях численних учнів, колег та близьких людей.

В.С. АКСЬОНОВ, О.О. ТОРТИКА

ПАМ'ЯТІ ВІТАЛІЯ МИХАЙЛОВИЧА ЗУБАРА

20 березня 2009 р. на 60-му році передчасно у розквіті творчих сил пішов із життя відомий український вчений — археолог та історик-антикознавець, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України, відповідальний секретар журналу «Археологія», професор Національного університету «Києво-Могилянська академія», знаний дослідник Херсонеса Таврійського, великий працелюб Віталій Михайлович Зубар. Загалом за 32 роки його наукової діяльності опубліковано одноосібно та у співавторстві близько 30-и наукових і науково-популярних монографій, а також понад 350 статей, розділів у колективних працях та публікацій.

Майбутній вчений народився 5 лютого 1950 р. в сім'ї педагогів у м. Харків. Ще навчаючись у школі, він зацікавився археологією, під час літніх канікул брав участь у розкопках Боспорської експедиції В.Ф. Гайдукевича, а в період усіх студентських канікул — Херсонеса. У 1972 р. з відзнакою закінчив історичний факультет Харківського державного університету і одразу був призначений на посаду завідувача відділу Харківського історичного музею. Однак насамперед він прагнув займатися науковою роботою. Тому наступного року вступив до аспірантури при Інституті археології АН України. Після її закінчення безперервно працював у цьому Інституті: з 1976 р. — молодшим науковим співробітником, з 1983 р. — старшим науковим співробітником, а з 1993 р. постійно займав посаду провідного наукового співробітника. У 1990 р. йому було присвоєно наукове звання старшого наукового співробітника.

Працюючи в Інституті археології, Віталій Михайлович захистив дисертації за темами: «Некрополь Херсонеса Таврійського I–IV ст. н. е.» на звання наукового ступеня кандидата історичних наук (1978 р.) і «Херсонес Таврійський та Римська імперія» — доктора історичних наук (1991 р.). Уже в першій монографії (1982), основу якої було покладено кандидатську дисертацію, на підставі конкретних матеріалів некрополя Херсонеса перших століть нової ери були зроблені важливі висновки про еконо-

мічний і культурний розвиток цього міста, етнічний і соціальний склад його населення, тісні взаємини з Римом.

Саме ці на той час маловивчені проблеми в значно ширшому обсязі як за тематикою і хронологією, так і географічними межами, лягли в основу подальших історичних і археологічних досліджень Віталія Михайловича. Детальному вивченню питань економічного і соціального розвитку Херсонеської держави протягом кінця V ст. до н. е. — V ст. н. е. було присвячено другу монографію вченого «Херсонес Таврический в античную эпоху» (1993). Аналіз численних джерел і дискусійних поглядів багатьох дослідників дали змогу розглянути майже одночасно і складний комплекс проблем херсонесько-римських контактів, і значний вплив імперії на населення Херсонеса, а разом з цим і всієї Таврики спочатку у докторській дисертації, яка згодом була видана окремою монографією «Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории» (1994). У монографії «Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н. э. — первая половина VI в. н. э.)» (1998) В.М. Зубар розробив проблему тісних і водночас надзвичайно складних взаємин усіх античних держав Північного Причорномор'я (Тіри, Ольвії, Херсонеса, Боспорського царства) з Римською імперією, з одного боку, і населенням степової зони, з іншого.

Але значною мірою його увагу майже постійно привертала історія Херсонесу Таврійського у взаємодії з таврами, пізньоскіфським державним утворенням у Криму, сарматами, германцями і, звичайно, римською адміністрацією та римськими гарнізонами, динаміка і особливості їх розвитку. Ці питання неодноразово розглядалися автором у спеціальних статтях, знайшовши завершення у монографії «Херсонес Таврический и население Таврики в античную эпоху» (2004). Він послідовно відстоював концепцію відсутності таврів у складі громадян цього поліса та їхнього впливу на культуру і релігію херсонеситів.

В останні роки коло наукових інтересів В.М. Зубаря значно розширилося. Це насамперед знайшло прояв у книзі «Хора Херсонеса Таврического на Гераклеяском полуострове» (2007), де вперше розглянуто історію археологічного вивчення античних пам'яток в зазначеному регіоні впродовж майже двох останніх століть, поставлено низку принципових питань в аспекті сучасної методики та публікації всіх матеріалів з херсонеської хори. Очевидно, звернення до цієї теми стало стимулом до найшвидшого написання останньої фундаментальної монографії «Летопись археологических исследований Херсонеса — Херсона», в якій вперше в антикознавстві зібрано і детально охарактеризовано археологічні відкриття у Херсонесі та його околиці численних дослідників, їхні наукові праці і здобутки з кінця ХІХ до початку ХХІ ст. Автор вже не побачить цю книгу, але він все-таки встиг прочитати її верстку і надіслати до видавництва, де вона незабаром вийде з друку і, безперечно, зацікавить багатьох археологів.

Тільки завдяки ініціативі, енергійній і організаторській діяльності В.М. Зубаря, попри всі фінансові й видавничі труднощі, за його редакцією було вперше видано два перші томи академічного чотиритомного видання, написаних у співпраці з іншими авторами: «Херсонес Таврический в третьей четверти VI — середине I вв. до н. э. Очерки истории и культуры» (2005) та «Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. — VI в. н. э. Очерки истории и культуры» (2004), які отримали схвальні відгуки російських та українських рецензентів. У них йому належить більша частина важливих розділів про головні етапи історичного розвитку Херсонеської держави, відносини з варварським населенням Таврики, основні тенденції економічного розвитку, а також про соціальний та етнічний склад населення, релігійні та по-

ховальні культи, проникнення та утвердження християнства тощо. Щодо останнього, то слід відзначити, що проблема християнського релігійного світогляду населення Херсонесу та Боспорського царства, основні літературні, епіграфічні та археологічні джерела його вивчення теж становила один із напрямів наукової діяльності вченого, про що свідчать наукові та науково-популярні книги: «Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси» (1988, з Ю.В. Павленком); «От язычества к христианству. Начальный этап проникновения и утверждения христианства на юге Украины (вторая половина III — первая половина VI в.)» (2000, з А.І. Хворостяним); «У истоков христианства в Юго-Западной Таврике: эпоха и вера» (2005, з С.Б. Сорочаном), а також статті та окремі розділи в колективних монографіях.

Про жодне з понтійських античних міст не опубліковано стільки науково-популярних книг, як про Херсонес за останнє десятиліття. Одним із головних авторів і ініціаторів їх видання був В.М. Зубар. Це — «Жизнь и гибель Херсонеса» (2000, співавтори: С.Б. Сорочан і Л.В. Марченко); «Херсонес—Херсон—Корсунь» (2003, ті само); «Таврика и Римская империя» (2004); «Боги и герои античного Херсонеса» (2005).

Окрім Херсонеса, значну увагу приділяв В.М. Зубар розгляду різних аспектів історії Боспорського царства, Ольвії та Тіри не лише у монографіях «Боспор Киммерийский в античную эпоху. Очерки социально-экономической истории» (2006, співавт. В.М. Зінько) і «Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху. Основные тенденции социально-экономического развития» (2007, співавт. Н.О. Сон), але й у статтях та науково-популярних книгах. Вчений також написав важливі розділи до колективних фундаментальних праць Інституту археології «Давня історія України» (1998, т. 2) й «Історія культури давнього населення України» (2001, т. 1). Одночасно чимало уваги він приділяв публікації новознайдених латинських написів з Ольвії та Херсонеса, став одним з головних авторів ще не виданого зводу латинських написів античних держав Північного Причорномор'я.

Варто особливо зазначити, що для всіх наукових праць Віталія Михайловича характерні надзвичайно великі списки використаної літератури, що, в свою чергу, вказує на те, що йому важливо було знати і вказати всі відомі дослідження з того чи іншого питання, а разом з тим і точки зору інших учених, які він або сприймав, або ж, навпаки, рішуче відкидав, вислов-

люючи власні погляди та гіпотези. Питання історії, економіки, соціально-етнічної структури античних північно-понтійських держав він розглядав не ізольовано від розвитку античної цивілізації, а у взаємозв'язку з численними давньогрецькими полісами, головними центрами Римської імперії та варварським світом.

Виходячи з названих праць видно, що в центрі наукової діяльності Віталія Михайловича перебували насамперед проблемні історичні питання та нові епіграфічні пам'ятки. Порівняно менше він займався безпосередньо археологічними дослідженнями. В 1976–1980 рр. він брав участь у роботі новобудовних археологічних експедицій на півдні України; в 1975, 1980–1988 рр. керував розкопками некрополя Херсонеса перших ст. н. е. та у 1990 р. розвідками у Південно-Західному Криму. Пізніше у складі об'єднаної експедиції брав участь у розкопках римської цитаделі Херсонеса. У березні цього року його було призначено керівником Керченської комплексної археологічної експедиції, організацією якої він почав активно займатися.

В.М. Зубар неодноразово представляв українську античну археологію на міжнародних конференціях, публікував свої статті в численних зарубіжних журналах і збірках наукових праць, підтримував широкі наукові контакти з іноземними вченими. З 1988 р. він був відповідальним секретарем основного наукового видання Інституту археології — журналу «Археологія», а також входив до редакційних колегій різних наукових журналів та видань. Тривалий час був членом Вченої ради та спецради

із захисту докторських дисертацій ІА НАНУ. Останні п'ять років був експертом ВАК за спеціальністю археологія.

Останнє десятиліття свого життя Віталій Михайлович, окрім наукової та науково-організаційної роботи, за сумісництвом займався педагогічною діяльністю. Він працював на посаді професора у Національному університеті «Києво-Могилянська академія» на кафедрі історії магістерської програми «Археологія та давня історія України», де читав кілька навчальних курсів, головним з яких був «Антична цивілізація Північного Надчорномор'я». В.М. Зубар є співавтором курсу лекцій «Археологія України» (2005), навчальних посібників для вузів та середньої школи, а також автором навчально-методичних програм. Він був науковим керівником трьох дисертантів, які успішно захистилися.

Осягнути весь спектр проблем та конкретних питань, які тією чи іншою мірою розглядав В.М. Зубар у численних монографіях та статтях, наразі просто неможливо. Його наукова спадщина вже сама по собі заслуговує окремого історіографічного дослідження. Він належав до когорти вчених, наділених великою працьовитістю, різнобічністю інтересів, виключною сумлінністю та вимогливістю до праць своїх колег і учнів. Його девіз: «Labor est etiam ipse voluntas» — «Праця вже сама по собі — насолода». Світла пам'ять про Віталія Михайловича Зубаря залишиться з тими, хто його знав і вчився у нього, спілкувався з ним і працював.

Колектив Інституту археології НАН України

НАШІ АВТОРИ

АКСЬОНОВ Віктор Степанович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології Харківського історичного музею.

БАБЕНКО Леонід Іванович — старший науковий співробітник відділу археології Харківського історичного музею.

БОЛТРИК Юрій Вікторович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України.

ГОТУН Ігор Анатолійович — молодший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України.

ДІАНОВА Тетяна Валеріївна — старший науковий співробітник Науково-архівного відділу Національного заповідника «Херсонес Таврійський».

КЛЕЙН Лев Самуїлович — доктор історичних наук, професор Санкт-Петербурзького університету.

КОВАЛЬ Олександр Анатолійович — аспірант відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

КРАВЧЕНКО Євеліна Антонівна — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

КРАПІВІНА Валентина Володимирівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології ІА НАН України.

КРАСОВСЬКА Нонна Вікторівна — завідувач Науково-архівного відділу Національного заповідника «Херсонес Таврійський».

КУКОВАЛЬСЬКА Неля Михайлівна — генеральний директор Національного заповідника «Софія Київська»

МИХАЙЛЕНКО Євгенія Миколаївна — аспірант відділу енеоліту-доби бронзи Інституту археології НАНУ.

МОЦЯ Олександр Петрович — член-кореспондент НАН України, завідувач відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України.

НОВИЧЕНКОВА Наталія Георгіївна — кандидат історичних наук, доцент Кримського гуманітарного університету, старший науковий співробітник відділу археології Ялтинського історико-гуманітарного музею

НОВИЧЕНКОВА-ЛУКИЧЕВА Христина Вікторівна — здобувач відділу античної археології Інституту археології НАН України, завідувач відділу археології Ялтинського історико-гуманітарного музею

ПЕТРАУСКАС Андрій Валдасович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської археології Інституту археології НАН України.

РУДИЧ Тетяна Олександрівна — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

ТОЛОЧКО Петро Петрович — академік НАН України, директор Інституту археології НАН України.

ТОРТІКА Олександр Олександрович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри музезнавства Харківської державної академії культури.

ТРЕЙСТЕР Михайло Юрійович — доктор історичних наук, Вільний Університет, Берлін.

ФІАЛКО Олена Євгенівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АЛЮР	— Археологическая летопись Южной России
АО	— Археологические открытия
АП УРСР	— Археологічні пам'ятки УРСР, Київ
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград
ВДИ	— Вестник древней истории
ВХУ	— Вестник Харьковского университета
ГМВ	— Государственный музей Востока
ДІМ	— Державний історичний музей, Москва
ДСПК	— Древности Степного Причерноморья и Крыма, Запорожье
ЖМНП	— Журнал Министерства народного просвещения
ИАК	— Известия Императорской археологической комиссии
КГТИ	— Крымский государственный гуманитарный институт
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
КСИЭ	— Краткие сообщения Института этнографии АН СССР
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МГУ	— Московский государственный университет.
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
МКУ	— Музей історичних коштовностей України
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології НАН України
НА НЗХТ	— Науковий архів Національного заповідника «Херсонес Таврійський»
ПВЛ	— Повесть временных лет
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей
ПССАСП	— Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
СХМ	— Сообщения Херсонесского музея
Тр. ГИМ	— Труды Государственного исторического музея
УААН	— Українська академія аграрних наук
Хсб	— Херсонесский сборник
ЦДІАК	— Центральний Державний Історичний архів України у Києві
ЯЛІМ	— Ялтинський історико-літературний музей